ज्ञानशौर्यम्

ISSN : 2582-0095

Peer Reviewed and Refereed International Scientific Research Journal

Website : http://gisrrj.com

GYANSHAURYAM INTERNATIONAL SCIENTIFIC REFEREED RESEARCH JOURNAL

Volume 5, Issue 5, September-October-2022

Email : editor@gisrrj.com Website : http://gisrrj.com

ज्ञानशौर्यम्

Gyanshauryam
International Scientific Refereed Research Journal

Volume 5, Issue 5, September-October-2022

[Frequency: Bimonthly]

ISSN : 2582-0095

Peer Reviewed and Refereed International Journal
Bimonthly Publication

Published By
Technoscience Academy

Editorial Board

Advisory Board

- **Prof. Radhavallabh Tripathi**
  Ex-Vice Chancellor, Central Sanskrit University, New Delhi, India

- **Prof. B. K. Dalai**
  Director and Head. (Ex) Centre of Advanced Study in Sanskrit. S P Pune University, Pune, Maharashtra, India

- **Prof. Divakar Mohanty**
  Professor in Sanskrit, Centre of Advanced Study in Sanskrit (C. A. S. S.), Savitribai Phule Pune University, Ganeshkhind, Pune, Maharashtra, India

- **Prof. Ramakant Pandey**
  Director, Central Sanskrit University,Bhopal Campus.Madhya Pradesh, India

- **Prof. Kaushalendra Pandey**
  Head of Department, Department of Sahitya, Faculty of Sanskrit Vidya Dharma Vigyan, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh, India

- **Prof. Dinesh P Rasal**
  Professor, Department of Sanskrit and Prakrit, Savitribai Phule Pune University, Pune, Maharashtra, India

- **Prof. Parag B Joshi**
  Professor & OsD to VC, Department of Sanskrit Language & Literature, HoD, Modern Language Department, Coordinator, IQAC, Director, School of Shastric Learning, Coordinator, research Course, KKSU, Ramtek, Nagpur, India

- **Prof. Sukanta Kumar Senapati**
  Director, C.S.U., Eklavya Campus, Agartala, Central Sanskrit University,Janakpuri, New Delhi, India

- **Prof. Sadashiv Kumar Dwivedi**
  Professor, Department of Sanskrit, Faculty of Arts, Coordinator, Bharat adhyayan kendra, Banaras Hindu University, Varanasi Uttar Pradesh, India

- **Prof. Manoj Mishra**
  Professor, Head of the Department, Department of Vedas, Central Sanskrit University, Ganganath Jha Campus, Azad Park, Prayagraj, Uttar Pradesh, India

- **Prof. Ramnarayan Dwivedi**
  Head, Department of Vyakarana Faculty of Sanskrit Vidya Dharma Vigyan, BHU, Varanasi, Uttar Pradesh, India

- **Prof. Ram Kishore Tripathi**
  Head, Department of Vedanta, Sampurnanand Sanskrit University, Varanasi, Uttar Pradesh, India

---

Editor-In-Chief

- **Dr. Raj Kumar**
  SST, Palamu, Jharkhand, India

Senior Editor

- **Dr. Pankaj Kumar Vyas**
  Associate Professor, Department- Vyakarana, National Sanskrit University (A central University), Tirupati, India

---

Associate Editor

- **Prof. Dr. H. M. Srivastava**
  Department of Mathematics and Statistics, University of Victoria, Victoria, British Columbia, Canada
- **Prof. Daya Shankar Tiwary**
  Department of Sanskrit, Delhi University, Delhi, India
- **Prof. Satyapal Singh**
  Department of Sanskrit, Delhi University, Delhi, India
- **Dr. Ashok Kumar Mishra**
  Assistant Professor (Vyakaran), S. D. Aadarsh Sanskrit College Ambala Cantt Haryana, India
- **Dr. Raj Kumar Mishra**
  Assistant Professor, Department of Sahitya, Central Sanskrit University Vedavyas Campus Balahar Kangara Himachal Pradesh, India
- **Dr. Somanath Dash**
  Assistant Professor, Department of Research and Publications, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

Editors

- **Dr. Suneel Kumar Sharma**
  Assistant Professor Department of Education, Shri Lalbahadur Shastri National Sanskrit University (Central University) New Delhi, India
- **Dr. Rajesh Sarkar**
  Assistant Professor, Department of Sanskrit, Faculty of Arts, Banaras Hindu University, Varanasi, Uttar Pradesh, India
- **Rajesh Mondal**
  Research Scholar Department of Vyakarana, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India
- **Dr. Sheshang D. Degadwala**
  Associate Professor & Head of Department, Department of Computer Engineering, Sigma University, Vadodara, Gujarat

Assistant Editors

- **Dr. Shivanand Shukla**
  Assistant Professor in Sahitya, Government Sanskrit College, Patna, Bihar, India |Constituent Unit : Kameshwar Singh Darbhanga Sanskrit University, Bihar, India
- **Dr. Shalendra Kumar Sahu**
  Assistant Professor, Department of Sahitya Faculty of S.V.D.V, Banaras Hindu University (BHU) Varansi,Uttar Pradesh, India

International Editorial Board

- **Vincent Odongo Madadi**
  Department of Chemistry, College of Biological and Physical Sciences, University of Nairobi, P. O. Box, 30197-00100, Nairobi, Kenya
- **Dr. Agus Purwanto, ST, MT**
  Assistant Professor, Pelita Harapan University Indonesia, Pelita Harapan University, Indonesia

- **Dr. Morve Roshan K**
  Lecturer, Teacher, Tutor, Volunteer, Haiku Poetess, Editor, Writer, and Translator
  Honorary Research Associate, Bangor University, United Kingdom

- **Dr. Raja Mohammad Latif**
  Assistant Professor, Department of Mathematics & Natural Sciences, Prince Mohammad Bin Fahd University, P.O. Box 1664 Al Jhobar 31952, Kingdom of Saudi Arabia

- **Dr. Abul Salam**
  UAE University, Department of Geography and Urban Planning, UAE

Editorial Board

- **Dr. Kanchan Tiwari**
  Assistant Professor, Department of Sahitya, Uttarakhand Sanskrit University Haridwar, Uttrakhand, India

- **Dr. Jitendra Tiwari**
  Assistant Professor, Sahitya, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Eklavya Campus, Radhanagar, Agartala, Tripura, India

- **Dr. Shilpa Shailesh Gite**
  Assistant Professor, Symbiosis Institute of Technology, Pune, Maharashtra, India

- **Dr. Ranjana Rajnish**
  Assistant Professor, Amity Institute of Information Technology(AIIT), Amity University, Lucknow, Uttar Pradesh, India

- **Dr. Vimalendu Kumar Tripathi**
  Lecturer +2 High School, Bengabad, Giridih, Jharkhand, India

CONTENT

SR. NO	ARTICLE/PAPER	PAGE NO
1	**विद्यालयेष्वध्यापनरतानामध्यापिकानां सांस्कृतिकचेतनायाः समीक्षा** प्रतिभा	01-04
2	A Review of Dr. Ambedkar's Perspective on Nationalism in the Context of Contemporary India Dr. Jitendra Aryan	05-10
3	Covid-19 And Support of Rural Economy in Economic Crisis Murali Kumar	11-14
4	**पुराणेषु जलविज्ञानम्** डॉ. पारमिता पण्डा	15-17
5	**उपनिषत्संवर्णितशिक्षणपद्धतयः** डॉ. आर् एल् नारायणसिंहः, राय शिवरामकृष्णसिंहः	18-25
6	Green Human Resource Management and its Advantages in the Current Scenario Sonia	26-32
7	**वेदाङ्गेषु शिक्षा** गौरी राठौर	33-36
8	**वत्र्तमानकाले वेदाङ्ानाम् उपादेयता** नीरज आर्यः	37-41
9	Buddhist Perspectives on Justice, Liberty, Equality and Fraternity Sonalee Barmate	42-46
9	**उच्च-शिक्षा के क्षेत्र में गुणवत्ता-संवर्धन और नयी शिक्षा नीति: सम्भावनाएँ और चुनौतियाँ** डॉ. विशाल श्रीवास्तव	47-51
10	Impact of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act on Rural Employment (A Case Study of Deegh Block, Bhadohi , Uttar Pradesh) Vivek Kumar Mishra, Prof. Raghvendra Kumar Pandey	52-57
11	**कोरोना काल में महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी योजना का समाजशास्त्रीय अध्ययन (सतना जिले के विशेष संदर्भ में)** डॉ. रचना श्रीवास्तव, श्रीमती विनीता सिंह	58-65
12	**संस्कृतसाहित्ये ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानम्** Pradip Sing	66-76

13	**वैयाकरण न्यायमते धात्वर्थ प्रतिपादनम्** डॉ. छगन लाल महोलिया	77-86
14	**योग और राष्ट्र निर्माण** डॉ. रेखा अग्रवाल	87-88
15	Equalisation (Google) Tax Levy on E-Commerce or Digital Economy Dr. Neha Jaiswal	89-94
16	Role of Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry - (TICCI) in Developing Tribal Entrepreneurship in Jharkhand Anirban Gupta	95-99

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

विद्यालयेष्वध्यापनरतानामध्यापिकानां सांस्कृतिकचेतनायाः समीक्षा

प्रतिभा

शोधच्छात्रा, केन्दीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः, परिसरः-भोपाल।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 01-04

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Sep 2022
Published : 05 Sep 2022

शोधसारांशः – समाजस्थानां मनुष्याणां जीवनं कैश्चित् सुनिर्दिष्टैः आचारैः विचारैश्च नियन्त्रितं भवति। तेषामेव विचाराचाराणां समूहः भारतीयसमाजे संस्कृतिरित्युच्यते। समाजेऽस्मिन् निवसतां मानवानां संस्काराः तथा परम्पराः स्थानभेदे भिद्यन्ते। ते संस्कारास्तथा ताः एव परम्पराः सामूहिकरूपेण संस्कृतिरिति। स्वप्रदेशीयसंस्कृतिज्ञाः अध्यापिकाध्यापकाः विविधसांस्कृतिकानुष्ठानोत्सवैः छात्रेषु स्वपरम्परां प्रति सजागत्वं तथा संस्कृतिं प्रति आन्तरिकचैतन्यं विस्तारयितुं समर्थाः। ते एव छात्रान् स्वस्थानीयभोजन-पेय-वस्त्र-उत्सवादिरूपां संस्कृतिं ज्ञातुं प्रेरयन्ति। तथा तस्मिन् समाजे समृद्धैकसांस्कृतिकवातावरणस्य निर्माणे सहायकाः भवन्ति।

मुख्यशब्दः - शिक्षा, संस्कृतिः, अध्यापिका, विद्यार्थी।

समाजशास्त्रेषु मनुष्याः सामाजिकप्राणित्वेन कथिताः। तेषां मनुजनूनां केचन आचार-विचार-व्यवहाराः सन्ति। ते एव व्यवहाराः संस्कृतिरिति कथ्यन्ते। शरीरे वस्त्रपरिधानात् प्रारभ्य आत्मनि अनात्मनः निराकरणं यावत् यानि कर्माणि आचर्यन्ते तानि सर्वान्येव संस्कृतौ समाहितानि। संस्क्रियते अनया सा संस्कृतिः इति व्युत्पत्या सम्-पूर्वकात् कृ-धातोः क्तिन्-प्रत्यये संस्कृतिशब्दः सम्पन्नः। डाँ. सम्पूर्णानन्दस्य मतानुसारेण – सा संस्कृतिः कथ्यते यया समुदायविशेषस्य जीवनसमस्यानां पर्यावेक्षणं क्रियते। राजागोपालाचार्यनये – कस्या अपि जातेः कस्यापि राष्ट्रस्य वा शिष्टपुरुषाणां विचार-वाणी-क्रियानां यत्स्वरूपं व्याप्तं सा संस्कृतिः।

अस्य संस्कृतिशब्दस्य प्रयोगः नैकेषु अर्थेषु क्रियते। परं व्यवहारशास्त्रे शब्दोऽयं विशिष्टैकार्थे प्रयुक्तः, यस्तु तस्य आधारभूतसिद्धान्तत्वेन स्वीकृतः। यतो हि मानवाः संस्कृत्या सह न जायन्ते, अपि तु तेषु संस्कृतिग्रहणाय नैसर्गिकी शक्तिः विद्यते। ते तया शिक्षां गृह्णन्ति। मनुष्याणां एषा शिक्षणप्रक्रिया संस्कृतीकरणमिति कथ्यते। संस्कृतेरुद्भवः मानवजीवनस्य मनोवैज्ञानिक-ऐतिहासिकाङ्गादेव। तथा तस्याः निरूपणे विकाशे च तेषामेव तत्त्वानां (मनोवैज्ञानिक-ऐतिहासिकानाम्) उपयोगः दरीदृश्यते। संस्कृतिसंरचनायां केचन विशिष्टभागाः विद्यन्ते। तेषु भागेषु लघुतमभागो हि सांस्कृतिकतत्त्वमिति कथ्यते। नैकानि तत्त्वानि मिलित्वा यथा तत्त्वसमूहो जायते तथैव एकस्यां संस्कृतौ बहूनि सांस्कृतिकतत्त्वानि समाविष्टानि। किञ्च नैकासु संस्कृतिषु एकाधिकः प्रेरकसिद्धान्तः दृश्यते येन ताः विशिष्टतां गच्छन्ति। एतासु विशिष्टतासु अन्तर्गताः भारतीयार्यादिसंस्कृतयः एव भौतिकसंस्कृति-सामाजिकसंस्था-धर्म-कला-लोकवार्तादिरूपेण परिचीयन्ते, यस्य प्रमाणं वेदेषु उपनिषत्सु वेदाङ्गेषु तथा ऐतिहासिकधार्मिकादिशास्त्रेषु परिलक्ष्यते। तथाहि पठितं –

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

पुराणन्यायमीमांसा धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ।।[1] इति।

संस्कृतेः स्वरूपे प्रक्रियायां तथा तस्याः संगठने एका नियमबद्धता दृश्यते। यया तस्याः वैज्ञानिकविश्लेषणं सम्भाव्यते। संस्कृतिः मानवजीवनस्य बाह्यवस्तु तथा आभूषणं न, यस्याः व्यवहारः यथेच्छं कर्तुं शक्यते। संस्कृतिः सा वैशिष्टा यया मनुष्याः मनुष्यत्वं प्राप्नुवन्ति। ऋते संस्कृतिं मनुष्यानां संकल्पना अशक्या। परम्परया विश्वासेन जीवनशैल्या आध्यात्मिकत्वेन तथा भौतिकपक्षेण निरन्तरतया युक्ता संस्कृतिः मनुष्यान् जीवनस्यार्थं तथा जीवनातिवाहनस्य प्रक्रियां शिक्षयति। संस्कृतेः मौलिकतत्त्वमेकं हि धार्मिकविश्वासः तथा तस्य प्रतीकात्मकाभिव्यक्तिः। अतः धार्मिकविश्वासस्य सम्मानपूर्वकं समसामयिकप्रयत्नानां परिज्ञानमपि आवश्यकं, येन सांस्कृतिकवार्तालापः सम्भाव्यते। तेन अधिकाधिकतया मनुष्याः वैश्विकाः भवन्ति। किञ्च एतेन सांस्कृतिकजागरूकतायाः विस्तारोऽपि अधिकाधिकतया एधते। तथा विभिन्नसांस्कृतिकपरम्परायाः नूतनाः विषयाः ज्ञायन्ते।

मनुष्यानां सांस्कृतिक-सामाजिकान्तःक्रियायाः तथा सामाजिकार्थिकव्यवहारस्य उत्प्रेरकप्रतिमानानां समुच्चयः हि संस्कृतिः। समुच्चयेऽस्मिन् ज्ञानं विज्ञानं आस्था नैतिकमूल्यं प्रथा चेत्यादयः समाविष्टाः। संस्कृत्या प्रकृष्टनैतिकसाधनानां तथा उत्कृष्टसामाजिकार्थिक - राजनैतिकप्रचेष्टानां समष्टिगताभिव्यक्तिः मनुष्यानाम् आध्यात्मिकाभ्युदये कारका भवति।

संस्कृत्या एव सांस्कृतिकपरम्पराविषये मनुष्यानां जागरूकता तनोति। सांस्कृतिकजागरणेन हि मनुष्याः स्ववैयक्तिक-सामाजिकजीवनस्वरूपस्य निर्माणे निर्देशने नियमने तथा नियन्त्रणे सक्षमाः भवन्ति। प्रत्येकसंस्कृतौ सांस्कृतिकजागरूकतया चयनक्षमता तथा वरणात्मकस्य सामान्यसिद्धान्ताः समाविष्टाः।

संस्कृतिः न प्रकृतिप्रदत्ता, सा तु समाजीकरणस्य प्रक्रियया अर्ज्यते। अतः सांस्कृतिकपरम्परा तैः एव संस्कारैः सम्बद्धा ये तु मनुष्यानां वंशपरम्परायाः तथा सामाजिकपरम्परायाः संरक्षणसाधनाः। तच्च उत्तराधिकारबलात् उत्तरोत्तरं निगम्यते। तस्य च निगमनस्य नैरन्तर्ये संस्कृतेः अस्तित्वं निहितम्। येन नवीनादर्शाः सञ्ज्ञायन्ते। तैरेव आदर्शैः बाह्यक्रियानां तथा मनोवैज्ञानिकदृष्टिकोणस्य समावेशनं सम्भाव्यते। अतः संस्कृतिः सांस्कृतिकजागरूकता एव सामाजिकसंरचनायाः तथा वैयक्तिकजीवनपद्धतेः उपस्थापका।

संस्कृतेः पक्षद्वयं वर्तते - आधिभौतिकसंस्कृतिः तथा भौतिकसंस्कृतिश्च। सामान्येन आधिभौतिकसंस्कृतिः संस्कृतिरिति तथा भौतिकसंस्कृतिः सभ्यता इत्यभिधीयते। पक्षद्वयं परस्परात् भिन्नम्। संस्कृतिः आन्तरिकी, यस्यां परम्परागतचिन्तनं कलात्मकानुभूतिः विस्तृतज्ञानं धार्मिकास्था चेत्यादयः समाविष्टाः। किञ्च मनुस्मृतौ आचार्यमनुना कथितं -

एतद्देश प्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मना।

स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वे मानवाः।।[2] इति।

यद्यपि भारतवर्षः एको बहुसांस्कृतिकदेशः। देशेऽस्मिन् नैकाः संस्कृतयः उद्भूताः। किञ्च अत्र प्रतिवेशिदेशस्य रीतयः परम्पराः विचाराः काले काले समावेशिताः। एतासां परम्पराणां पारम्परिकतायाः संरक्षणे सांस्कृतिकजागरूकता अत्यावश्यकी।

मनुष्येषु सांस्कृतिकजागरूकतायाः वर्धने विद्यालयानां सर्वकारीयसंस्थानां तथा असर्वकारीयसंस्थानां कर्तव्यं संलक्ष्यते। प्राचीनकालादेव आश्रम-मठ-गुरुकुलादिषु अध्यापनरतानाम् आचार्याणाम् उत्तरदायित्वमेव आसीत्

1 शिक्षा एवं संस्कृतिः नये सन्दर्भ

2 मनुस्मृतिः

सांस्कृतिकपरम्पराणां प्रचार: प्रसारश्च। येन समाजेऽस्मिन् कुरीत्या परिव्याप्ता: भ्रष्टाचारा: सुनिर्दिष्टेन सांस्कृतिकमूल्येन दूरीकृता:। तथाहि उक्तं गीतायां –

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दु:खहा ॥[3] इति।

इयं परम्परा अद्यापि विद्यालयेषु दरीदृश्यते। गृहेषु स्थित्वा वा विद्यालयादिसंस्थासु स्थित्वा वा नार्य: मनुजनुनां सांस्कृतिकजागरणे कार्यरता: भवन्ति। विद्यालयेषु अध्यापनरता: अध्यापिका: सांस्कृतिककार्यविधौ सर्वदा सचेष्टा: दृश्यन्ते।

प्राथमिकेषु तथा माध्यमिकेषु विद्यालयेषु कार्यरता: अध्यापिका: स्वतन्त्रतादिवस–गान्धीजयन्ती–गणतन्त्रदिवसादिराष्ट्रियपर्वसु सोल्लासं उज्जापयन्ति। किञ्च छात्रानपि प्रेरयन्ति। एतदतिरिच्यापि स्वराज्यस्य स्वक्षेत्रस्य स्थानीयोत्सवविषये परिचयं कारयन्ति। दीपावली–गणेशचतुर्थी–होलिका–रक्षाबन्धनाद्युत्सवान् आधारीकृत्य छात्रै: अभिनीतेन नाटकेन जनेषु सांस्कृतिकजागरूकतां विस्तारयन्ति। जाति–धर्म–वर्णनिर्विशेषेण जनै: आचरितानि धर्मानुष्ठानानि यथा – दीपावली–बुद्धपुर्णिमा–रमजान–ख्रीसमास– इत्यादीनि आश्रित्य नाटकाभिनयेन मनुष्यान् सजागीकृत्य प्रेमभावस्य सन्देशं प्रेषयन्ति। पठितं हि –

अयं निज:परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥[4] इति।

प्राथमिकमाध्यमिकविद्यालयेषु कार्यरता: अध्यापिका: शैक्षिककार्यविधिना सहैव क्षेत्रियनृत्यं तथा लोकगीतीं प्रति समाजस्थानां मनुष्यानां ध्यानमाकर्ष्य तस्य तस्य माहात्म्यं ज्ञापयन्ति। किञ्च विद्यालयेषु समायोजितेन अनुष्ठानेन स्वराज्यस्य स्वक्षेत्रियस्य वा परिधानवस्त्र–भाषा–भोज्य–नृत्य–उत्सव–धर्मादिं प्रति छात्रान् सजागीकृत्य ता: अपि तं प्रति सम्मानं व्याहरन्ति। एवं प्रकारेण सांस्कृतिकजागरूकतया एव शिक्षका: शिक्षिकाश्च भारतीयविविधसांस्कृतिकपर्यावरणेन परिचिता: स्यु:।

सर्वे भवन्तु सुखिन: सर्वे सन्तु निरामया:।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दु:खभाग्भवेत्॥[5]

इति सत्यशिवसुन्दरभावं समाजे विस्तारयन्ति ता:।

सांस्कृतिकविविधताम् आश्रित्य आयोजितया कार्यशालया अध्यापिकेषु विविधराज्यस्थानां तथा विविधक्षेत्रस्थानां मनुष्यानां धर्म–जाति–संस्कृतीत्यादीन् प्रति सम्मानस्य भावं जागृह्य ता: दायित्वशीला: नागरिका: कर्तुं शक्यते। तथाहि CENTRE FOR CULTURAL RESOURCES AND TRAINING इति संस्था भारतवर्षस्य प्रायेण प्रत्येकस्मिन् प्रान्ते प्राथमिक–माध्यमिक–उच्चतरमाध्यमिकविद्यालयेषु सेवारतानां अध्यापिकाध्यापकानां कृत् सांस्कृतिकविषयवस्तुसम्बन्धयुक्तां कार्यशालां समायोजयति। अस्या: कार्यशालाया: उद्देश्यानि हि –

- ✓ भारतीयां प्राकृतिक–सांस्कृतिकपरम्परां प्रति जागरूकताया: वर्धनम्।
- ✓ वर्गप्रशिक्षणे रचनात्मककार्याय नवीनपद्धतीनां विकाश: परीक्षा च।
- ✓ शिक्षां प्रति सहायकसामग्रीरूपेण विशिष्टकलाशैलीनां तथा पुत्तलिकाकलानाम् उपयोग:।

---

[3] गीता

[4] सामाजिक शिक्षा की अवधारणा (PAGE NO – 80)

[5] अथर्ववेद:

अतः अध्यापिकाः यदि स्वकला-संस्कृति-धर्मादीन् प्रति सम्पूर्णरुपेण जागरूकाः भवेयुः तदैव छात्राणां तथा समाजस्य जागरणे ताः सहायकाः स्युः। यतो हि विद्यालयेषु अधीयानाः छात्राः एव भविष्यदाधारत्वेन स्वीकृताः।

-: ग्रन्थसूची :-

1. सामाजिक शिक्षा की अवधारणा, महेश भार्गव, निशी गोयेल, राखी प्रकाशन, 2011
2. शिक्षा एवं संस्कृतिः नये सन्दर्भ, डाँ. भास्कर मिश्र, भावना प्रकाशन,1995
3. भारतीय शिक्षा का समाजशास्त्र, डाँ. सत्यपाल रुहेला, राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, 2009
4. सामाजिक परिवर्तन, सुरजन सिंह शर्मा, आर. एन. द्विवेदी, हरियाणा साहित्य अकादमी, पंचकूला, 2007
5. महिला विकास एक मूल्यांकन, प्रो. मधुसूदन त्रिपाठी, ओमेगा पब्लिकेशन्स, 2010

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

A Review of Dr. Ambedkar's Perspective on Nationalism in the Context of Contemporary India

Dr. Jitendra Aryan
Assistant Professor, University Department of Political Science, Binod Bihari Mahto Koyalanchal University, Dhanbad, India

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 05-10

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 03 Sep 2022
Published : 10 Sep 2022

Abstract :- Maintaining the unity and integrity is the most important thing for overall development a country. A country divided into pieces will always be unstable, in which anti-national forces get an opportunity to destabilise the country further. Such a large country like India, which holds seventh place among the largest countries and second place in terms of population in the world, national unity is even more important. Because, of the huge social, economic, cultural, political and economic diversity; and differences in social, economic, and political aspirations. Although since independence India is a secular and democratic country, but if we see the context of nationalism, the conflict of the majority versus minority has always a matter debate. The decline of political values in recent years has hindered the real nationalism of India. This article attempts to underscore the importance of Dr. Ambedkar's thinking on nationalism, changing nature of nationalism in India, and explores the fact that how Dr. Ambedkar views is relevant in present context.
Keywords : Nationalism, Dr. Ambedkar, Contemporary India.

Introduction :- Nationalism is the idea that your nation, often identified by a shared ethnicity or set of values, is better than all other nations. Nationalism can be—and oftentimes is—expressed as aggression toward other nations. Nationalism is built around a shared language, religion, culture, or set of social values. A nation will emphasize shared symbols, folklore, and mythology. Nationalism can impact foreign and domestic political policies and typically has economic implications. [1]Indian nationalism developed as a concept during the Indian independence movement which campaigned for independence from British rule. Indian nationalism is an instance of territorial nationalism, which is inclusive of all of the people of India, despite their diverse ethnic, linguistic and religious backgrounds. It continues to strongly influence the politics of India and reflects an opposition to the sectarian strands of Hindu nationalism and Muslim nationalism. [2]

Indian nationalism is based on the social, economic, political and cultural aspirations here beyond the controversies about saying 'Bharat Mata Ki Jai' or Jai Hind. It emerges and developed as the response to the prevailing circumstances of different periods. In last few years' nationalism become popular political agenda in India and surprisingly at mass level people have been polarised radically. Due to radicalization of people in the name of nation in one hand have united the people regardless of their socio-cultural and ethnic identity

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

and at the same time have created fear and anxiety among minorities. Similarly rise of Hindu nationalism has been seen as supermatism by the scholars of marginal communities.

The Basic Concept of Nationalism - Nationalism means loving one's own country .Now; this love means different things for different people. Though all the people of a country eg. India is bounded by a single identity , Indian , by single culture, by single tradition, they are also different by different yardstick like language, food, religion, festivals etc .But inspite of the apparent distinction, a common thread runs through the veins of all . Thus though the culture appears to be different in different regions, the common heritage, the common ethos, the common sentiments, the common purpose make all of us love this ancient country .

Although the term "nationalism" has a variety of meanings, it centrally encompasses two phenomena (Nielsen, 1998) [3]: First, the attitude that the members of a nation have when they care about their identity as members of that nation and second, the actions that the members of a nation take in seeking to achieve (or sustain) some form of political sovereignty. The first raises questions about the concept of a nation or national identity, about what it is to belong to a nation, and about how much one ought to care about one's nation. Nations and national identity may be defined in terms of common origin, ethnicity, or cultural ties, and while an individual's membership in the nation is often regarded as involuntary, it is sometimes regarded as voluntary. The degree of care for one's nation that nationalists require is often, but not always, taken to be very high: according to such views, the claims of one's nation take precedence over rival contenders for authority and loyalty. The later one, raises questions about whether sovereignty requires the acquisition of full statehood with complete authority over domestic and international affairs, or whether something less than statehood suffices. Although sovereignty is often taken to mean full statehood (Gellner 1983) [4] possible exceptions have been recognized (Miller 1992) [5] some authors even defend an anarchist version of patriotism-moderate nationalism foreshadowed by Bakunin (Sparrow 2007) [6], [7]

Development of Nationalism in India- To understand the Indian nationalism, it is necessary to know the gradual development of nationalistic ideas in India in the different periods of time, because the social, economic, and political aspirations, which have emerged in various contexts across time, have served as the fundamental foundation for the formation of nationalist beliefs in India. India's concept of nationhood is based not merely on territorial extent of its sovereignty. Nationalistic sentiments and expression encompass that India's ancient history [8] as the birthplace of the Indus Valley civilisation, as well as four major world religions – Hinduism, Buddhism, Jainism and Sikhism. Indian nationalists see India stretching along these lines across the Indian subcontinent. The Mauryas, Guptas, and Mughal emperors have all made significant efforts in uniting the geographical space along with the people's at large scale. The nationalist ideological revolutions around the world are thought to have originated in Europe during the renaissance, whose impact was felt throughout the world due to imperialism. In fact, modern nationalist ideas in India arose out of the expansion of the ideological progress of Europe, especially when a section of Indian thinkers began spreading the ideas of nationalism to get independence from British rule. A rising political consciousness among the native Indian social elite (including lawyers, doctors, university graduates, government officials and similar groups) spawned an Indian identity. [9]Just as India's freedom movement was divided into two parties, radical and liberal, the Indian nationalist idea developed against British imperialism appears to be divided into parts. After independence, India became a socialistic, secular, and

democratic republic and the makers of independent India laid the foundations of nationalism keeping in mind the geographical diversity of such a large country, and the shared values of co-existence and togetherness.

Nationalism in the Context of Contemporary India- In order to understand nationalism in contemporary India, it would be pertinent to take a serious look at some important questions: a) Are Indian Nationalism and Secularism separate concepts or complementary to each other? b) Does nationalism mean putting one's national spirit above humanity? Does Indian nationalism imply liberal Hinduism and Muslim appeasement? d) Does "Indian Nationalism" mean "Hindu Nationalism"? Nationalism is a kind of human sentiment based on shared or common values of belief. This is a feeling of togetherness for the common cause that is national pride. A person having a different personal identity, for example, a Hindu or Muslim, may be a nationalist regardless of their personal identity. A Hindu should respect the beliefs of a Muslim, and a Muslim should respect the beliefs of a Hindu. Secularism means equal importance for every person, place, culture, community, and beliefs, regardless of whether they come from a Hindu or Muslim family. Secularism does not mean allowing non-Hindus to speak anything about Hindu beliefs. Secularism does not mean expecting that Hindus should be respectful and liberal towards Islamic rigidity and the criticism of Hindu belief. This is one-sided secularism, as claimed by Hindu nationalists. The idea that Muslims are a minority in India and should be given a respectful atmosphere and special considerations in expressing their beliefs has provided space for the rise of Hindu Nationalism and Jingoism(Radical Nationalism in India) in India. It cannot be denied that ongoing fundamentalist politics has also played a vital role in the radicalisation of nationalism. But the perception of people is that, under the Indian idea of secularism, Hindu sentiments have not been respected and considered as the Muslims have worked as a basis for polarising Hindus at national level. Although all religious minorities in India are vulnerable to targeted violence, the increased targeted rhetoric of Muslim male is often constructed as a primary threat. Not only has he been othered to the extent that he does not belong within his own country, but he is also framed both as an internal and external threat to the nation (Anand 2011).[10] This framework has been exacerbated through the increasingly politicized and securitized perceived threat of love jihad. Love jihad is gaining increased international attention from academics (for example see Rao 2011;Strohl 2019;Tyagi and Sen 2020). The basic idea behind this strategy has been the patriarchal trope of seeing women's bodies as a colonizable territory in need of saving (Banerjee 2003). Scholars such as Anand (2011), Khatun (2018, and Gupta (2009) underline how the concept of love jihad helps in the construction of the Hindutva imagination of a mythical past, and perception of the majority Hindus as a historically marginalized victim at the hands of a minority group that is threatening Hindu demographic dominance. Although the use of the term love jihad is relatively new, the concept is not. [11] He warned that if the Hindus did not unite like other religious communities in India, they would eventually become the minority (Mukherjee 1909). Hindu women, therefore, need to be saved from the prying eyes of Muslim men (Anand 2011). This popular depiction of the vulnerable Hindu women has continued in the 21st century and even revitalized through popular media depictions (Piedalue et al. 2021)[12]

In India, the rise of Jingoism in some aspects has made nationalism above humanity. Being a nationalist does not mean keeping everything below the national spirit. Our belief that we cannot

compromise with the national interest is not true nationalism because, in some ways, it affects the status of our nation negatively. Because, in the name of Jingoism, the humiliations of people belonging to minorities and marginalised classes cannot be nationalistic acts. In India, in the name of secularism, appeasement of Muslims has been done for a long time, while Hindus have been taught to be liberal. Hindu nationalism has been at the centre of the discourse on secularism and nationalism in contemporary India. Right-wing ideology sees Hindu nationalism as the real nationalism in India. In their view, being Hindu does not mean belonging to a religious group but having a cultural identity . From a cultural point of view, every person living within the geographical area of India is a Hindu and is the cultural identity. The left wing and progressive ideology see Hindu nationalism different from Bhartiya nationalism, while in the view of Ambedkarists, Hindu nationalism is basically Brahmnik Nationalism, in which the weaker sections of society are seen not as privileged as upper class.

Dr Babasaheb Ambedkar's View on Indian nationalism- In the mainstream intelligentsia, Dr. Bhimrao Ramji Ambedkar is revered as the Chairman of the *Drafting Committee*, who spearheaded the drafting of the Indian Constitution, as well as the champion of Dalit assertion and political mobility. However, the selective exclusion of Dr. Ambedkar from the subject of '*nationalism*' can be considered a strategy of the ruling elite to maintain their hegemony in knowledge production and socialisation. Dr. Ambedkar was severely condemned for his scholarly critique of the mainstream nationalism led by the nationalist forces of the 20th century.[13] Dr Babasaheb Ambedkar's perception of Indian nationalism started with different objectives, which amounted to the welfare of the marginal section of the society. He wanted equality and civic rights for those persons who were bereft of them for thousands of years. Without the upliftment of the lower strata of the society, a nation can't get momentum for its overall development and can't have strength in real sense. He had full faith within the greatness and traditional culture of his country and therefore the dignity of his countrymen. Nationalism in him started as a protest, both external domination, and internal oppression. He held the British Empire liable for the negligence of the welfare of Indian people. He argued that status granted to people was "midway between that of the surf and therefore the slave".[14] Dr. Ambedkar described nationality as "consciousness of kind, awareness of the existence of that tie of kinship," as this is how people come close to each other and develop a sense of fraternity. Whenever I think of Babasaheb Bhimrao Ambedkar's thoughts and his vision, his work for social democracy comes to mind. For example, in his speech at the last meeting of the Constituent Assembly, he stated unequivocally that the caste system and democracy cannot coexist. [15] Dr. Ambedkar was a visionary person and was aware of the evils of traditional Hindu society. He wanted to develop a classless and casteless egalitarian society in India in which every person could enjoy equality, liberty, and fraternity. Ambedkar wanted that there should be no discrimination in society. Social, economic, political, and educational inequalities are barriers to integrating people in a geographical region. Dr. Ambedkar had a deep understanding of Hindu fundamentalism. This is the reason that when he was given the responsibility for the making of the constitution, in the Indian Constitution, he made a significant effort to restore the unity in diversity of India.

Conclusion:- In the context of India, both nationalism and secularism are matters of utmost importance; they should not be taken as separate but complementary to each other. It is important for us to understand that

secularism does not mean respecting our religious sentiments and making fun of others. Secularism means mutual equanimity and goodwill. Nationalism should not be centred on the individual or any communal identity of the individual. The feelings of nationalism should not be so strong and fierce that they threaten humanity. That is to say, under the guise of nationalism, an individual or a group of people cannot harass another group, nor can they violate their human rights. Obtaining a consensus from the common people of Hindu nationalism as the real cultural nationalism of India is creating controversy. In fact, nationalism is not an imposed idea but a spontaneous feeling that has lived forever in people since their birth. India is a country of unity in diversity. People of different castes, religions, languages, and cultures live here. This difference is also present on a regional, economic, political, and social basis. In such a situation, the forces that break the country are always in the middle of figuring out how to weaken the unity and integrity of the country. In the above circumstances, the idea related to nationalism given by Dr. Ambedkar is very relevant because he wanted a country in which there should be no discrimination against people on the basis of any identity. If society remains divided on the basis of caste, religion, and other identities, then there can never be harmony, and it is very difficult to unite the people of the nation in a society that does not have harmony.

References:

1. AMADEO, KIMBERLY (June 27, 2022). What Is Nationalism? https://www.thebalancemoney.com/nationalism-definition-examples-pros-cons-4149524
2. Jaffrelot, Christophe (1999), The Hindu Nationalist Movement and Indian Politics: 1925 to the 1990s : Strategies of Identity-building, Implantation and Mobilisation (with Special Reference to Central India), Penguin Books India, pp. 13–15
3. Nilesen, K. 998a. "Liberal Nationalism, Liberal Democracies and Secession." University of Toronto Laiv Journal 48, 253-95.
4. Gellner, Ernest, 1983, Nations and Nationalism, Oxford: Blackwell
5. Miller, David, 1992, "Community and Citizenship", in Avineri and de Shalit 1992: 85–100
6. Sprrow, Robert, 2007, "For the Union Makes Us Strong: Anarchism and Patriotism", in Primoratz and Pavkovic 2007: 201–218.
7. Miscevic, Nenad, "Nationalism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edition), Edward N. Zalta (ed.), https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/nationalism.
8. Acharya, Shiva. (2011) "Nation, Nationalism and Social Structure in Ancient India By Shiva Acharya". Sundeepbooks.com.
9. Croitt, Raymond D; Mjøset, Lars (2001), When Histories Collide, Oxford, UK: Alta Mira.
10. Anand, Dibyesh. (2016). Hindu Nationalism in India and the Politics of Fear. 10.1057/9780230339545.
11. Ibid.
12. Ibid.
13. Bhalerao, Mansi (May 27, 2021). An Evaluation Of Social Reorganisation: Revisiting Dr. Ambedkar's Nationalism. https://feminisminindia.com/2021/05/27/revisiting-ambedkar-nationalism.

14. Rana, D. S. (June 27, 2020) Dr. Ambedkar's vision on Nationalism and National Integration. https://blog.ipleaders.in/dr-ambedkars-vision-on-nationalism-and-national-integration/
15. Mishra, K. (April 13, 2021). Ambedkar's vision of nationalism had no room for parochialism. https://indianexpress.com/article/opinion/columns/babasaheb-bhimrao-ambedkar-nationalism-constituent-assembly-7270829

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

Covid-19 And Support of Rural Economy in Economic Crisis

Murali Kumar
Department of Geography, K.K.P.G.College, Etawah, India

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 11-14

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 03 Sep 2022
Published : 10 Sep 2022

Abstract :- COVID19, WHO announced a name for the new corona virus disease - COVID-19 on 11 February 2020 which was originated in the mid of November 2019 at Wuhan in China. India became part of the world wide pandemic COVID-19 caused by severe acute respiratory syndrome corona virus 2 (SARS-COV-2). The first case of COVID - 19 in India was reported on 30 January in Kerala which rose to three cases by 3 February. All were students who had returned from Wuhan, China. On 22 March 2020, India observed a -14 hour voluntary public curfews at the instance of the Prime minister Narendra modi after that four days lockdown happen till 31 May.

Lockdown paralyzed the migrant worker and rural economy of India.There are 80 % of return migrant labours which belongs from U. P. and Bihar have reached their native state. Rural economy status and impact of COVID19 on rural economy, role of migrant labours in rural economy. Possibility to enhance the rural economy have been examined.

Keywords :- SARS-COV-2, Public curfews, Lockdown, Rural economy, Migrant worker.

Introduction :- Corona virus disease detected in Wuhan, China, in the mid of November 2019, was first reported to the WHO office in China on 31 December. COVID19 pandemic outbreak was declared a public health emergency of International concern on 30 January 2020. On 11 February 2020, WHO announced a name for the new corona virus disease COVID19. The COVID19 pandemic in India is part of the world wide pandemic of corona virus disease 2019 (COVID19) caused by severe acute respiratory syndrome corona virus 2 (SARS-COV-2). The first case of COVID19 in India was reported on 30 January in Kerala which rose to three cases by 3 February. All were students who had returned from Wuhan, China. The outbreak has been declared an epidemic in more than a dozen States and Union territories, where provisions of the epidemic disease act 1897 have been invoked and educational and many commercial establishment have been shut down. India has suspended all tourist visas as a majority of the confirmed cases were linked to other countries. On 22 March 2020, India observed a -14 hour voluntary public curfews at the instance of the Prime minister Narendra modi. The government followed it up with lockdown in 75 districts where COVID19 cases had occurred as well as major cities. Further, on 24 march the Prime minister ordered a nationwide lockdown from 25 March for 21 days, affecting the entire 1.3 billion population of India on 14 April, the Prime minister extended the ongoing nationwide lockdown till 3 May. On 1 May, lockdown across the country was further

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

extended by two more weeks till 17 May. On 17 May, NDMA further extended the nationwide lockdown till 31 May.

Objectives:-

1. To study the Covid -19 as pandemic disease.
2. It impact on rural economy .
3. How to assist the migrants and rural economy.

Methodology

Data for the study have been taken from various (Published and unpublished sources) Newspaper, websites and direct observations.

Analytical and synthetical approach have been taken.

Study domain:- Lockdown affected each and every person of the country but mostly affected the weaker section specially migrant labours. These are those people who built city, stand industrialization, enhance the agricultural activities, that is green revolution but due to COVID-19 shut down, labours lost their employment (Roji-roti). These labours does not live in hygienic condition even in peaceful situation. Due to hungriness, migrant workers started reverse migration from city to their native village.

Migrant workers return can be over loading in the rural economy but also may be a big challenge for metropolitan and city economy. There are 80% of return migrant labours which belongs from U.P. and Bihar have reached their native state.

Rural economy :- In Rural economy, economic activities and employment depend on agriculture and its related.

Despite of industrial and service sector comprehensive development, economy of India originally based on agriculture in nature. According to census 2011, 68.8% population of India belongs from rural area. Rural economy contribute 46% in national economy.

70% of rural population depend on agriculture and its related activities. Rural economy is very important for rural livelihood, employment and food security.

Impact of COVID-19 on rural economy:-

- Farmers are not getting of right price of their crops due to shut down of agriculture market (krishi - mandi) or work on less potential.
- Due to hindering of supply chain and less demand, the price of milk is fallen.
- Due to shut down, shops of sweets and various ceremonies have closed, therefore the demand of agriculture product have declined.
- Lacking in transportation, Fruits -vegetables have to hard reach to market, that's why it don't provide the actual price of the foodstuffs and ultimately suffered by farmers.
- Income of producers have faced problem due to pressure on price and export - rice, cotton, onion, meat, rubber, tealeaf and other agricultural commodities.
- Spreading of rumor about corona virus in chicken and other meat production demands heavily decline. Various amount of chicken dumped into deep digging. Some state indirectly prohibit to sell its. Where else, It is selling, the rate of chicken face declining.

- Demand and export face a big challenge of meat - products, fish - products, sea -food and shrimp etc.
- Due to hindering about supply and demand most of vegetables are throwing in the open place.

Thus, there are so many bad impact come on rural economy due to COVID19.

Migrant labours in rural economy:-

- Informal sector of India developed naturally through rural population.

  Migrant workers enhance the income of not only of city but also send remittances to their respective family, through this enrich the village economy.

  Remittances of migrant workers provide livelihood to their family and also boost their agriculture inputs.
- Due to lockdown, migrant labours reversed migrate to their village. Thus, flow of capital investment into agriculture have blocked.

Therefore poverty of village also would be increased.

Possibilities:-

Possibilities about changes in the respect of nature and structure of economy have enhanced due to corona crisis.

- Unemployment of rural economy will be increased, if we not tackle right process to employ.
- Some states are telling about the skill mapping of labours are going on and job will provide near the village of workers. If actively implement then It will be healthy for the economy.
- State should proper land banking for providing set up a new industry. FDI, in this regard also will be supporting.
- In this contrast present scenario, we can get opportunities on the attention regarding rural sector.
- Commercial interest of people can induced about farming of flowers, fishing, apiculture, animal husbandry, agriculture etc.
- Potential increment of food processing and packaging's of foodstuffs should be increased through MSME and PPP.
- Through Reformation in the accessibility of cold storages, ware house, easy debt facilities, access to market etc. for boosting rural economy.
- Unskilled labours also have to employ through MGNREGA program and provide wages as regularly as can do like weekly or less than weekly. So that can use for their survival.
- It is necessary to provide facilities about selling of crops as grain market (Anaj mandi), transport, storage , minimum support price strictly should imply.
- It should start facilities very soon for supply chain as whole potential.
- It should be given relax for one year to pay EMI and recovery of debt from farmers.
- It should be easy financial support for self help group and cooperative committee in rural region.
- Doubling of the budget for MGNREGA,
- Pradhan Mantri Gramin Sadak Yojana, Pradhan Mantri Gramin Avas Yojana.
- It is require to serious attempt in the respect of overall development of agro- industry, food processing, cottage industry, handloom, handicrafts.
- Lastly, without willingness can't be achieved.

Conclusion

India is a welfare state. The quality of welfare is inmate of our country because It believe in vasudhaiv kutumbakam (world is our family) Corona -19 Pandemic, influenced about every sector, rich and poor. Corona has unprecedented power, but mainly the poor who known as migrant labours have totally disrupted. Therefore we have to assist by any means, so that they live a meaningful life.

References

1. www.nature.com characteristics of SARS- cov 2 and covid 19
2. www.ecdc.Europa.eu.
3. www.uptodate.com (COVID-19 epidemiology virology and prevention .
4. www.who.int.docs(coronavirusdisease 2019 covid19 situation report)
5. Impact of Covid- 19 on Indian economy Times of India
6. Impact of Covid 19 on peoples livelihood their health and our food (www.who.int)
7. Jansatta (July 2020)
8. Hindu newspaper (June 2020)
9. ND -T. V. News (July 2020)

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

पुराणेषु जलविज्ञानम्

डॉ. पारमिता पण्डा
सहाचार्या, पुराणेतिहासविभाग:,राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालय:, तिरुपति:

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 15-17
Publication Issue :
September-October-2022
Article History
Accepted : 03 Sep 2022
Published : 10 Sep 2022

सारांश: – संस्कृतसाहित्ये प्रकृते: स्वरूपं विविधेषु प्रकारेषु वर्णिता: वर्तन्ते। पुराणेषु प्रथामा सृष्टि: जलमिति उक्तमस्ति। **'जलं विना जीवनं'** नास्ति। अत: मया एतत्सर्वं मनसि निधाय जलविद्याया: क्षेत्रे, विशेषत: भैषज्यरूपेण व्यवहारे, जलस्य स्त्रोतसां क्षीणताया: अपाकरणम् इत्यादिविषये किमपि लेखनं कर्तव्यमिति धीया एष: शोधलेख: मया सारल्येन अत्र विचारित:।

विशेषशब्दा: – जलस्यदीपनशक्तिविषये, मेघा, तुषारवृष्टि:, जलीयबाष्पस्था, तुषारमूला, घनीभवनवाष्पी, जलस्त्रोतसां वृद्धेरुपाय:, वर्षाकारक: मेघ: इत्यादय:।

अस्माकं शास्त्रेषु पुराणेषु तथा अन्यस्मिन् वाङ्मये च निहितं निगुढं च शास्त्रविज्ञानमपारमिति वयं जानीम:। तस्य प्रकाशाय प्रचाराय च समयोऽयं संप्राप्त इति तस्यां दिशि सर्वै: अस्माभि: चिन्तनीयम्। अत: आवश्यकता विद्यते यत् संस्कृते अनुसन्धानानां नवीनक्षेत्राणाम् अन्वेषणं भवेत्, सैद्धन्तिकविचाराणां प्रायोगिकानुसन्धानव्यवस्था भवेत्। एतेन देशस्य महान् उपकार: भविष्यति। भारतमपि पुर्वविकसितदेशानां सरिणषु सर्वस्मिन् क्षेत्रे स्वीयं विशिष्टं स्थानं प्राप्स्यति। एतत् सर्वं मनसि निधाय अत्र जलविद्याया: क्षेत्रे, विशेषत: भैषज्यरुपेण व्यवहारे, जलस्य स्त्रोतसां क्षीणताया: अपाकरण विषये अनुसन्धानस्य दिश: चिन्तनं विधीयते।

संस्कृतसाहित्ये किमस्त्यमुमधिकृत्यविषयम् ? इति विचार्यमाणे तु वर्णनप्रधाने संस्कृतसाहित्ये वनोपवनपर्वतजलाशयादिनैसर्गिकानां वस्तुनां वर्णनं प्राचुर्येणोपलभ्यते। यद्यत्वे तक्लयितुमप्यशक्यं तादृशस्यनिर्मलस्य जलस्य वायोश्चोपभोग: तदानीं क्रियते स्मेति निरीक्ष्यताम् द्वित्रै: श्लोकै: –

इत्थं शरत् स्वच्छजलं पद्माकरसुगन्धिना।
न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युत:।।[1]
न तज्ज्लं यत्र सुचारुपङ्कजं, न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम्।।
न षट्पदोऽसौ न जुगुशुं य: कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मन:।।

जलस्यदीपनशक्तिविषये, शोधनशक्तिविषये, तेजस: आधानविषये च अथर्ववेदे गंभीरं वैज्ञानिकं चिन्तनं भारतीयवेदविज्ञानस्य सूक्ष्मनिरीक्षणशक्ति स्पष्टत: प्रथयति। जलं नूनं भयनिवारकं, पीडानाशकं च। अत्यधिक विशिष्टतापहेतो: एतेस्य उपयोग: उदरपीडायां व्रणादीनां सेकेऽपि जायते। विविधप्रकारकजलानां भैषज्यगुणा अपि विविधा: भवन्ति। आश्विनमासस्य जलं मूर्छावमनमूत्राघातहृदयदाहादिरोगाणामपाकरणे क्षमं भवति, जले वृद्धिं करोति, हृदये शक्तिञ्च स्थापयति। आकाशात् पतिते

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

करकाजले शिर:शूलविनाशकत्वम्, उदरदाहनाशकत्वं च तिष्ठति। तुषारकण प्राप्तं जलं कण्ठरोगाणां, प्रमेहकुष्ठादिरोगाणां च नाशकं तिष्ठति। कृमिविकारमपि दूरी करोति। हिमालयं प्राप्तं जलं रक्तपित्तविकृतिं हृदयविकृतिं च अपाकरोति। सर्वप्रकारकम् उष्ण जलं वातविकारे, कफविकृतिं निवारयति, पाचकत्वमपि निदधाति। उष्णं कृत्वा पुन: शैत्यमापन्नं जलं विशेषत: पाचनक्रियां वर्द्धयति, सर्वथा शीतलं जलन्तु पित्तनाशकं भवति। एवमेव हिमालय: प्रभवन्तीनां नदीनां जलं प्रस्तरखण्डै: आघातितं सत् पवित्रं, स्वादिष्टं, विविधरोगविघातकं भवति। मलयगिरे: नि:सृततानां नदीनामपि जलं प्रस्तरखण्डै: बालुकाभिश्च सम्पृक्तिमेत्य विशुद्धममृतोपमं च जायते। किन्तु विन्ध्याद्रित: निर्गच्छत् नदीजलं मस्तिष्कहृदय चर्मरोगकृष्ठरोगाणां वाहकं भवति। सुश्रुतसंहिता तु मलयाद्रिनि:सृतं जलं संक्रामकरोगाणां जनकं कथयति।हारीतमते मरूभूमिजलं लघु, स्वादु सर्वरोगविनाशकं च भवति।

पुराणोक्तवर्णनानुसारम् अत्रैव प्रवहाख्ये मण्डले भूपृष्ठत: परिव्यापृते मेघा इतस्तत: परिभ्रमन्ति। अतो मण्डलमिदं मेघण्डलमिति ज्ञायते। स्कन्दपुराणोक्तवचनं तथा –

पृथिवीं समभिक्रम्य संस्थितो मेघमण्डले।

प्रवहो नाम यो मेघान् प्रवहत्यतिशक्तिमान्।।[2]

पुराणेषु तुषारवृष्टेरपि उल्लेखनमस्ति। वायुमण्डलस्थानां जलीयबाष्पाणां यदा घनी भवनं जायते तदा यदि तन्मण्डलमतीव शीतं विद्यते अर्थात् उष्णताया अतिमात्रं ह्रासो भवति तदा जलीयबाष्पस्था: आर्द्रभागा : हिमाकारेण शिली भवन्ति। ब्रह्माण्डरपुराणे उक्तमस्ति यत् हिमवत: उत्तरदिग्वर्तिनि पौण्ड्रनगरे या वृष्टिर्भवति सा तुषारमूला। यथा हि पुंड्रं नाम समाख्यातं नगरं तत्र विस्तृतम्। तस्मिन्निपतितं वर्षं ब्रह्माण्डपुराणादपि अधिगम्यते –

तत्तुषारसमुद्भवम्।।[3]

पर्जन्यो दिग्गजाश्च हेमन्ते शीतसम्भवा:।

तुषारवृष्टिं वर्षन्ति शिष्टा: शस्यप्रवृद्धये।।[4]

भूगोलशास्त्रे या अध: क्षेपणप्रक्रिया वर्णिता विद्यते। तस्या: प्रक्रियाया एव प्रकारविशेष: एते – वृष्टिपात:, हिमपात: इत्यादय:। जलीयवाष्पस्थानाम् आर्द्र भागानां वृष्टिपात–हिमपात–शिला–वृष्टिपातरुपै: भुवि पतनमेव अध: क्षेपणमिति ज्ञायते। घनीभवनवाष्पी भवनप्रक्रिययोरपि सम्यगालोचनं विधीयते पुराणसाहित्ये। जलीयवाष्पानां यदा जले रुपान्तरं भवति सैव घनीभवनप्रक्रियेति ज्ञातव्या। तडागनदीसागरादिजलानां जलीयबाष्परुपेणोद्गमनं भवति सूर्यरश्मिना। अतएव सीर्य: वारितस्कर इति कथ्यते ब्रह्माण्डपुराणे। तत्रैव पुनरुच्यते –

सूर्य: किरणजालेन वायुयुक्तेन सर्वश:।

जगतो जलमादत्ते कृत्स्नस्य द्विजसत्तमा:।।[5]

कृत्स्नस्य जगत: जलमादत्ते सूर्य: इति कथनेन न केवलं नदीसागरादीनामेव जलाकर्षणं सूच्यते परन्तु सूर्य: समग्रस्यैव जगतो जलमादत्ते इति बुध्यते। तदनन्तरं वायुनां परिचालिता: सन्त: सूर्यरश्मयस्ता आप: ऊर्ध्वं वहन्ति इति स्पष्टं कीर्त्यते। ब्रह्माण्डपुराणोक्तवचनमपि उल्लेखार्हं विद्यते प्रसङ्गेऽस्मिन् –

सूर्य एव तु वृष्टीनां स्त्रष्टा समुपदिश्यते।

सूर्यमूला च वै वृष्टिर्जलं सूर्यात् प्रवर्तते।।[6]

संस्कृतवाङ्मये जलस्त्रोतसां वृद्धेरुपाय: पदर्शित: तिष्ठति। यज्ञसाधनहेतो: वर्षा भवति, एतस्य सङ्केत: वेद मन्त्रेषु सुतरां प्राप्यते। यज्ञै: वायु उत्पद्यते, वायु, मेघरुपेण परिणमते, मेघानां परस्परसंघर्षणेन विद्युत् उत्पद्यते, पुनश्च जलं वर्षति। यज्ञे एकत्र

उल्लेख: वर्तते यत् यज्ञे प्रदत्तं हवि: सूक्ष्मरुपेण सूर्य किरणै: द्युलोकं प्राप्नोति, तत्र मेघै: सम्पृक्तिमेत्य जलरुपं लभते, वर्षणकर्मणा पुन: वृथ्वीमेति, सर्वत्र जलप्लावनं जायते पर्जन्येष्टियज्ञस्य उद्देश्य वर्षा प्राप्तिरेव।

कृष्णे नियानं हरय: सुपर्णा

अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति।।[7]

मरुता पृषतीर्गच्छ, वशापृश्निर्भूत्वा दिवंगच्छ ततो नो वृष्टिमावह।।[8]

इत्यादिषु मन्त्रेषु अयमेव सङ्केतो लभ्यते। यज्ञादे: य: धूम: उत्थित: भवति, स। सूर्यकिरणानां प्रभवै: उपरि गत्वा विद्युत्कणारूपेण परिवर्तिता भवति, घनीभूतं भूत्वा मेघत्वं लभते। वर्षाकारक: मेघ एव मुख्यं जलस्त्रोत:, अत: यज्ञानां बाहुल्येन यदि विधानं भवेत् तदा जलस्त्रोत: वृद्धिं प्राप्नुयात्। समुद्रस्य जलं भवेत् अथवा यस्मिन् कस्मिन्नपि स्थाने जलं भवेत् तस्य जलस्य शोधनोपाय: यदि सरल: भवेत् तदा जलसङ्कट: दूरीकर्तुं शक्य:।

एवं पुराणकाले भारतवर्षे एवैतासां भौगोलिकधारणानां सम्यग् बोधनमासीदिति सुष्ठु परिलक्ष्यते। वर्तमानकाले भूगोलशास्त्रस्य यानि तथ्यानि निरुपितानि सन्ति तानि पुराणेषु उपलभ्यन्ते। एतदर्थमेतन् निर्णेतुं शक्यते यद् भूगोलशास्त्रस्य आधारग्रन्थरुपेण अस्ति पुराणानां महानुपयोग:।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. श्रीमद्भागवतमहापुराणे
2.स्कन्दपुराणम्, 1.2.38.53
3. ब्रह्माण्डपुरामम्, 1.2.22.53.48
4. ब्रह्माण्डपुराणम्, 1.2.22.49
5. ब्रह्माण्डपुराणाम्, 1.2.22.49
6. ब्रह्माण्डपुराणम्,1.2.22.57.58
7. ऋग्वेद: - 1.52.9
8. यजुर्वेद: - 2.16

सहायकग्रन्थसूची

1. ब्रह्माण्डपुराणम्, गोरखपुर, गीताप्रेस
2. ब्रह्माण्डपुराणम्, चौखम्बाप्रकाशन, वाराणासी श्रीमद्भागवतम्, चौखम्बा पब्लिकेशन, दिल्ली
3. ब्रह्माण्डपुराणम्, नागपब्लिसर्स, दिल्ली

उपनिषत्संवर्णितशिक्षणपद्धतय:

डॉ. आर् एल् नारायणसिंह:
सहाचार्य:, शिक्षाशास्त्रविभाग:,केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय:, भोपालम्।
राय शिवरामकृष्णसिंह:
सहायकाचार्य:, शिक्षाशास्त्रविभाग:, केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालय:,एकलव्यपरिसर:, अगरतला।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 18-25

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 03 Sep 2022
Published : 10 Sep 2022

शोधसारांश: – उपनिषद्स्तु निर्विवादरूपेण प्राचीनतमं साहित्यम् इति मन्यत एव । यतोहि प्रत्येकं कार्यस्य यत्किमप्युद्देश्यं नूनमेव भवति द्देश्यमनुदिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते इत्याभणकमपि सर्वथा प्रचलितं वर्तते विद्वत्सु । विश्वस्य प्राचीनतमासु सभ्यतासु वर्तते अन्यतमा भारतदेशस्य सभ्यता ।अत्र शिक्षा एव हेतु: । अत्रत्या शिक्षणपरम्परापि प्राचीनतमा वर्तते । प्राचीने भारते शिक्षा सर्वव्याप्ता आसीत् । उपनिषत्कालिकाया: शिक्षाया: पद्धति: मोक्षप्रदायिका आसीत् । उक्तमपि- **यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दो ब्राम्हणो विद्वान् न विभेति कदाचन।।**[1]

मुख्यपदानि- उपनिषद, शिक्षणपद्धति, शिक्षार्थी ।

उपनिषच्छब्दोऽम् 'उप' 'नि' इत्युपसर्गद्वयपूर्वकात् 'षदृलृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्मात् धातो: निष्पन्न: अनादिकालीनात्माज्ञानं नितान्तं शिथिलीकरोतीत्यर्थं सूचति। अथवा उप-ब्राह्मण: सामीप्यं निस्संशयं जीवं साधयतीति अपरमप्यर्थं सूचयति। उभाभ्यामेताभ्यां जीवब्रह्मणो: ऐक्यरूपविषये अज्ञानं तन्मूलकभ्रमञ्च दूरीकृत्य जीवब्रह्मैक्यसाधकज्ञानदा उपनिषत् इति भावं जयनति। उपजातमनादिकालात्- प्रवृत्तमात्मसंसारसम्बन्धं नितरां सादयति अवसादयति वा या सा उपनिषत् इत्यप्यर्थ: जायते। उपरि दृष्टार्थानां सार: उपनिषच्छब्दस्यार्थ: ब्रह्मविद्या इति फलति। एषा कार्यत्रयसम्पादिका।

1. संसारसारतामति सादयति (शिथिलीकरोति)
2. अज्ञानं सादयति। (उन्मूलयति)
3. प्रत्यगात्मानं साधयति (गमयति)

मुख्यत: उपनिषच्छब्दोऽयं ब्रह्मविद्यावाचक:, किन्तु गौणवृत्त्या तत्प्रतिपादकप्रमाणभूतग्रन्थान् सूचयति। उपनिषद: वेदानां गुह्यभागा:, यत्र आत्मन: स्वरूपं निगूढमस्ति। अनेन उपनिष्छब्दस्य मुख्यविद्या रहस्यविद्येति वा अर्थे भवति।

शङ्कराचार्यमहाभागै: तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्ये 'पुरुषस्य गर्भजन्मजरादीनां नाशनं' (उच्छेद:) अथवा अवसादनं कुर्वन्तीति कारणेन उपनिषच्छब्दस्य 'विद्या' इति प्रयोग: कृत:। अर्थात् ब्रह्मण: समीपं नयतीति अथवा एतासु परब्रह्म

[1] –छान्दोग्योपनिषदि 2.4.1

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

उपतिष्ठति इत्यत एषा विद्येति कथ्यते। तत्प्रतिपादकग्रन्थस्यापि उपनिषदित्येवं संज्ञा। उपनिषद् विद्येति उच्यते, तच्छीलिनां गर्भजन्मजरादिनिशातनात्तदवसादनाद्वा ब्रह्मणो वोपनिगमयितृत्वाद् वास्यां परं श्रेय इति। तदर्थत्वाद् ग्रन्थोऽप्युपनिषत्।

कठोपनिषद्व्याख्याने शङ्करभगवत्पादैः एवम्प्रतिपादितम्- उपनिषदां प्रतिपाद्यं जिज्ञासितं च वस्तु ब्रह्म भवति। ब्रह्मसम्बद्धायाः विद्यायाः नाम उपनिषत्। अथवा ब्रह्मविद्या मुमुक्षूणां ब्रह्मप्राप्तिं कारयति। अतः ब्रह्मविद्यैवोपनिषत्। अयं प्रयोगः यथा घृतमायुर्वर्धयतीत्यतः आयुष्कारकं घृतम् आयुर्घृतमिति प्रयुज्यते तथैव उपनिषत् ब्रह्मविद्या इति प्रयोगः।

उपनिषच्छब्देन च व्याचिख्यासितग्रन्थप्रतिपाद्वेद्यवस्तुविषयः विद्योच्यते, ग्रन्थस्यापि तादर्थ्येन तच्छब्दत्वोपपत्तेः 'आयुर्वै घृतम्' इत्यादिवत् (कठोपनिषद्)।

पाश्चात्यपण्डितः 'ओल्डन् बर्ग्' उपनिषच्छब्दार्थम् उपासनां मत्वा पूजां करोति। Max Muller महाशयः शिष्यानां गुप्तत्त्वसम्बद्धा चेति रचनेति आशयं प्रकटयति। बाल्डायसन्महाशयः शब्दस्यास्य अर्थत्रयं प्रतिपादयति- गुप्तशब्दः, गुप्तमूलग्रन्थः, गुप्ताशयः इति। अतः विभिन्नानां विदुषां मतेषु शब्दस्य अस्य विभिन्नार्थाः दृश्यन्ते। सारभूतार्थस्तु उपनिषद् ब्रह्मविद्या एवं तत्प्रतिपादकग्रन्थश्च।

अस्यां साधनसाध्यसाधकप्रतिपाविषयादीनां व्याख्यानं दृश्यते । अस्याः उपनिषदः मन्त्राणामाधारेणैव लोकेऽस्मिन् सांख्यसगुणनिर्गुणद्वैताद्वैताद्यनेकमतानां प्रकाशनं जातम्।

अस्याः उपनिषदः प्रारम्भः जगत्कारणमीमांसैव । कतिपयब्रह्मवादिनः जगतः कारणं किं? वयं कुतः उत्पन्नाः? कथं वयं जीवनं धारयामः ? अस्माकं आधारः कः ? कस्य प्रेरणया कथं सुखदुःखादीनामनुभवं प्राप्नुमः इत्यादिविषयाणां पारस्परिकं विचारं कुर्वन्ति।

तदनन्तरं महर्षयः कालस्वभावनियतिदृच्छाभूतपुरुषादिविभिन्नकारणानि विचारयन्ति।

तदनन्तरं ब्रह्मवेत्तारः प्रमाणान्तरैः ज्ञातुमशक्ये मूलतत्त्वविषये इतरोपायान् नैव दृष्ट्वा ध्यानयोगाश्रयणेन स्वीयगुणैः आच्छादितपरमात्मनः शक्तिं साक्षात् चक्रुः।

अनया रीत्या प्रथमाध्याये जगतः कारणस्य निर्णयो जातः ।

उपनिषत्संवर्णितशिक्षणपद्धतयः

संवादविधिः

ब्रह्मविद्यैव मूलं उपनिषच्छिक्षायाः। वाङ्मयेऽस्मिन् परममुख्यानि तत्त्वानि निहितानि सन्ति। ऋषीणाम् आदेशाः मुख्या एव। मनोनेत्रेण दर्शनं, दृष्टस्य वर्णनमिति शक्तिद्वयसम्पन्नाः ऋषयः स्वीयाः अनुभूतीः विद्वत्सङ्गोष्ठीषु संवादरूपमाध्यमेन मुमुक्षून् स्वीयशिष्यान् बोधयन्ति स्म । संवादपद्धतिः उपनिषद्वाङ्ग्ये अतिविशिष्टा पद्धतिरासीत्। यतोऽहि समग्रमपि उपनिषद्विषयकज्ञानं एतत्पद्धतिद्वारैव उपलभ्यते। "तात्विकचिन्तनपरकाणां संवादगोष्ठीनां वेदवाङ्मयमेव प्रधानमस्ति। संवादोऽयं बहुविधः। गुरु-शिष्याणां मध्ये एवं मनुष्याणां तद्भिन्नप्राणिनां मध्येऽपि संवादोऽयं परिलक्ष्यते । एवमेव पितृपुत्रयोः भिन्नभिन्नृर्षीणां मध्येऽपि सवादः प्रचलति स्म। तथैव विभिन्नः संवादः विभिन्नशिष्याणां मध्येऽपि आसीदिति ज्ञायते।
उदाहरणार्थं -

1. पिता-पुत्र संवादः।
    1. उद्दालक-आरुणि-श्वेतकेतुमध्ये संवादः
    2. महर्षिवारुणि-भृगुमध्ये संवादः।
2. पति-पत्न्योर्मध्ये संवादः
    1. महर्षियाज्ञवल्क्यमैत्रेयीसंवादः

3. शिष्यमानवेतरप्राणिनां मध्ये संवादः

1. सत्यकामजाबालवृषभयोर्मध्ये संवादः
2. सत्यकामजाबाल–हंसयोर्मध्ये संवादः

4. देवर्षिऋषिसंवादः

1. देवर्षिनारदऋषिसनत्कुमारयोर्मध्ये संवादादयः ।

एवं प्रकारेण समस्तोपनिषद्वाङ्मये संवादरूपा इयं पद्धतिः दृश्यते।

संवादपद्धतौ विभिन्नानां मध्ये वादविवादः प्रचलति, तत्सन्दर्भे निगूढाः नूतनाश्च विषयाः बहिर्भूताः भवन्ति । वस्तुतः विधिरयं अस्य वाङ्मयस्य अत्यनुकूलः उत्तमश्च ।

प्रश्नोत्तरविधिः - अपरः विधिः प्रश्नोत्तरविधिरपि वाङ्मयेऽस्मिन् बहुत्र उपयुक्तो दृश्यते। विद्वत्सम्मेलनेषु जिज्ञासवः शिष्याः सन्दिग्धस्थलेषु प्रश्नान् पृष्ट्वा महर्षिभ्यः समाधानानि प्राप्य दूरीकृतसन्देहाः ज्ञानिनः भवन्ति स्म । एवमेव अध्यापनावसरे गुरवः स्वाध्यापनकार्य सम्पूर्य शिष्यान् प्रश्नान् प्रष्टुम् अध्यापितविषये संप्रेर्य तेषां सन्देहादिकं युक्तियुक्तसमाधानादिद्वारा दूरीकुर्वन्ति स्म। अध्यापनान्ते प्रश्नकरणमेकमनिवार्यं कार्यमासीत्। अधिकाधिकप्रश्नान् ये पृच्छन्ति, ते उत्तमशिष्याः इति गणना आसीत्। अध्यापनसमयापेक्षया प्रश्नकरणस्यैव अधिकः समयः दीयते स्म। जिज्ञासुरेव प्रश्नं पृच्छतीति भावनां शिष्येषु उत्पाद्य तान् अध्यापनकर्मणि प्रेरयन्ति स्म। अतः प्रश्नोत्तरविधिरपि प्रधानः आसीत् तस्मिन् युगे।

एवमेव अन्याः काश्चन पद्धतयः अपि परिलक्ष्यन्ते।

दृष्टान्तपद्धतिः अथवा सादृश्यपद्धतिः (Analogical Method)

कथापद्धतिः

एकाक्षरपद्धतिः

रूपकपद्धतिः

आत्मोक्तिपद्धतिः अथवा स्वगतभाषणपद्धतिः (Monological Method)

समन्वयपद्धतिः

व्युत्पत्तिपद्धतिः

सूत्रपद्धतिः इत्यादयः।

एतासां पद्धतीनां विवरणं किञ्चित् प्रस्तूयते ।

दृष्टान्तपद्धति : इयमेव पद्धतिः सादृश्यपद्धतिरित्यपि व्यवह्रियते।

(Analogical Method)

शिष्यान् निगूढतात्विकांशान् ज्ञापयितुं संवादेषु इतराः पद्धतीः अपि उपयुञ्जते स्म । तासु इयं दृष्टान्तपद्धतिरपि। कोऽपि सन्दिग्धांशः दृष्टान्तद्वारा स्पष्टो भवति। अमुम् अंश मनसि निधाय कठिनस्थलेषु गूढांशव्याख्यानावसरे बहून् दृष्टान्तान् दर्शयित्वा सन्देहदूरीकरणं साधयन्ति स्म। उदाहरणार्थं महर्षिरारुणिः आत्मपरात्मनोर्मध्ये अभेदनिरूपणार्थं मधुमक्षिकाणां दृष्टान्ते उपयुङ्क्ते स्म। यथा मधुमक्षिकाः भिन्नभिन्नपुष्पेभ्यः रसं संगृह्य एकरसत्वेन यथा परिणमयन्ति, तथैवात्रापि अनेके आत्मानः परमात्मा एक एव इति निरूपयन् आसीत्। एवमेव नदीनां सागरो गतिः इति न्यायात् सर्वाः अपि नद्यः विभिन्नाः एवमेव सागरं यथा प्रविशन्ति, तथैव विभिन्नाः आत्मानः एकमेव परमात्मानमाश्रयन्ते इति निरूपयितुं नदीसागरदृष्टान्तं सूचयन्नासीत्। महर्षिः याज्ञवल्क्यः आत्मनः अनुभूतिसम्पादनार्थं दुन्दुभिशङ्खवीणादीन् दृष्टान्तरूपेण ददाति स्म। अतः सूक्ष्मतत्त्वानां व्याख्यानावसरे ऋषिभिः संवादेषु दृष्टान्तपद्धतिः प्रयुज्यते स्म।

याज्ञवल्क्यः मैत्रेय्यै दुन्दुभेः शङ्कस्य वीणायाश्च सादृश्येन ('ज्ञातात् अज्ञातं प्रति' शिक्षणसूत्रम् अत्रान्तर्भवति) अद्वैतात्मविज्ञानमुपदिदेश । (बृ.उ. 2-4-1, 14)

रूपकपद्धतिः - ऋषिभिः रहस्यात्मकं गूढतत्त्वम् उपदेष्टुं पद्धतिमेनां उपयुक्तवन्तः। माण्डूक्योपनिषदि 'द्वा सुपर्णा' इत्यादिना जीवात्मपरमात्मानौ पक्षिद्वयरूपेण निरूप्य तयोः जीवात्मरूपी पक्षी सर्वानपि भोगान् अनुभुङ्क्ते, अन्यस्तु साक्षिरूपेण एनं पश्यतीति सुष्ठु अनयैव पद्धत्या निरूपितमस्ति। श्वेताश्वरोपनिषद्यपि एषैव रूपकपद्धतिः पुनः प्रयुक्ताऽस्ति।

कठोपनिषदि आचार्यः एव शरीरं रथं वक्ति। आत्मा अस्य रथस्य अधिकारी येन वियुक्तं रथं निश्चेष्टितं भवति। एवं बुद्धिः सारथिः, मनः प्रग्रहः, इन्द्रियाण्यश्वाः इति च सांसारिकभोगानुभवः एव एतेषामिन्द्रियरूपाणामश्वानां गम्यस्थानम्।

श्वेताश्वतरोपनिषदि ब्रह्मणः चक्ररूपकरूपेण निरूपणमस्ति। ब्रह्मचक्रस्य नेमिः भवति। चक्रमेतत् उत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपे मार्गत्रये भ्रमति। एवं शुभाशुभविषये निमित्तद्वये चक्रमेतत् चलति। किन्तु याथार्थ्ये चक्रस्यास्य निरन्तरचलनस्य कारणं तु मोह एव।

चक्ररूपकेण रूपितमिदं ब्रह्म नदीरूपकेणापि वर्णितं दृश्यते उपनिषत्सु। संसारोऽयं निरन्तरं प्रवहन्नदीरूपेण वर्णितः। पञ्चप्राणाः अस्याः वीचिकाः भवन्ति। अन्तःकरणम् उद्गमः उत्पत्तिस्थितिविकृतिक्षयनाशादिभिः उत्पन्नानि त्रिविधात्मकानि दुःखानि अस्याः प्रवाहरूपेण वर्णितानि। अनेन प्रकारेण अनेकानेकरूपकाणां प्रयोगद्वारा ऋषयः नीरसां दर्शनमीमांसां सरसं कृतवन्तः।

समन्वयपद्धतिः - परिषत्सु बहुभिः ऋषिभिः कृतान् प्रस्तावान् कदाचित् तदन्यतमः अविरोधेन समन्वीय सिद्धान्तयति। यथा छान्दोग्ये सृष्टिविषये विवदमानानां षण्णां प्रस्तावानां समन्वयपुरस्सरं कैकेयः अश्वपतिः सिद्धान्तयामास । एवं प्रश्नोपनिषदि षण्णां ऋषीणां मतानां समन्वयं कृत्वा पिप्पलादः सिद्धान्तमाविश्चकार।

परोक्षपद्धतिः- परोक्षपद्धतिः अथवा परोक्षोपदेशपद्धतिः उपनिषत्सु संदृश्यते एव। कोऽपि विषयः साक्षात् कथनं विना परोक्षरूपेण उपदिश्यते। विधेरस्य अयमेव मुख्यार्थः। सङ्केतात्मकचशब्देन उपदेशो भवत्यत्र। उदाहरणार्थं सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिंल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत ॥

त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽनन्तशक्तेरनेकभेदोपास्यस्य विशिष्ट-शक्तिमत्वेनोपासनं विधित्सन्नाह - सर्वं सम्मतं, खल्विति वाक्यालङ्कारार्थो निपातः। इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्मकारणं वृद्धतमत्वाद् ब्रह्म। कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह-तज्जलानिति तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोबन्नादिक्रमेण सर्वम्। अतस्तज्जम्। तथा तेनैव जननक्रमेण पतिलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयत तदात्मतया श्लिष्यत इति तल्लम् । तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति । य एवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविशिष्टं तद्व्यतिरेकेणाग्रहणात् । अतस्तदेवेदं जगत् । यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्म, अतः शान्तो रागदेवषादिदोषरहितः संयतः सन्यत्तत्सर्वं ब्रह्म तद्वक्ष्यमाणैर्गुणैरूपासीत्। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्तोपासीत्'। इत्यस्मिन् वावये ब्रह्मणः लक्षणं सङ्केतरूपेण शब्देन संसूचितमस्ति छा.उ.[3]-15॥

परमात्मनः संसारमयः शरीरं चक्ररूपेण प्रतिपाद्यते।

तमेकनेमिं त्रिवृत्तं षोडशान्तं शाताधरं विंशतिप्रत्यराभिः।

अष्टकैः षड्भिर्विश्वरूपैकपाशं त्रिमार्गभेदं द्विनिमित्तैकमोहम् ॥

परमात्मनः संसारमयः शरीरं नदीरूपेण।

पञ्चस्त्रोतोम्बुं पञ्चयोन्युग्रवक्रां पञ्चप्राणोर्मिं पञ्चबुद्ध्यादिमूल्यम्

पञ्चावर्तां पञ्चदुःखौघवेगां पञ्चादशभेदो पञ्चपर्वामधीमः।

अत्र उभयोः मन्त्रयोः चलच्चक्रेण प्रवहन्नद्या च क्रमशः जगदिदं वर्णितमस्ति। केचनांशाः साक्षात्कथनापेक्षया परोक्षरूपेण कथनेन सुष्टु अवगम्यन्त इति विधेरुपयोगः। स्पष्टतया अवगमनं तु केवलं गुरुमुखेनैव भवति। आध्यात्मिकचिन्तनावसरेषु विधेरस्य प्राचुर्यं परिशील्यते।

व्युत्पत्तिपद्धतिः - कुत्रापि कस्यापि शब्दस्य अर्थविषये सन्देहो जायते, तदा तस्य शब्दस्य व्युत्पत्तिः परिशीलनीया इति आचार्याणां मतम्। उपनिषत्सु बहवः शब्दाः सन्दिग्धाः भवन्ति । तेषां व्युत्पत्त्या एव सन्देहदूरीकरणं सम्भवति। उदाहरणार्थं स्वपिति, पिपासति इत्यादयः शब्दाः। लौकिकार्थे तेषां शब्दानां यद्यपि अवगतिर्जायते, तथाऽपि उपनिषद्विषयः अर्थः गम्यो भवति। अर्थात् "यत्र यत्र पुरुषः 'स्वपिति' नाम तदा सौम्यसम्पन्नो भवति। तस्मादेनं स्वपिति इत्याचक्षते"

"यत्रैतत्पुरुषः पिपासति, तेज एव तत्पीतं नयते' अत्र वाक्ययोः स्वपिति क्रियापदस्य 'स्वे' सत्पदार्थे अपीतो भवति लयं गच्छतीति इत्यनेन सुषुप्तौ आत्मनः सत्पदार्थे लयः उपदिश्यते। तथैव बुभुक्षार्थितस्य अशनया इति पदस्य विभागद्वयं दर्शयित्वा अशितं जग्धं नयन्ति इति व्युत्पत्त्या आपः अशनाय शब्दवाच्यः इत्युपदिश्यते। एवं पिपासापदस्य पीतं जलं नयति सोषयति इत्यर्थाङ्गीकरणेन पिपासा शब्दस्य एक एवार्थः इति व्युत्पत्त्या ज्ञायते।

तात्कालिकसमाधानपद्धतिः (Adhoc Method) - विधावस्मिन् शिष्यस्य धारणाशक्तिः मुख्या । कस्याऽपि प्रश्नस्य शिष्येण दत्तं तात्कालिकं समाधानमाधृत्य विधिरयं प्रचलति। कस्याऽपि प्रश्नस्य समग्रं समाधानं नैव दीयते। उदाहरणार्थं वरुणवारुणयोः कथा स्मर्तुं शक्यते। वारुणेः धारणाशक्तिं परिशील्य तात्कालिकसमाधानविधानेन ब्रह्मज्ञानं क्रमेणोपदिश्य अन्ते ब्रह्मतत्त्वम् उपदिशति गुरुः । अस्मिन्विधौ उपदिश्यमानविषयस्य जटिलतां नानुभवति शिष्य इति अत्र वैशिष्ट्यम्।

वाकोवाक्यविधिः (Regressive Method)- अयमपि विधिः प्रत्यावर्तनपद्धतिरिति व्यवह्रियते कैश्चित्। अन्यैः प्रतिगमनपद्धतिरिति नाम्नाऽपि व्यवहृता दृश्यते। विधेरस्य स्वरूपं एवं भवति ।

संवादेषु प्रश्नः एकः पृच्छति, तस्यै कं समाधानं प्राप्यते । तदुत्तरमाधारीकृत्य पुनः प्रश्नः क्रियते। एवंरीत्या अन्तिमं स्पष्टं च ज्ञानं यावत् प्राप्यते, तावत् इयं परम्परा प्रचलत्येव। संपूर्ण ज्ञानम् अन्तिमोत्तरेण भवति। ततः पश्चात् प्रश्नः न भवति । उदाहरणार्थं बृहदारण्यकोपनिषदि जनकयाज्ञवल्क्यसंवादः, गार्गियाज्ञवल्क्यसंवादः इत्यादयः । एवं अन्यास्वपि उपनिषत्सु बहून्युदाहरणानि उपलभ्यन्ते

"अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी प्रपच्छ, याज्ञवल्क्येति होवाच । यदि सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं च, कस्मिन्न खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायौ गार्गीति।... कस्मिन् खलु ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गी। मातिप्राक्षीः मा ते मूर्धा व्यप्तवत्। अनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गीमातिप्राक्षीरिति। ततो हि गार्गि वाचक्नव्युपरराम।"

सूत्रपद्धतिः (Aphoristic Method)- अतिगुह्यम् उपनिषद्वाङ्मयं बोधगम्यं कर्तुम् ऋषयः सूत्रपद्धतिमपि उपयुक्तवन्तः। अनया पद्धत्या ते महर्षयः समस्तमपि विचारतत्त्वं एकस्मिन् भावपूर्ण वाक्ये अभिव्यक्तीकुर्वन्ति स्म। 'तत्त्वमसि' 'अहं ब्रह्मास्मि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिभिः सूत्रवाक्यैः अतिविस्तृतं विचारं प्रवर्त्तितवन्तः। माण्डूक्योपनिषदि 'ओं' इत्यक्षरमेव ब्रह्मणि समस्तमपि विश्वम् अस्यैवाक्षरस्य व्याख्यानभूतमिति च उक्तमस्ति । अस्मिन् कालत्रयेण साकं कालातीतमपि सर्वं सन्निहितमस्तीति निरूपितम् । सम्पूर्णमेतत् ब्रह्माण्डं ब्रह्म एवम् आत्मापि ब्रह्म अयमात्मा चतुष्पात् । अस्य प्रथमपादः वैश्वानरः, यः जाग्रदवस्थायां जडपदार्थान् अभ्युपगच्छति। द्वितीयस्तु पादः तैजसः, यः स्वप्नावस्थायां सूक्ष्मविषयान्, तृतीयस्तु पादः प्राज्ञः, यः सुषुप्त्यवस्थायां आनन्दोपभोगम् एवं तुरीयं पादः आत्मानामक एकः अद्वितीयः 'आकारः' इति कथ्यते। इमां सूत्रशैलीम् अनुसृत्य पश्चात् दर्शनकल्पधर्मगृह्यशुल्बसूत्राणि प्रतिपादितानि।

अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद्विश्वतो मुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥

अदृश्यमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं पञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते स आत्मा स विज्ञेयः' इति

नान्तः प्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतः प्रज्ञं न प्रज्ञानधनं न प्रज्ञं नाज्ञम्। अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते स आत्मा स विज्ञेयः ।

ओम् इत्यस्य चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह नान्तः प्रज्ञमित्यादिना। सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रतिषेधेनैव च तुरीयं निर्दिदिक्षति। शून्यमेव तर्हि तत्, न। मिथ्याविकल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः। न हि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादिविकल्पाः शुक्तिकारज्जुस्थाणूषरादिव्यतिरेकेणावस्त्वास्पदाः शक्याः कल्पयितुम्।

एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति न प्रतिषेधैः प्रत्याय्यत्वमुदकाद्याधारादेरिव घटादेः । न, प्राणादिविकल्पस्यासत्त्वाच्छुक्तिकादिष्विव रजतादेः। न हि सदसेताः सम्बन्धः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागवस्तुत्वात्। नापि प्रमाणान्तरविषयत्वं स्वरूपेण गवादिवत्, आत्मनो निरुपाधिकत्वात्। गवादिवन्नापि जातिमत्तम् अद्वितीयत्वेन सामान्यविशेषाभावात्। नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवदविक्रियत्वात्। नापि गुणवत्त्वं, नीलादिवनिर्गुणत्वात्। अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति। शशविषाणादिसमत्वानिरर्थकत्वं तर्हि। न आत्मत्वावगमे तुरीयस्यानात्मतृष्णाव्यावृत्तिहेतुत्वाच्छुक्तिकावगम इव रजततृष्णायाः। न हि तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सत्यविद्यातृष्णादिदोषाणां सम्भवोऽस्ति। न च तुरीयस्याऽऽत्मत्वानवगमे कारणमस्ति। सर्वोपनिषदां तादर्थ्यणोपक्षयात्। "तत्त्वमसि'' "अयमात्मा ब्रह्म' "तत्सत्यम् स आत्मा" "सत्याक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' "स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः'' "आत्मैवेदं सर्वम्' इत्यादीनाम्।

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तस्तस्यापरमार्थरूपमविद्याकृतं रज्जुसदिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम्। अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्तस्थानत्रयनिराकरणेनाऽऽह– नान्तःप्रज्ञमित्यादि। नन्वात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथनेनैव चतुर्थस्यान्तः प्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्तः प्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधोऽनर्थकः। न। सर्पादिविकल्पप्रतिषेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिवत्त्र्यवस्थस्यै वाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात्। तत्त्वमसीतिवत्।

यदि हि व्यवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छास्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा ।

रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्रज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा, तदाऽन्तः प्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणसमकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थ–प्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीयाधिगमे प्रमाणान्तरं साधनानन्तरं वा न मृग्यम् । रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधिगमस्य । येषां पुनस्तमोपनयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्रियते तेषां छेद्यावयवसम्बन्ध–वियोगे व्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सितमोनिवृत्तिफलावसानं छिदिरिव–च्छेद्यावयवसम्बन्धविवेककरणे प्रवृत्तं तदवयवद्वैधीभावफलावसाना, तदा नान्तरीयकं घटविज्ञान न तत्प्रमाणफलम्। न च तद्वदत्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञात्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रितिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः। अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमावृत्वादिभेदनिवृत्तेः। तथा च वक्ष्यति– "ज्ञाते द्वैतं न विद्यते'' इति। ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात्। अवस्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद् द्वैतानिवृत्तिः। तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थ–निवृत्तिरिति सिद्धम्। नान्तः प्रज्ञमिति तैजसप्रतिषेधः। न बहिःप्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः। नोभयतः प्रज्ञमिति

जाग्रत्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः। न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रतिषेधः। बीजाभावाविवेकरूपत्वात्। न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः। बीजभावाविवेकरूपत्वात्। न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृत्वप्रतिषेधः । नाप्रज्ञमित्यचैतन्यप्रतिषेधः।

कथं पुनरन्तः प्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्वादौ सर्पादिवत्प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इति। उच्यते। ज्ञस्वरूपाविशेषेऽपीतरेतरव्यभिचाराद्रज्वादाविव सर्पधारादिविकल्पितभेदवत्सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञस्वरूपस्य सत्यत्वम्। सुषुप्ते व्यभिचरतीति चेन्न। सुषुप्तस्यानुभूयमानत्वात्। "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतेः। अत एवादृष्टम्। यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम्। अग्राह्यं कर्मेन्द्रियैः। अलक्षणमलिङ्गमित्येतदननुमेयमित्यर्थः। अत एवाचिन्त्यम्। अत एवाव्यपदेश्यं शब्दैः। एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मेत्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम्। अथवैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे, तत्तुरीयमेकात्मप्रत्ययसारम् । "आत्मेत्येवोपासीत' इति श्रुतेः । अन्तःप्रज्ञत्वादिस्थानि- निषेधः कृतः। प्रपञ्चोपशममिति जाग्रदादिस्थानधर्माभाव उच्यते। अत एव शान्तं, शिवं, यतोऽद्वैतं भेदविकल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते। प्रतीयमानपादत्रयरूपवैलक्षण्यात्। स आत्मा स विज्ञेय इति, प्रतीयमानसर्पभूछिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा रज्जुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थ आत्मा। "अदृष्टो द्रष्टा" "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते" इत्यादिभिरुक्तो यः, स विज्ञेय इति भूतपूर्वगत्या ज्ञातरि द्वैताभावः।7॥.

कथापद्धतिः अथवा आख्यायिकापद्धतिः (Mythical Method)- उपनिषद्वाङ्मये बहुत्र कथापद्धतिरपि प्रयुक्ता दृश्यते। विषयकाठिन्यस्थलेषु जामिता दूरीकर्तुं कथाः अतीवयोग्याः भवन्ति। कथामाध्यमेन कठिनोऽपि विषयः सरलो भवति इति पद्धतिरियं निरूपयति। कथाश्रवणे शिष्याः उत्साहं प्रदर्शयन्ति। केनोपनिषदि यत्रोपाख्यानद्वारा अहङ्कारः ब्रह्मज्ञानस्य अवरोधकः भवति, तस्य नाशं ब्रह्मज्ञानं साधयतीति उपदिशति महर्षिः।

केनोपनिषदि उमायाः हैमवत्याः इन्द्रस्य आख्यायिका अत्रोदाहरणम्। यथा इन्द्रियाणां सर्वेषामहमेव ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च इति विवदमानानां ब्रह्म प्रति गमनमाख्यातं छान्दोग्ये काठके नचिकेतोपाख्यानं तु विद्यास्तुत्यर्थम् ।

अथ ह प्राणा अहँश्रेयसि व्यूदिरेऽहगँ श्रेयानस्ययहम् श्रेयानस्मीति॥6॥

तेह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचभगवन्को नः श्रेष्ठ इति तान्होवाच।

यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव दृश्यते स वः श्रेष्ठ इति ॥7॥

साहवागच्चक्राममा सम्वत्सरं प्रोष्य पर्येत्यवाच कथमशकततर्ते मजीवितुमिति

यथा अकला।

अवदन्तः प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह वाक् ॥8॥

चक्षुर्योच्चक्राम तत्सम्वत्परं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकततर्ते मज्जीवितुमिति यथाऽन्धा अपश्यतः।

प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश हचक्षु ॥9॥

क्षोत्रगँ होच्चक्राम तत्सम्वत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकततर्ते मजीवितुमति यथा बधिरा

अश्रुण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यान्तश्चक्षुषा ध्यानयन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥10॥

मनो होच्चक्राम तत्सम्वत्सरं प्रोष्य पर्येत्योवाच कथमशकततर्ते मज्जीवितुमिति यथा बाला अम -

नसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा श्रृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश हमनः॥11॥

अथ ह प्राण उच्चिक्रमिषन्स यथा सुहयः पड्वीशशङ्कून्सडिदेदेवमितरान्

प्राणान्समखिदत्तू हाभिसमे त्योचुर्भगवन्नेधि त्वं नः श्रेष्ठोऽसि मोत्क्रमीरिति॥12॥

अथ हैनं वागुवाच यदहं वसिष्ठोऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हैनं चक्षुरुवाच यदहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठाऽसीति॥1॥ [३]

अथ है श्रोत्रमुवाच यदहँ सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पसरीत्यथ हैनं मन उवाच यदहमायतनमस्मि त्वं तदायतनमसीति॥14॥

न वै वाचो न चक्षूँषि न श्रोत्राणि न मनांसीत्याचक्षते प्राणा इत्येवाऽऽचक्षते प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि भवति॥15॥

अथ ह प्राणा अहंश्रेयस्यहं श्रेयानसम्यहं श्रेयानस्मीत्येतस्मिन्प्रयोजने व्यूदिरे नाना विरुद्धं चोदिर उक्तवन्तः॥16॥

विवरणम्

तेह – ते हैवं विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरंजनयितारं कश्चिदेत्योचुरुक्तवन्तो हे भगवन्को नोऽस्माकं मध्ये श्रेष्ठोऽभ्यधिको गुणैरित्येवं पृष्टवन्तः । तान्पितोवाच ह यस्मिन्वो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठमिवातिशयेन जीवतोऽपि, समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापिष्ठतरमिवातिशयेन दृश्यते कुणपमस्पृश्यमशुचि दृश्यते स वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत्काक्वा तदुःखं परिजिहीर्षुः॥7॥

एवं रीत्या उपनिषत्संवर्णितविधयः नवीनशिक्षाशास्त्रज्ञानां मार्गदर्शकाः भवितुमर्हन्ति।

उपयुक्तग्रन्थसूची –

1. डॉ. वेदान्त विष्णुभट्टाचार्युलु (2004), उपनिषद्दीपिकलु (तेलुगु), ति.ति.दे., तिरुपतिः।
2. रायप्रोलु लिंगनसोमयाजि (2001), उपनिषच्चन्द्रिक (तेलुगु), ति.ति.दे., तिरुपतिः।
3. कोत्तपल्लि हनुमन्तराव् (2001), नित्यजीवितंलो वेदमुल उपयोगमुलु, ऋषि पब्लिकेशन्स्, विजयवाडा।
4. डॉ. च.ल.ना.शर्मा, डॉ. फतेहसिंह (1996), संस्कृतशिक्षणम्- नवीनप्रविधियश्च (Teaching Sanskrit with new Techniques), आदित्यप्रकाशनम्, जयपुरम्।
5. श्रीरामखेलावन चौधरी (1961), शिक्षण-विधियों की रूपरेखा, हिन्दी साहित्य भण्डार, लखनऊ।
6. डॉ. वि. मुरलीधरशर्मा (2003), संस्कृतशिक्षणसमस्याः, तिरुपतिः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।
7. नरेन्द्रः (1997), शिक्षस्व संस्कृतम् प्राकृतिकः पन्थाः, पाण्डिच्चेरी-संस्कृतकार्यालयः।
8. श्रीनिवासाचारि. के. (2001), त्रिंशद्दिनेषु संस्कृतम्, चैन्नै, बालाजिपब्लिकेशन्स्।

Green Human Resource Management and its Advantages in the Current Scenario

Sonia
G-18, Tirkha Colony, Ballabgarh, Faridabad, Haryana

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 26-32

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 03 Sep 2022
Published : 10 Sep 2022

Abstract - Human Resources plays a crucial role in all forms of production. The technical advancement in recent times had caused businesses around the world to curtail workforce and minimize the cost of production. Despite this paradigm shifts in the cost benefit domain, the human resources continue to play a vital role in developing businesses to take care of organization's activities and get the work done. Green Human Resource Management has turned out be a novel concept for the majority of the HRM professionals and academicians. It is changing the organizational culture and making employees adopt a green approach, it also utilizes human resource policies to promote sustainable uses of resources within the organization. In recent times companies feel the need to implement Green HRM in their organizations and ripe its benefits. It also needs to be seen, to what extent, the GHRM policies help in contributing to human and technical sustainability. This helps us properly assess two important aspects; environment friendly HR practices and preservation of knowledge capital. There is indeed a bright prospect for GHRM, and it is going to be rewarding for employers, employees, academicians and politicians. A need would also be felt to sort of expand the HRM in the pursuit of environmentally sustainable business.

Keywords: GHRM, Sustainable, Organizations, Technical Advancement, Human Resources.

Introduction- All the organizations in recent times have become cognizant of implementing green sustainable management techniques. They have shown a liking for the modern economy, and look all set to replace the traditional financial structure for the sustenance. Perhaps sustainability is the prime motive of today's organizations. Our professional and personal lifestyle has impacts upon environment significantly, therefore, the corporate world is taking all the initiatives to address the environmental issues, and exploring avenues for providing solution to the environmental hazards. One such step for environmental hazard had been Green human resource management because it helps in the promotion of green workplace. HR is the most important wing of the management in the corporate and it is considered the base for any organization. Human resource

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

is the department which is responsible for devising and implementing eco-friendly processes and policies which help in creation of a green atmosphere.

Green Human Resource Management is a cumulative practice, and way of adopting policies that help in the creation of a green behavior in the employees' mind. It encourages the creation of an environmentally resource -efficient, socially responsible and sensitive workplace in an organization. The process of the GHRM begins even before the employees have been appointed in an organization. The two important elements of the Green HRM are as follows:

A) The Human resources practice which are environment friendly and preservation of the knowledge capital.
B) Green initiatives should become a part of corporate social responsibility.

Green Human Resource Management: Meaning

GHRM is indeed a managerial concept which is trending across the world. Different people visualize this concept differently, however, the clear objective is to reduce the negative impact of the energy consumption and pollution. Green Human Resource Management had been defined by Ramachandram as a "combination of environmental management into human resource management". It had been further defined as "the set of practices, systems, and policies that promote the green behavior of a company's employees in order to create an environmentally delicate efficient resource and socially responsible workplace and overall organization". Actually, the term GHRM includes all kinds of contribution that HRM policies make in all-inclusive corporate environmental planning. The policies of Green HRM encourage everyone to enhance their potential. It diverts human resources to support sustainable practices and increase employee's awareness and commitments on sustainability.

Green HR practices include environment friendly HR initiatives resulting in the greater effectiveness, lower cost and better employee engagement and retention in return. It helps in reduction of paper usage and implementation of green human resource policies such as planning, recruiting, selecting, managing employees and employee relations. It helps in the creation of green environment in the work place. An amalgamation of environmental management with human resource management is the need of the hour. It is not only desirable but also important.

GHRM Methods

There are several methods and procedures of HR which helps in the attainment of Green HRM practices. The leading among them are online and video interviews, video recruiting, teleconferencing, electronic filing, car-sharing, job sharing, recycling and telecommunicating, online training and energy efficient office spaces. Any step towards establishment of green culture has a positive impact on the behavior and values of the employees that makes the internal culture of an organization. Adoption of a green behavior is an important step towards the implementation of green HRM culture and adoption of formal environmental plans. The attainment of green environmental goals is attained through the human resource processes such as training,

compensation and recruitment. But one thing is certain that all the Green HRM goals are attained with the combined effort of all the employees of the organization.

The implementation of Green HRM involves all the procedures and practices of Human resources like — training, recruitment, motivation and green rewards. These are the methods which necessarily involves all the Green HRM practices:

Green Job Design and Analysis- While making a move towards the attainment of the Green HRM objectives, the HRM may include in job description many environmental protection related tasks, duties and responsibilities. In recent times, assignments and responsibilities related to the social upliftment of the employees, and population in general have become most desirable. Many corporates are working in nation building enterprises through corporate social responsibility (CSR) initiatives. Some companies today at least integrate one duty related to the environmental protection. Some jobs, in todays corporate, are specifically being created for the better management of the environment. Even the job responsibilities are fine tuned to adhere to the environmental protection work. Some of the best Green HRM practices are outlined below:

Green Human Resource Planning - Some companies today specifically forecast their human resource demand in the context of the need to implementing corporate environmental management initiatives/programs/activities (ISO 14001, neat and clean production, responsible care). These are considered best possible means through which environmental issues are being addressed. The environmental management positions and some specific skill sets. Hence, there is a need for Green Human Resource planning.

In addition to these, companies also devise strategies to meet the demand for the future environmental works. And to attain these objectives, companies employ additional resources like appointing consultants/ experts who could guide corporates on environmental needs and perform energy and environmental audits as in when required.

Green Recruitment- To bring seriousness in the attainment of the objectives, new recruits are commissioned, who could understand the corporate environmental culture. Green recruitment is thus a process in which new talents are recruited who could understand the sustainable process, environmental system, and who are familiar with methods of conservation and protection of environment. The whole process of Green recruitment ensures that the new human resources become aware of the green practices and environmental system and implement the policies for the effective environmental management within the organization. It is important to note that companies make separate financial allocations for the recruitment of the most creative and innovative employees who could handle the challenges of implementing Green HRM practices. Some of the leading companies in recent times who gave adopted Green HRM practices are Google, Timberland and Yes.

Green Selection- While recruiting new employees, a company HR selects or gives preference to those candidates who have a collateral interest in environmental issues and are desirous of pursuing those interests. So, to pick the perfect candidates, HR askes environment related questions and gauges the awareness of the candidates in environmental issues. These Green selection procedures selects environment friendly people in addition to the vast pool already available with a company.

Green Training and Development- The training and development programmes of the employees should include environmental and social issues at all levels. It must become part of technical health and all safety considerations on the production floor. At the organizational level, the executive management and the board level officers should encourage amalgamation of social and environmental issues in their goals and agendas. HRM must devise Green orientation programmes for the newly hired employees, which should be part of the training and development. It is through training and orientations that employees develop knowledge and competencies to pursue environmental management skills.

There are now a number of companies that are providing environment specific training to their employees. The Land Rover Group is one company that imparts environmental training to its employees in accordance with their job. Regular briefings and circulations of newsletters is one steps through which company communicates with the staff about various environmental issues. The company openly declares and posts its environmental policies on the notice boards, makes precisely clear its environmental objectives and practices. At the same time, it encourages employees to come up with the new ideas to reduce the effects of the environmental degradation.

Green Performance Management - In the corporates, all kinds of performances are accounted for. Compensation, rewards and recognitions are integral part of the HRM processes. These keep employees motivated and engaged in an organization. It helps in attracting, retaining and motivating employees in the attainment of the organizational goals. Consequently, it helps in the organizational performance.

Green reward management is one of the important functions of the green HRM. The organization's environmental performance is contingent upon the green award and management practices of the organizations. All the managerial and non-managerial classes are motivated with the better allurement and reward schemes kept in lieu of the better performance in the Green HRM areas. There are indeed bonus, rewards and cash for the employees doing better in such areas. Some companies are providing non-financial recognitions like—recognitions/honors/prizes for their environmental performance. Dow Chemical is one such company which adopts rewards and recognition methods. It actually rewarded those employees who came with the innovative waste reduction idea.

Green Employee Discipline Management - Companies have realized that "discipline management" is one of the most important tools for self-regulating the employees in environmental protection activities of the organization. A clear set of rules and regulations are developed for the employees concerning environmental protection, and in complete congruence with the environmental policy of the organization. Not only this, there are punitive action in place for those employees who violate environmental rules and regulations. Disciplinary actions such as warning, fine and suspension are normal punishment measures. There are scholars who argue that discipline management is a pre-requisite in corporate environmental management. To ensure a proper green employee behavior in the workplace, organizations are certain to implement green discipline management practices to achieve the environmental management objectives and strategies of the organizations.

Advantages of Green HRM- The Green Resource Management plays a crucial role in corporate industry to address environment related issues. It is now incumbent on organization to frame HR policies and practices and disseminate this message to others to increase awareness about the environment. The policies and

programmes target environmental protection. The adoption of Green HRM help employer and employee build a brand of their organizations and skills.

Recycling the resources is another need of the organization today. A lot of focus is needed to be paid in this direction, as it can change the entire organizational culture; waste management and pollution control are some of the important steps in this direction. The society and its people are greatly helped by these measures. The un-utilized resources are properly channelized.

The benefits of the Green Human Resource Management are as follows:

1. The expenses of the company are brought down.
2. The organizations by being green, create a friendly environment, which helps in operational savings by decreasing the cost of production.
3. Job satisfaction and commitment is attained, which leads to high productivity and sustainability.
4. GHRM policies prove beneficial for the health and wellbeing of the fellow workers.
5. The sustainability rate of the employees is enhanced.
6. GHRM helps in the acquisition of the best of the resources.
7. GHRM helps in the overall performance of the organization.
8. Reduction of the environmental damage.
9. The corporations are becoming increasingly aware of the significant role played by green buildings in dealing with the environmental issues. These building reduce the cost of the company as low engineering cost is involved.
10. The paperless environment contributes to the attainment of the green goals. This had been made possible by automated workflows.
11. The establishment of efficient and eco-friendly services around the world have led to energy conservation and reduced the environmental impact.
12. Through Green initiatives recycled products have increased while reducing the waste at the same time.
13. Employer have enhanced their hiring potentials by allocating funds to acquire creative and talented employees by adopting environment friendly practices.

Implementation of GHRM- Companies need to make a deliberate effort to implement Green GRM. The following steps are needed to attain the objectives –

1. Appointment of the people who have enough knowledge of Green HRM.
2. Evaluating performance of employees based on environmental criteria.
3. Motivating those employees and rewarding them financially based on their environmental performance.
4. Training needs to be imparted on environmental management.
5. An effort needs to be made to engage everyone in environmental management activities.

Conclusion- Green HRM practices are significant steps in recent times in improving the organizational environmental performance. Implementation of Green HR practices in the areas of job design, recruitment, selection, training and development are producing wonderful results. Employees are now much more focused upon waste management recycling and creating green products. The agenda pursued at the HRM levels of

induction; performance appraisal & management have oriented employees in the areas of Green HRM. It had shaped their attitude and behavior differently. In the longer run employees are attracted towards organizations following Green HR practices. It also helps in enhancing corporate image and brand. Green HR practices can play an important role in making employees cognizant of preservation of the natural resources, checking pollution control, adopting waste management and manufacturing eco-friendly products. Such production models can be imitated by future managers and practitioners, who could adopt Green HRM techniques. Green HRM practices aim sustainable production system. This had actually replaced exploitative mindset with sustainable approaches. So, the business process across the world is turning green and human at the same time. There is indeed a need for the realization that organizations are constituted by people and the environment surrounding it. Therefore, the policies and practices under the Green HRM orients itself with optimum utilization of the resources, taking into account the welfare of the employees, organization and the environment surrounding it.

REFERENCES

1. Beard, C. and Rees, S. (2000), Green Teams and the Management of Environmental Change in UK Country Council, Environmental Management and Health, Vol.11, No.1, pp. 27-38.
2. Chartered Institute of Personnel and Development (CIPD) (2007), The environment and people management, Discussion web page.
3. Cherian, J., & Jacob, J. (2012). A study of Green HR practices and its effective implementation in the organization: A review. International Journal of Business and Management, 7, 25–33.
4. Christmann, P., & Taylor, G. (2002). Globalization and the environment: Strategies for international voluntary environmental initiatives. Academy of Management Executive, 16, 121–135
5. Collins, C. J., & Clark, K. D. (2003). Strategic human resource practices, top management team social networks, and firm performance: The role of human resource in creating organizational competitive advantage. Academy of Management Journal, 46(6), 740-51.
6. Daily, B. F. and Huang, S. (2001), Achieving Sustainability Through Attention to Human Resource Factors in Environmental Management, International Journal of Operation and Production Management, Vol. 21, No. 12, pp. 1539-1552.
7. Fayyazia, M., Shahbazmoradib, S., Afsharc, Z., & Shahbazmoradic, M.R. (2015). Investigating the barriers of the green human resource management implementation in oil industry, Management Science Letters, 5, 101–108.
8. Gerhart, B. Wright, P.M. McMahan, G.C. and Snell, S.A. (2000), Measurement Error in Research on Human Resources and Firm Performance: How Much Error is There and How Does it Influence Effect Size Estimates, Personnel Psychology, Vol. 53, No. 4. pp. 803-834.
9. Govindarajulu, N. and Daily, B. F. (2004), Motivating employees for environmental improvement, Industrial Management and Data Systems, Vol.104, No. 4, pp. 364-372.
10. Harvey, G., Williams, K., & Probert, J. (2012). Greening the airline pilot: HRM and the green performance of airlines in the UK. The International Journal of Human Resource Management, 23, 1-15

11. Jabbour, C.J.C. (2011), How green are HRM practices, organizational culture, learning and teamwork? A Brazilian study, Industrial and Commercial Training, Vol. 43, No. 2, pp. 98 -105.
12. Jabbour, C.J.C. Santos, F.C.A. and Nagano, M.S. (2010). Contribution of HRM throughout the stages of environmental management: methodological triangulation applied to companies in Brazil, The International Journal of Human Resource Management, Vol. 21, No.7, pp. 1049-1089.
13. Jackson, S.E. Renwick, D. W. S. Jabbour C.J. C. and Camen, M.M. (2011), State-of-the Art and Future Directions for Green Human Resource Management: Introduction to the Special Issue, German Journal of Research in Human Resource Management, Vol. 25, No. 2, pp. 99-116.
14. Mandip, G. (2012). Green hrm: People management commitment to environmental sustainability. Research Journal of Recent Sciences, 1, 244-252.
15. Marhatta, S., & Adhikari, S. (2013). Green HRM and sustainability. International eJournal of Ongoing Research in Management & IT. www.asmgroup.edu.in/incon/publication/incon13-hr-006pdf Dr. Pothuraju Vijaya Lakshmi and Dr. Nagaraju Battu http://iaeme.com/Home/journal/IJM 82 editor@iaeme.com
16. Shrivastava, P., & Berger, S. (2010). Sustainability principles: A review and directions. Organization Management Journal, 7, 246–261. http://dx.doi.org/10.1057/omj.2010.35
17. Opatha, H. H. D. N. P. and Anton Arulrajah, A. (2014), Green Human Resource Management: A Simplified General Reflections, International Business Research, Vol. 7, No. 8, pp. 101-112.
18. Phillips, L. (2007), Go Green to Gain the Edge over Rivals, People Management, 23rd August, p.9.
19. Robinson, F. (2008). Going green: what does it really mean? [online] Available at: http://ezinearticles.com/?Going-green!-What-does-it-really-mean?&kd=2267926 Accessed: 15 March, 2014
20. Rothenberg, S. (2003). Knowledge content and worker participation in environmental management at a NUMMI. Journal of Management Studies, 40, 1783-1802

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

वेदाङ्गेषु शिक्षा

गौरी राठौर
शोधच्छात्रा, संस्कृतविभागः, गुरुकुल कांगड़ी (समविश्वविद्यालयः) हरिद्वारः।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 33-36
Publication Issue :
September-October-2022
Article History
Accepted : 03 Sep 2022
Published : 20 Sep 2022

शोधसारांशः– मानवजीवने वर्णानामुच्चारणमतिमहत्वं भजते। अतः शिक्षावेदाङ्गं माधुर्य्यादिभिः गुणैर्युतस्योच्चारणस्य विधानं कुरुते। वेदाङ्गेषु यदि शिक्षावेदाङ्गं नाभविष्यच्चेदमुष्याभावे वर्णानामशुद्धस्योच्चारणस्य प्रचलनं परितः दरीदृश्येत्। वर्त्मनि वर्णानां शुद्धोच्चारणाय तेषां स्थानकरणप्रयत्नादीनाञ्च ज्ञानाय शिक्षावेदाङ्गस्य महती आवश्यकतानुभूयते। भाषाविज्ञानं यस्य ध्वनिविज्ञानस्य प्रतिपादनं कुरुते तस्य मूले शिक्षावेदाङ्गमेव विद्यते।यदि शिक्षावेदाङ्गं भाषाविज्ञानञ्चोभयमपि परस्परं सम्मिल्य जिज्ञासूनां मार्गदर्शनं कुर्यातां तर्हि समाजस्य बहूनि श्रेयांसि हितानि च विधास्यतः।वेदार्थे उदात्तादिस्वराणां बहुमहत्त्वं वर्त्तते। एषां स्वराणामुच्चारणविधयः शनैश्शनैः विद्वत्समाजे लुप्यन्ते । शिक्षावेदाङ्गस्य माध्यमेन अस्याः स्वरलोपस्य समस्यायाः समाधानं प्राप्तुं शक्यत इति।

मुख्यपदानि– वेदाङ्गः, शिक्षा, श्रेयांसि, उच्चारणः,कल्पः, व्याकरण, छन्दः, निरुक्तः, ज्योतिषः।

जगतीतलेऽस्मिन् वेदानां महत्त्वं तु प्रथितमेव। त्रिविधतापपीडितः सांसरिको जनो यथा तृषितः शीतलसलिलेन शान्तिमधिगच्छति तथैव वेदाज्ञानामृतेन। इदमेव कारणमस्ति यद् अस्माकं पूर्वजाः रक्षणार्थं ज्ञानार्थं च सर्वतोभावेन प्रयत्नं चक्रुः। तेषां अर्थावबोधाय विनियोगाय प्रयोगाय स्वरूपपरिज्ञानाय च तेवेदाङ्गानि विरचयामासुः। वेदार्थज्ञानोपयोगीनि साधनान्येव वेदाङ्गानि निगद्यते। तानि च षट् शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्दः, ज्योतषञ्चेति। पाणिनीयशिक्षायां कथितमप्यस्ति –**शिक्षा व्याकरणं छन्दो निरुक्तं ज्योतिषं तथा।**
कल्पश्चेति षड्ङ्गानि वेदस्याहुर्मनीषिणः ।।[1]

वेदाध्ययनस्य कृते एतेषां महत्त्वमेवं प्रतिपादितमस्ति –

"छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्मधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते[2]**।।"**

भगवान् पतञ्जलिरपि कथयति यद् वेदानामध्ययनं शिक्षाव्याकरणनिरुक्तछन्दाज्योतिषकल्पाख्यैः षड्भिरङ्गैः सह कर्तव्यम्-**ब्राह्मणेननिष्कारणो धर्मो षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयो ज्ञेयश्च**[3]**।"** वेदानामर्थविनियोगस्वरूपावबोधाय कारणत्वात् तेषामुपकारत्वं सुस्पष्टमेव। एवमेतेषमहत्त्वं स्फुटमस्ति । तदत्रशिक्षायाः स्वरूपं प्रस्तूयते–

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

शिक्षा-शिक्षा वेदपुरुषस्य षट्स्वङ्गेष्वन्यतमं स्थानं भजते।अमुष्याः शिक्षायाः सम्बन्धः वर्णैस्तेषाञ्चोच्चारणेन निश्चीयते।वेदानांशुद्धं सुस्पष्टमुच्चारणं भवितव्यम्। अशुद्धोच्चारणयुक्तः वेदपाठः महद् दुष्फलं तनोतिं। शिक्षायां स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारः संशिक्ष्यते। यथोक्तं सायणेन –

'स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारोयत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते सा शिक्षेति।'[4]

शिक्षावेदाङ्गेऽकारादीनां वर्णानामुपदेशो विहितः। वर्णमालाया उपदेशादृते वेदाध्ययनं नैव सम्भाव्यते। वर्णस्तावद्विविधः स्वरभेदाद्व्यञ्जनभेदाच्चेति। शिक्षाग्रन्थेष्वेषां विवेचनं विस्तरेण लभ्यते। धारणेयं वेदादेव सङ्गृहीता वर्त्तते।

यथा–**गायत्रेण प्रति मिमीतेऽर्कमर्केण साम त्रैष्टुभेन वाकम्।**

वाकेन वाकं द्विपदा चतुष्पदाक्षरेण मिमते सप्त वाणी।[5]**(अथर्ववेद)**

मन्त्रेऽस्मिन् पदेन चतुष्पदेन सह अक्षरदस्याऽपि प्रयोगो दृश्यते।

प्रयोगोऽयं वर्णानां सूचकः विद्यते। सप्तविधा छन्दोमयी मन्त्रात्मिका वाण्यक्षरैः परिगणय्य निर्मिता।

पुनरथर्ववेदे निगदितम्**– ऋचः पदमात्रया कल्पयन्तः।**[6]**(अथर्व ६/६)**

अर्थात्– ऋचां पदानि मात्रया कल्पयन्तः।शिक्षयेह वेदाङ्गसम्बद्धानां वर्णस्वरमात्राबलसामसन्तानाञ्च षड्विषयाणां निर्देशःकृतः। वर्णमालायां त्रिषष्टिश्चतुष्षष्टिर्वा वर्णाः विद्यन्ते। अतः वेदपुरुषस्याङ्गेषु वेदाङ्गेषु शिक्षाङ्गं प्रथमतया स्वं महत्वं भजते। अमुष्य शिक्षानाम्नोऽङ्गस्यैतिह्यमत्यन्तं प्राचीनं वर्त्तते। शिक्षावेदाङ्गस्य तत्त्वानि प्राचीनेषु ग्रन्थेषूपलभ्यन्ते।

गोपथब्राह्मणे ह्यवलोकयितुं शक्यते–**ओंकारं पृच्छामः।**[7]**(गो.ब्रा.२/२४/१२)**

इह गोपथब्राह्मणे शिक्षायाः विषयस्थानानुप्रदानकरणानाञ्च चर्चा परिचर्चिता । ब्राह्मणेऽस्मिन् शिक्षावेदाङ्गस्य वेत्तारः शिक्षका इति प्रख्यापिताः।गोपथब्राह्मणे वेदानां षडङ्गानि षडङ्ग इति नाम्ना निर्दिष्टानि। येषाञ्च वेदाङ्गानां प्रथमस्य शिक्षावेदाङ्गस्योद्भवः ब्राह्मणकालेऽभूदिति निर्णीतः।मुण्डकोपनिषदि अपराविद्यायाः व्याख्यायां चतुर्णामपि वेदानां नामानि निर्देशपूर्वकमुल्लिखन् वेदानां षडङ्गानि निर्दिष्टानि–**तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदो शिक्षा कल्पो व्याकरणम्।**[8]तैत्तिरियोपनिषदः प्रथमाध्यायस्याभिधानमेव शिक्षाध्यायइति वर्त्तते।शीक्षां व्याख्यास्यामः–**वर्णः स्वरः मात्रा बलं साम संतान इत्युक्तः शीक्षाध्यायः**[9] ।इह शिक्षापदे दीर्घेकारःपठितः। सम्भाव्यते यत् प्राक्काले दीर्घेकारस्य प्रचलनमभविष्यत् किन्त्वेवंविधः पाठोऽन्यत्र कुत्रचिन्न द्रष्टुं लभते।

निरुक्त आचार्यो यास्कः ब्रवीति–**साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुरिति।। तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मेभ्य उपदेशेन मन्त्रान् सम्प्रादुः । उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं मकाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च ।**[10]

प्राचीने काले हि वेदधर्मस्य साक्षात्कर्त्तारः बहव ऋषयोऽभूवन्। ते च ऋषयः वेदधर्मज्ञानरहितेभ्यस्साधारणेभ्यो मनुष्येभ्यः मन्त्राण्युपदिशन्ति स्म। यदा साधारणमनुष्याः मन्त्रोपदेशं प्रत्युदासीना अभवन् तदा वेदस्य ज्ञानं ग्रहीतुं ग्राहयितुञ्चास्य निरुक्तशास्त्रस्य प्रणयनं जातमित्थमेव शिक्षादीनामितरेषामपि वेदाङ्गानां रचना सञ्जाता ।

निरुक्ते यास्काचार्यःशिक्षावेदाङ्गं नामनिर्देशपूर्वकं तु नाह परं वेदाङ्गानि पदमत्यन्तं महत्वपूर्णमस्ति। पदेनानेनासावाचार्यः शिक्षादीनि षड्वेदाङ्गानि सङ्केतयति। व्याकरणमहाभाष्ये पतञ्जलिराह– ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। पतञ्जलिरत्र महाभाष्ये नः षडङ्गसहितान् चतुरोऽपि वेदानध्येतुमुपदिशति ।

शिक्षावेदाङ्गे मुख्यतया उच्चारणविधिरेव वर्त्तते। तैत्तिरीयोपनिषदीदमन्यदपि स्पष्टीकृतम्– शीक्षां व्याख्यास्यामः–वर्णः स्वरःमात्रा बलं साम सन्तान इत्युक्तःशीक्षाध्यायः।शिक्षाग्रन्थेऽमीषां षडङ्गानां विवेचनं प्राप्यते –

(१) वर्णः– अ इ उ क् ख् इत्यादीनां वर्णानामुच्चारणम्।

(२)स्वरः– वेदपाठे प्रयुक्तानामुदात्तानुदातस्वरितानामुच्चारणम्।

(३)मात्रा– ह्रस्वदीर्घप्लुतानामुच्चारणम्।

(४) बल– स्थानप्रयत्नानुसारं वर्णानामुच्चारणम्।

(५) साम–दोषराहित्यं माधुर्यादिगुणसमन्वितमुच्चारणम्।

(६) सन्तान– सन्ध्यनुगुणमुच्चारणम्।

पाणिनीयशिक्षायां वर्णानां सङ्ख्या विज्ञापिता–

त्रिषष्टिश्चतुष्षष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा।[11](पा.शि.३)

अतः वक्तुमिदं शक्यते यत् प्राकृतभाषायां संस्कृतभाषायाञ्च वर्णानां सङ्ख्या त्रिषष्टिः चतुष्षष्टिर्वा विद्यते।अस्य महर्षिः पाणिनिरेवं व्याख्यां कुरुते–वर्णाः–अकारादिः,स्वराः उदात्तानुदात्तस्वरिताः मात्राः ह्रस्वदीर्घप्लुताः बलम्–स्थान दृप्रयत्नौ,साम–साम्येन विधिना वर्णोच्चारणम्, सन्तानः–संहितापाठमनुसृत्य सन्धिनियमानुकुलपदप्रयोगः। पाणिनीयशिक्षायां पाठकानां षड्गुणाःवर्णिताः सन्ति

माधुर्यमक्षरव्यक्तिःपदच्छेदस्तुसुस्वरः।

धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ।।[12]

शिक्षया वर्णानामुच्चारणं शुद्धं जायते। शुद्धोच्चारणेन पुण्यावाप्तिः,अशुद्धोच्चारणेन च पापावाप्तिः।श्रुयते यत् पुरा केनचिद्पण्डितेन 'इन्द्रशुत्रुर्वर्धस्व' इत्येतस्य मन्त्रस्य अशुद्धोच्चारणं कृतम्, तेन यजमानस्यानिष्टमभूत्। पाणिनीयशिक्षायां कथितमस्ति-

मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा,मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह। स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्,।।[13]शिक्षाग्रन्थेषु पाणिनीयशिक्षा प्रमुखमस्ति।अन्ये शिक्षाग्रन्थाः–याज्ञवल्क्यशिक्षा,व्यासशिक्षा,नारदशिक्षा,माण्डूकीशिक्षा चेति।वर्णसङ्ख्येयं भगवतो शम्भोः मते आधारितास्ति। पाणिनीये सम्प्रदाये भगवान् महेश्वरः पाणिनेः दीक्षागुरुरिति ख्यातः।असौ महेश्वरः ढक्कानिनादेन माहेश्वरसूत्राणाम्माध्यमेन च महर्षिपाणिने वर्णानां ज्ञानमकारयत्–

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्।

उद्धर्त्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्।।[12]

शिक्षावेदाङ्गे त्रिविधाः रचनाः लभन्ते–

(१) प्रातिशाख्यानि।

(२) शिक्षाग्रन्थाः।

(३)शिक्षासूत्राणि।

प्रातिशाख्यग्रन्थाः– इमे सर्वप्राचीनाः ग्रन्थाः सन्ति। वेदस्य प्रत्येकं शाखायाः स्वीयः प्रातिशाख्यः वर्त्तते। प्रत्येकं शाखायाः सम्बन्धित्वादेवेमे प्रातिशाख्याः कथ्यन्ते। प्रतिशाखायां वेदमन्त्राणामुच्चारणविधयः भिन्नाः सन्ति ।

प्रातिशाख्यग्रन्थानां विषयाः–

(१)वर्णसमाम्नायः– स्वरव्यञ्जनादीनां वर्णानां परिगणनं तेषाञ्चोच्चारणनियमानां स्पष्टीकरणम्।

(२) सन्धिः— द्वयोर्वर्णयोर्सम्मिलिते सति भाव्यपरिवर्त्तनानां विवेचनम्।
(३) प्रगृह्यसंज्ञा— पदविभागस्य नियमानां स्पष्टीकरणमपवादनियमानाञ्च ज्ञापनम्।
(४) उदात्तानुदात्तशब्दानां सङ्गणनं स्वरितभेदस्य ज्ञापनमाख्यातस्वरस्य च स्पष्टीकरणम्।
(५) संहितापाठे पदपाठे च भेदं दर्शयतां नियमानां व्याख्यानं सत्वषत्वयोः दीर्घस्य च विवरणम्।
(६) विभिन्नेषु प्रातिशाख्येषु विभिन्नाः पाठाः।
(७) सामप्रातिशाख्ये विभिन्नरीतीनां वर्णनम् तद्यथा- प्रश्लेषविश्लेषकृष्टाकृष्टसङ्कृष्टाद्युच्चारणभेदानां वर्णनम्।

सम्प्रति लभ्यमानाः प्रातिशाख्यग्रन्थाः—
(१)ऋग्वेदः—ऋक्प्रातिशाख्यम्।
(२)शुक्लयजुर्वेदः— वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्।
(३)कृष्णयजुर्वेदः— तैत्तिरीयप्रातिशाख्यम्।
(४) सामवेदः—१— पुष्पसूत्रप्रातिशाख्यम् ।
२— ऋक्तन्त्रप्रातिशाख्यम्।
(५)अथर्ववेदः— १—अथर्ववेदप्रातिशाख्यसूत्रम्
२—शौनकीय चतुरध्यायिका।

प्रातिशाख्यग्रन्थाःव्याकरणस्य आदिमाःग्रन्थाःमन्यन्ते। यद्यपि प्रातिशाख्यानि स्वतः व्याकरणग्रन्थाः न विद्यन्ते तथापि तेषु व्याकरणस्य मूलसिद्धान्ताः स्थापितास्सन्ति।

शिक्षाग्रन्थाः— प्रातिशाख्यान्याधृत्य शिक्षाग्रन्थानां निर्मितिरभवत।शिक्षाग्रन्थेषु शुद्धोच्चारणस्य महत्वं शुद्धोच्चारणनियमाः पाठकस्य गुणदोषाश्च विवेचिताः।

सन्दर्भसूची—

1. वैदिकसाहित्य का इतिहास;कपिलद्विवेदीद्वपृष्ट सं.—190
2. पाणिनीयशिक्षा श्लोक सं —41.42
3. व्याकरणमहाभाष्य पृष्ट सं.24
4. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका.49
5. अथर्ववेद .9.8.2
6. अथर्ववेद 9७9
7. गोपथब्राह्मण 2७24७12
8. मुण्डकोपनिषद .1७1७5
9. तैत्तिरीयोपनिषद.1७2
10. निरुक्त(हरीशप्रकाशन) पृष्ट सं. 90
11. पाणिनीयशिक्षा श्लोक सं ७3
12. पाणिनीयशिक्षा
13. पाणिनीयशिक्षा श्लोक सं७33
14. पाणीनीय शिक्षा श्लोक सं७52

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

वर्त्तमानकाले वेदाङ्गानाम् उपादेयता

नीरज आर्यः
शोधच्छात्र, संस्कृतविभागः, गुरुकुल कांगड़ी (समविश्वविद्यालयः) हरिद्वारः।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 37-41
Publication Issue :
September-October-2022
Article History
Accepted : 03 Sep 2022
Published : 20 Sep 2022

शोधसारांशः –वेदाङ्गानां वर्त्तमानकाले महती उपादेयता वर्त्तते । वेदाङ्गेषु सर्वत्र सदाचारः, शुचिता, धर्यम्, क्षमाशीलता, इन्द्रियनिग्रहः, सत्यवादिता, परोपकारभावना, नैतिकता,अभिवादनशीलता, मांतृपितृगुरूशुश्रषा, अतिथिसत्कारः, ब्रह्मचर्यपालनम् , वेदाध्ययनम्, इत्यादिभिः शिक्षा वर्त्तमानकालेप्रासङ्गिकम्वर्त्तते। अत्र अस्मिन् शोधपत्रे साररूपेण वेदाङ्गानां विवेचनं सामान्यरूपेण प्रस्तुतम्।

मुख्यपदानि–वेदाङ्गः, वर्तमानकालः, सदाचारः, इन्द्रियनिग्रहः, सत्यवादिता, क्षमाशीलता, सुचिता।

संस्कृतवाङ्मये वेदानां स्थानं सर्वोपरि वर्त्तते। वेदज्ञानं प्रदाने तु परमात्मा एव सक्षमः। वदेनाञ्च संरचना पदपदार्थस्य प्रत्यक्षीकृत ज्ञान प्रदात्रा परमात्मामना बुद्धया कृता। इत्थं पर्णूवेदज्ञानं संज्ञानाय कोऽप्यन्यग्रन्थस्य साधनस्य च न आवश्यकता। पुनः यदा वेद शब्देन साकं अङ्ग शब्दकरणे छन्दादीनि षट् शास्त्राणि ज्ञायन्ते।

वेदाङ्ग व्युत्पत्ति : – अङयन्ते ज्ञायन्ते एभिः अमीभिः वा इति अङ्गानि–येन चिह्न्यन्ते, ज्ञायन्ते, तानि अङ्गानि कथ्यन्ते।

वेदानां अङ्गानि वेदाङ्गानि।

इमानि षडङ्गानि तस्मिन् समये प्रादुर्भूतानि, यदा श्रुतिपरम्परया वेदज्ञानं अवबोधने जनाः समाजश्च असमर्थाः। यावत् वेदज्ञानं पठन–पाठन श्रवणपरम्परया अभूत्, तावत् न पुस्तकाकारवेदानाम् आवश्यकता, न च तान्यङ्गानाम्।

श्रवणपरम्परायां व्याघाते सति महनीयवेदज्ञानरक्षार्थं ऋषिभिः वेदानपि पुस्तकाकृतिः प्रदत्ता, शिक्षादिवेदाङ्गन्यपि ग्रथितानि।

तथाहि यास्कमहर्षिणा सुस्पष्टम् –

> **साक्षात्कृतधर्माण ऋषयो वभूबुस्तेऽवरेभ्योऽ साक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्त्रान्सम्प्रादुः। उपदेशाय ग्लायन्तोऽवरे बिल्बग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषुर्वेदं च वेदाङ्गानि च।।**[1]

अर्थात् शिक्षा, व्याकरणम्, छन्दः, निरूक्तम्, ज्योतिषम्, कल्पश्चेति इमानि षङ्गानि वेदमनीषिभिः कथितानि।

षडङ्गानां महत्वं ध्यानावस्थित्यैव महर्षि पतंजलिनोक्तम् –

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च। [2]

अर्थात् ब्राह्मणकर्त्तव्यं यत सः प्रतिफलाकाङ्क्षां विनैव सषडङ्गानां वेदाध्ययनं अधीयीत।

षण्णामेतेषां महत्वं निरीक्ष्यैव पाणिनीयशिक्षायां प्रतिपाद्यते यत् –

छन्दः पादौ तु वदेस्य हस्तो कल्पोऽथ पठ्यते।

ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरूक्तं श्रोत्रमुच्यते।।

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतमत्। तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।[3]

अर्थात् छन्दशास्त्रं वेदानां पादस्थानीयः। यथा पुरूषः पादाभ्यां गतिस्थिति च प्राप्नोति तथा वेदोऽपि छन्दसि प्रतिष्ठितः।

कल्पशास्त्रं वेदानां हस्तसमयुपयोगी वर्त्तते। ज्योतिषशास्त्रं नेत्रसमं विद्यते। निरूक्तशास्त्रं श्रोतसमं विद्यते। शिक्षाशास्त्रं नासिकासमं, व्याकरणशास्त्रञ्च वेदानां मुखसमं अवबुध्यते। अर्थात् शिक्षादीनि शास्त्राणि वदोर्थज्ञाने उपयोगे च शरीरस्य हस्तपादाद्यङ्गवत् साक्षादुपकारं। साहायकञ्च वर्त्तते। अतः साङ्गं वेदाध्ययने एव मनुष्यः ब्रह्मलोके महीयते। वेदाङ्गानामेतेषां विवरणं वदोर्थबोधोपयोगिता च समासतोऽत्र प्रस्तूयते –

1. **शिक्षा**–स्वरवर्णाद्युच्चारणप्रकारो यत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते सा शिक्षा। अर्थात् यस्मिन् शास्त्रे स्वरर्णाद्युच्चारणपद्धतिः सा शिक्षा कथ्यते। शिक्षाग्रन्थाः वर्णोच्चारणविधिं विशेषतो वर्णयन्ति। कथं वर्णः उच्चारणीयाः किं तेषां स्थानम्, कश्च तत्र यत्नः, कण्ठताल्वादीनामुच्चारणे किं महत्वम्, कति वर्णा, कथं कायमारूतो वर्णत्वने विपरिणमते, कति स्थानानि, कति स्वराः, कथं च ते प्रयोज्य जनीयाः इत्यादयो विषयाः शिक्षाग्रन्थेषु विवेच्यन्ते।

सायणेन ऋग्वदोदिभाष्यभूमिकायां शिक्षालक्षणम् उच्यते यत् **स्वरवर्णाद्युच्चारण प्रकारो यत्र शिक्ष्यते सा शिक्षा।**[4] तैत्तिरीयोपनिषदि शिक्षायाः स्वरूपं निरूप्यते यद्–

वर्णः, स्वरः, मात्रा, बलम्, साम, सन्तानः। इत्युक्तः शिक्षाध्यायः।[5]

एतच्च पाणिनिना मुनिनैव विव्रियतेवर्णः अकारादिः, स्वराः, उदात्तानुदात्तस्वरिताः, मात्राः – हस्वदीर्धप्लुताः, बलम् – स्थानप्रत्नौ, साम – साम्येन विधिना माधुर्यादिगुणसमन्वित वर्णोच्चारणम्, सन्तानः – संहिपाठम् अनुसृत्य सन्धिनियमानुकूलं पद प्रयोगः। उच्यते च पाणिनीयशिक्षायाम् – **माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छदेस्तु सुस्वरः। धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः।।**[6]

साम्प्रतं उपलभ्यमानेषु ३२ शिक्षाग्रन्थेषु पाणिनीयशिक्षा प्रमुखा। अन्ये च विशिष्टाः शिक्षाग्रन्थाः सन्ति – **याज्ञवल्क्यशिक्षा, व्यासशिक्षा, नारदीयशिक्षा, माण्डुकीशिक्षा चेति।**

वर्णोच्चारणादिविधि–ज्ञानम् अन्तरेण न शक्यो वेदानां विशुद्धः पाठोऽर्थाबगमञ्चेति। 'शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य'व्याहरता पाणिनिना शिक्षाग्रन्थानां नासिका स्थानीयत्वं स्वीक्रियते । तात्पर्यमेतत् वेदानां संरक्षणाय ऋषिभिः वेदाङ्गानि ग्रथितानि। सहैव वेदानामकारादिवर्णाः, उदात्तादिस्वराः, हस्वादिमात्राः, कण्ठमूर्धन्यादिस्थानीयवर्णाः, स्पृष्टाद्याभ्यत्तरप्रयत्नाः, घोषादिबाह्यप्रयत्नाः ग्रस्तादिदोषाः, माधुर्यादिगुणाश्च अवबोधनाय शिक्षाशास्त्रं निर्मितम्।

2. **कल्पः** – कल्पो वेदविहितानां कर्मणामानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रम्।अर्थात् वदेषु विहितकर्मणां क्रमशः व्यवस्थितकल्पनाकारकं शास्त्रं कल्पः कथ्यते। वैदिककर्मणां पौर्वापर्यं मन्त्रविनियोगादिश्च कल्पशास्त्राध्ययनं बिना न भवितुमर्हति अतः कल्पोऽपि वेदानामवगमने सहायकभूतात् वेदाङ्गः। कल्पशास्त्रं सूत्रेषू निबद्धः सत्रूार्थः यः –

स्वाल्पयक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतो मुखम्।
अस्तोभमनवधञ्च सूत्रं सूत्रविदो बिदुः।।

अर्थात् यत् अल्पाक्षरेषु शब्देषु कथितं, असन्देहं सारगर्भितं, षड्षर्थान् प्रकटपितृ, सरलं दोषरहितञ्च स्यात् इत्थम्भूतः नियमः, सिद्धांत्तश्च सूत्रं कथ्यते। इमानि कल्पसत्राूणि आरण्यकैः ब्राह्मणग्रन्थैः निरन्तरं सम्बद्धानि।

कल्पसत्रेषु विविधाध्वराणां संस्कारादीनाञ्च वर्णनं प्राप्तये। मन्त्राणां विविधाकर्मसु विनियोगश्च तत्र प्रातिपाद्यते। कल्पसत्राणि चतुरप्रकारकैः विभज्यन्ते –

1. श्रौतसूत्रम् 2. गृह्यसूत्रम् 3. धर्मसत्रूम् 4. शुल्वसूत्रम् च।

श्रौतसत्रूम् – श्रुतिप्रतिपादितदर्शपौर्णमासादियज्ञानां विधान बोधकानि श्रौतसूत्राणि। अर्थात् श्रौतसूत्रेषु श्रुतिप्रतिपादादितानां। सप्तहविर्यज्ञानां सप्तसोमयज्ञानां एवं चतुर्दशयज्ञानां विधिविनियोगादिकं च प्रतिपाद्यते।

ब्राह्मणग्रन्थेषु वर्णितानां श्रौताग्नियज्ञानां क्रमबद्धवर्णनं श्रौतसूत्रेष्वेव वर्त्तते। श्रौतसूत्राणि इमानि कमप्येकं वेदमाश्रित्य वर्त्तते। तत्र प्रमुखानि सन्ति –

आश्वलायनश्रौतसत्रूम्, शांखायनश्रौतसूत्रम्, बौधायनश्रौतसत्रूम्, आपस्तम्बश्रौतसूत्रम्, मानवश्रौतसत्रूम्, कात्यायनश्रौतसत्रूम् इत्यादीनि।

गृह्यसत्रूम् – गृह्यसूत्रेषु षोडशसंस्काराणां पञ्चमहायज्ञानां सप्रथाकयज्ञानाम् अन्येषाञ्च गृह्यकर्मणा सविशेषं वर्णनम् आध्यते। तत्रैच त्रैवर्णिकैः ब्राह्मण क्षत्रियवैश्यैः आवश्यकतानुष्ठानां यागानां वा विस्तृतवर्णनमुपलभ्यते ।

गृह्यसूत्राणि कमप्येकं वदेमाश्रित्य वर्तन्ते। तत्र प्रमुखाणि सन्ति – आश्वलायन, पारस्करश्रौतसूत्रम्, शांखायनश्रौतसत्रूम्, बौधायनश्रौतसूत्रम् इत्यादीनि।

महर्षि दयानन्द महाभागैः गृह्यकर्मभ्यः 'संस्कारविधिः' पुस्तकं लिखितं। अस्य प्रमुखवैशिष्ट्यं यत्र अस्मिन् कर्मकाण्डः मूलवेदसंहितानामाधारे अस्थाप्यत, तैः सस्कारेषु गृह्यसत्रैः सह चतुर्वेदानां मन्त्राः अपि उद्धृताः।

धर्मसूत्रम् –धर्मसूत्रं कल्पशास्त्रस्य गौरवमयः विभागः। धर्मसत्रेषु मानवानां कर्त्तव्यम् नीतिधर्मा रीतयः चतुर्वर्णाश्रमाणां कर्त्तव्यादिकं अन्यच्च सामाजिकनियमादिकं वर्ण्यते। तत्र प्रमुखाः ग्रन्थाः सन्ति –**वसिष्ठश्रौतसूत्रम् , हिरणकेशीश्रौतसूत्रम् गौममश्रौमसत्रूम्, आपस्तम्बश्रौतसत्रूम् इत्यादयः।**

शुल्वसत्रूम् – मापक्रियायाः सामान्य नाम शुल्वमस्ति। अतः मापविषयकं वेदी निर्माण प्रकारबोधकं शुल्वसूत्रं इति बोधव्यः। भारतवर्षे रेखागणितस्य पुरातने इतिहास्य ज्ञानाय शुल्वसूत्राणां विषयः। यजुर्वेदस्य एव अनेकानां शाखानां शुल्वसूत्राणि समुपलभ्यन्ते। अर्थात् शुल्वसत्राणि तु केवल यजुर्वेदविषयकानि एव सन्ति सर्वेषु शुल्वसत्रेषु वेदी निर्माण विधिः वैशिष्ट्येन विस्तरेण च वर्णितः अस्ति। तत्र मैत्रायणी, बाराह, वाधूल, आपस्तम्ब, बौधायन, कात्यायन, मानव इत्यादीनि प्रधानानि शुल्वसत्राणि सन्ति। स्पष्टमेतत् वेदेषु विस्तीर्णं कर्मकाण्डं सत्रबद्धं कर्तुमेव कल्पस्य आविर्भावः। अर्थात् वदेविहितानां कर्मणां व्यवस्थापकं शास्त्रं कल्प इत्यभिधीयते।

3. व्याकरणम् : – व्याकरणे प्रकृतिप्रत्ययस्य विचारः, उदात्तादिस्वरविचारः, उदात्तादिस्वरसंचारनियमाः, सन्धिनियमाः, शब्दरूपधातुरूपादिनिर्माणनियमाः, प्रकृतेः, प्रत्ययस्य च स्वरूपावधारणं तदर्थनिर्धारणं चेति विविधा विषया विविच्यन्ते। वेदेषु प्रकृतिप्रत्ययविचारस्य स्वरूपस्य च महन्महत्वमिति तत्र व्याकरणमेव साहाय्यम् अनुतिष्ठतीति षडङ्गेषु व्याकरणमेव प्रधानम्।

व्याक्रियन्ते विविच्यन्ते शब्दाः अनेनेति व्याकरणम् इति व्युत्पत्यानुसारेण सस्कृतवाङ्मये प्रयुक्तानां शब्दानां शुद्धयाशुद्धयोः विचारः व्याकरणेनैव क्रियते। एतदर्थमेव सस्कृतव्याकरणस्य जनिरभूत्। संस्कृतव्याकरणावबोधाय महर्षेः पाणिनेः अष्टाध्यायी प्राधान्यं लभते। लौकिकसंस्कृतेन सहैव वैदिकसंस्कृतस्यापि व्याकरणं तत्र प्रस्तूयते।

व्याकरणे हि प्रकृतिप्रत्ययादीनां सक्ष्मातिसूक्ष्मं विवचेनं प्रस्तूयते। विवेचनमेव व्याकरणस्य मुख्यार्थः। प्रकृतिप्रत्ययोः, ध्वनिस्फोटयोः, शब्दापशब्दयोः, आकृतिद्रव्ययोः, शब्दनित्यतानित्यतयोः, पदवाक्ययोः, पदपदार्थयनेः, वाक्यवाक्यार्थयोः, विवेचनं विश्लेषणं च

व्याकरणस्य प्रयोजकत्वेनास्थीयते।

भगवता पतञ्जलिना व्याकरणस्य पञ्च प्रयोजनानि उपस्थाप्यन्ते। तद्यथा –**रक्षोहागमलघ्वसदेंहाः प्रयोजनम्**।[7] वेदानां रक्षार्थम्, ऊहार्थम् अर्थात् यथास्थानं उचितशब्दप्रयोगार्थम्, शास्त्राज्ञापालानार्थम्, लघ्वर्थम्, असन्हेदार्थं च व्यारकणध्ययनम् अनिवार्यम्।

शास्त्रज्ञापनुवता पतञ्जलिना प्रोच्यते –

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदाऽध्येयो ज्ञेयश्च। प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्।। [8]

एवं पतञ्लिनां व्याकारणाध्ययनस्य षडङ्गेषु व्याकरणस्य मुख्यत्वञ्च प्रतिपाद्यते। व्याकरणं वदोङ्गेषु मुख्यत्वेन उररीक्रियते। ॉब्दाधीनं जगत्, शब्दश्च मुखेनोच्चारणीयः, अतः तत्साधनत्वेन व्याकरणमपि शब्दब्रह्मणो मुखरूपमस्ति। यथा मुखं सौन्दर्यार्थकं तथैव व्याकरणमपि भाषायाः साधुत्वप्रतिपादेन सौन्दर्याधायकम्, मुखं भाषणसाधन तथैव

व्याकरणमपि परिष्कृतशब्दप्रयोगसाधनम्। व्याकरणमेव शब्दप्रकाशनेन

स्वमनोगतभावाविभविकम् अन्तर्निहितविचारप्रसारकं ज्ञानज्योतिश्चास्ति। यथा शरीरावयवेषु मुखस्योष्कृष्टत्वं न केनाप्याक्षिप्यते, तथैव भाषातत्वविवचेनेन शब्दज्ञानमूलकत्वेन शब्दशास्त्रावगाहनेन वाक्यत्तत्वविवचेनेन शब्दब्रह्मरूवरूपप्रकाशनेन व्याकरणस्य शास्त्रेषु सर्वोत्कृष्टं न केनापि व्याक्षेप्तुं पार्यते।

4. निरुक्तम् :– यत्र पदस्य सम्भाविता अवयवार्था निःशेषेणोच्यन्ते तन्निरुक्तम् अर्थात् यस्मिन् शास्त्रों पदानां सम्भावितावयवार्थाः पर्णूतया कथ्यन्ते तत् निरूक्तं निर्वचनविद्या वा कथ्यते। वेदस्य व्यापकार्थं ज्ञापनाय निरूक्तशास्त्रं प्राणीयत। वेदांगेषु निरूक्तं वेदार्थदृष्टया वैशिष्टयं विद्यते। तत् श्रोत्ररूपं यथा श्रात्रेभावे वाचा लोकव्यवहाराः तु भविष्यन्ति परं ते सीमिता एव तथैव निरूक्तं विना व्याकरणेन पदपदार्थज्ञाने सति वेदानां व्यापकार्थ न ज्ञातुं सक्षमः। यास्कमहर्षिणा निरूक्तभूमिकायां निरूक्तशास्त्रस्य प्रयोजनानि दर्शयता अर्थं पर्यज्ञायत –**अथार्यापीमन्तरेण मन्त्रेष्वर्थप्रत्ययो न विद्यते, अर्थमप्रतियतो नात्यन्तं स्वरसंस्कारोऽदेशः, ततिदं विद्यास्थानं, व्याकरणस्य कात्स्न्र्यं स्वार्थसाधकं च।।**[9]

अर्थात् निरूक्तं विना मन्त्रार्थानां परिज्ञानं न भवितुमर्हति। यः अर्थं न जानाति, व्याकरणस्य परूकं एतन्निरूक्तशास्त्रं। निरूक्ते क्लिष्टवैदिकशब्दानां निर्वचनं प्राप्यते। विषयेऽस्मिन् यास्कप्रणीतं निरूक्तमेव प्रमुखो ग्रन्थः। अत्र मन्त्राणां निर्वचनमूलाया व्याख्यायाः प्रथमः प्रयासः समासाद्यते। वैदिकशब्दानां सग्रंहात्मको ग्रन्थो निघण्टुरिति कथ्यते। तस्मै व्याख्यानभूतं निरूक्तमेतत्।

5. छन्दः – वेदस्य पञ्चमाङ्ग छन्दः। 'छन्दः पादौ तु वेदस्य' इत्यनुसारेण छन्दोविद्या वेदानां पादसमं उपकारकं सहायकं वर्त्तते। यथा पाद विना मनुष्यः न स्थातुं शक्यते, न चलितुं शक्यते तथैव छन्दः ज्ञानं विना मनुष्यः वेदज्ञाने पङ्गुवत विद्यते।

वेदेषु मन्त्राः प्रायः छन्दोबद्धा एव। अतो वृत्तज्ञानाय छन्दः शास्त्रं अनिवार्यम्। छन्दः शास्त्रविषयको मुख्यो ग्रन्थः पिंगलप्रणीतं छन्दः सूत्रमेवोपलभ्यते। प्रातिशाख्यग्रन्थेष्वपि वृत्तिविचारः प्राप्यते। एभ्य एव लौकिकछन्दोविषयाणां ग्रन्थानां विकासः समजनि।

छन्दसः अर्थ : –

छन्दांसि छादनात्।[10] अर्थात् छन्दासि छान्दोग्योपनिषदि लिखितम्–

देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं विद्यां प्राविशंस्ते छन्दोभिश्च्छादयन्, पदेभिश्चछादयँस्त्रच्छन्दसां छन्दस्त्वम्।।[11]

वेदाः छन्दोबद्धाः अतः कालान्तरे उपचारवशात् वेदाय छन्दः शब्दस्य अप्रधानं अप्रयुज्यत। प्रतिवैदिकधर्मणिः वेदमन्त्राणां सम्यगुच्चारणपाठाय, वेदमन्त्राणां गूढत्वमवबोधनाय तथा छन्दसामनुसारेण वैदिकशास्त्रोक्त कर्मकाण्डानां उचितनुष्ठानार्थं छन्दः शास्त्रस्य अवश्येव अधीयीरन्।

6. ज्योतिषम् :

द्योतते प्रकाशत तद ज्योतिः।

ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्योतिषम्।

एतदनुसारं ग्रहोपग्रहनक्षत्रादीनां स्थितिः, गत्यादीनां विचारकाणि ॉास्त्राणि 'ज्योतिषम्' कथ्यन्ते।

ज्योतिषशास्त्राणां महत्व प्रयोजनञ्च – अद्यत्वे ज्योतिषशब्दं भविष्यकाले भावीवार्तायै रूढः सजांतः। ज्योतिषशब्दं श्रवणेऽपि भविष्यं कल्प्यते। हस्तरेखा, अंगलक्षण, जन्मपत्रिका, मुहूर्त्त, वार, तिथि, ग्रह, नक्षत्र, राशि, स्वप्नादीनां साहाय्यने भविष्यं ज्ञातुं शक्यते।

शुभं मुहूर्त्तम् आश्रित्यै विशिष्टोऽध्वरः प्रावर्ततेति शुभमुहूर्त्तकलनाय ज्योतिषस्योदयोऽभूत्। अत्र सर्यूचन्द्रमसोर्ग्रहाणां नक्षत्राणां च गतिनिरीक्ष्यते, परीक्ष्यते, विविच्यते च।

यदि ज्योतिषशास्त्रस्य एतदेव प्रयोजनं विद्यते, तर्हि इदं शास्त्रं ज्योतिषं एवं वेदाङ्ग कथनं निरर्थकः विद्यते। वेदविहितयज्ञादिकर्माणि कस्मिन् काले करणीयम्, एतद् ज्ञानाय एव ज्योतिषशास्त्रं निर्मितम्। वेदार्थावबोधाय तत्स्वराद्यवगमाय तद्विनियोगज्ञानाय चासीद् महत्यावश्यकता केषांचित सहायकग्रन्थानाम्। एतदभावपूर्तये एव जनिरभूद् वेदाङ्गानाम्।

सन्दर्भसूची

1. निरुक्त पृष्ट सं.–9
2. महाभाष्य (पस्पशाह्निक) पृ0 25
3. पाणिनीयशिक्षा श्लोक सं.41.42
4. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका पृष्ट सं.–39
5. तैत्तिरीयोपनिषद अथर्ववेद 2৩9
6. वर्णोच्चारण शिक्षा पृ0 8
7. महाभाष्य (पस्पशाह्निक) पृ0 9
8. महाभाष्य (पस्पशाह्निक) मुण्डकोपनिषद .1.1.5
9. निरुक्त पृष्ट 1/5
10. निरुक्त पृष्ट 7/2
11. छान्दोपनिषद 1/4/2

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

Buddhist Perspectives on Justice, Liberty, Equality and Fraternity

Sonalee Barmate
Research Scholar (Buddhist-Studies), Sanchi University of Buddhist-Indic Studies, Sanchi, Madhya Pradesh, India

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 42-46

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 15 Sep 2022
Published : 05 Oct 2022

ABSTRACT - The teachings of the Buddha are based on the morality, ethics and equanimity. He is known as the Spiritual teacher and ethical master of the Tiloka (three world). The Buddha gave his Dhamma among to all visible and non-visible Sattava (beings). According to teaching of the Buddha, Liberty means eradication from all mental defilements which is known as Nibbāna. It doesn't belong to particular any caste, phylum, race, apartheid or religion. This Liberation can be obtained by any individual. The Bramha Vihāras (Sublime State) teach fraternity toward to all sentient beings. Right now, world is suffering from the injustice, racism, intolerance, inequality, cold war and terrorism. If any country or a being follows or engages in the teachings of the Buddha, surely these problems can be overcome and peace can be established in the world.

Keywords - Moha, Sīla, Samādhi, Mettā, Karūnā, Muditā, Brāmhaṇa, Paññā, Anattā.

Introduction - On the mid night of Vesākha Pūrnimā, Buddha contemplated the Paṭiccasamuppāda (Dependent-Origination) in two-way Anuloma (clockwise) and Paṭiloma (anti-clockwise). It is the core teaching of the Buddha. The first link of the Paṭiccasamuppāda is Avijjā (Ignorance) and it is associated with Akusala Mula of Moha. The Moha is derived from Pāli Dhātu $\sqrt{\text{Muh}}$, to delude. It is delusion, stupidity, bewilderment.[1] Its function blinds the mind and covers the true nature of the objects as dark clouds cover the Sun. This Moha leads to Egoism and the wrong view of Attā (self). It creates the problem of the injustice, inequality, casteism, enmity etc. in this world. The main causes of these problems are attachment towards the self-perception, philosophical view, rituals and having belief in the permeance of the things. These kinds of problems and its solution has found in the Sutta. These Kinds of problems and its solution has been found in the Suttas of the Ṭipiṭaka.

Many types of Philosophical beliefs were prevalent in the contemporaries of the Buddha. The problem of casteism or inequality was the main problem at this time. It found in the Ambaṭṭha Sutta, Soṇadaṇda Sutta, Vasala Sutta, Sabhiya Sutta, Vāseṭṭha Sutta and so on. The dialogue between the Bramhaṇa and Buddha is given in the Ambaṭṭhasutta. The Ambaṭṭhasutta told to the Buddha 'Cattārome, Bho Gotama! Vannā- Khattiyā ca, Vessā ca, Suddā. Imesaṁ hi Gotama, cattunnaṁ tayo vaṇṇān- Khattiyā ca vessā ca

1 Manual of the Abhidhamma, page no.31.

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

suddā ca-Aññadatthu Brāmahṇasseva paricārikā sampajjantī.'[2] This means there are four Varṇa in the society-Kshatriya, Brahmin, Vaishya, and Śudra. Out of these three Varṇas, Kshatriya, Vaishya, and Śudra are the servants of all the three Brahmins. Buddha replied to him 'Vijjācaraṇasampanno so seṭṭho devamānuse'ti' means He is best among the deities and human beings, who are superior in knowledge (Paññā) and conduct, then he may belong to any caste. "Na kho, Ambaṭṭha, Anuttarāya Vijjācaraṇasampadāya jātivādo vā vuccati, gottavādo vā vuccati, mānvādo vā vuccati". [3] This attainment of the unexcelled knowledge-and- conduct can be tied neither in casteism nor in clan nor in conceit; you are worthy for me; you are not worthy for me. A being is called Vijjācaraṇasampanna 'One who practices the Sīla, controls his Indriya (senses), and attains the Jhānas. Thus, he develops conduct. He attains various insights and discards all defilements and beyond this no further development of knowledge and conduct that is higher and more perfect.

The Sīlapaññākathā from Soṇadaṇda Sutta, Soṇadaṇda is answering to question, which had been asked by the Buddha regarding the essential characteristic and conduct of the Brahmaṇa. He took an example of his nephew and explain 'Aṅgaka is handsome, good looking, and fair complex. He is the knower of the Vedas and recites the mantra. He is well-born on both sides. I know his parents. But if Aṅgaka kills beings, steals, commits adultery, speaks lie, and drinks intoxicant and alcohol. If a person has all these defects, then what should be done about being very handsome, knowledgeable, and born in the Brahmina family?' He said about the Sīla and Paññā 'Sīla paridhotā paññā, paññā paridhotā sīla. Yatha sīlaṁ tatha paññā, yattha paññā tatha sīlaṁ. Sīlavato paññā, paññavato sīla.'[4] It means wisdom is purified by morality and wisdom leads to the purification of morals. Where there is morality there is knowledge and where there is wisdom there is morality. The moral man has wisdom and the wise man has morality.

In Vāseṭṭha Sutta, Buddha preached Jātibheda; Tree and plants do not claim Jāti. Yet they have traits of Jāti. The tree and plants are divided into a creeper, herbs, shrubs, climber, and so on. Insects, moths, and even ants have racial signs, due to which they have different species. Known even small and big animals, also have ethnical characteristics, there are different species. But for human beings, it is not applicable. Buddha told this verse

"Yathā etāsu jātīsu, liṅga jātimayaṁ puthu
Evaṁ natthi manussesu, liṅga jātimaya puthu"
Na kesehi nasīsena, na kaṇṇehi na akkhihi.
Na mukhena nanāsaya, na oṭṭhehi bhamūhi vā[5]
Paccattaṁ ca sarīresu, mausseswetaṁ na vijjati.
Vokāraṁ ca manussesu, puthu sippena jīvati.[6]

Just there are traits of different species in these species, so there are no traits of different species in humans. Unlike the other species, in the human case, there is no indication of race in the hair, head, ears,

---

2 Dighanikāyapāli, page no.100
3 Dighanikāyapāli, page no.108
4 Dighanikāyapāli, page no.133.
5 5 Suttanipāta, page no.132.
6 6 Suttanipāta, page no.134.

eyes, face, nose, lips, and eyebrows. There is no such difference between human beings as there is a difference in the body of animals. The difference between humans is negligible.

In modern times, countries are facing the social crisis of theft, civil war, dacoity, unemployment, smuggling of animals and human beings, killings, etc. The methods of removing this social crisis and developing of society have been mentioned in the Kutadantasutta and Cakkavatti Sihanāda Sutta. According to Kutadantasutta, if in a state where various kinds of troubles and obstacles arise like theft, dacoity, robbery-murder, etc. At that time the king of that state should not collect the tax. To solve these problems, the king thinks that by killing and catching these thieves and murderers, putting them in jail, condemning them, and expelling them from the country, he will get the solution to all problems. Even after doing all this, the roots of the social problems of the state will not be destroyed. The remaining criminals of these will again trouble the public in the future. The roots of these problems can be destroyed by these steps; when someone comes to reside in your state, you give them seeds and land for agriculture. Give capital for business. Or those who come to work for the service of your state, you should give them a respectable living wage, and give employment to those who are unemployed. In the same way, all people will be busy in their work and being obliged by you will not do any such work on their behalf which will cause any harm to you or your people and state, and your treasury will also increase in many ways and thus all will be happy.

The Cakkavattiyasuttaṁ Sutta mentions the duties of the emperor ruler to establish and maintain peace in his kingdom. King Daḷhanemicakkavattirājā was a Dhammikko king. He followed the five precepts and gave respect to all beings. The king was giving his kingdom to his eldest son when he told him about the Āriyacakkavattivattaṁ (Ariya wheel turning monarch). You should practice of the Dhamma, honoring, revering, and cherishing the Dhamma, paying homage to Dhamma and venerating it. Dhamma is your badge, flag, and banner, acknowledging the Dhamma as your teacher or master. You should protect and guard your people your own household, your army, your troops, your nobles, your brahmins, birds and beasts, and your state according to Dhamma. Always keep in mind that there should not be any unrighteousness and crime in your kingdom. Give money to those who are poor. Those who are Samaṇa and Brahmins in your kingdom, are engaged in the practice of taming himself, each one calming himself and trying to attain the higher wisdom, from time to time you should meet Samaṇa and Brahmins and ask them; Bhante! what is to be followed? what is not to be followed? What action leads to run long harm and sorrow? What action leads to establishing harmony, welfare, and peace? After lightning the advice, you should abstain from unwholesome deeds and cultivate the wholesome deed.

The root cause of the social problems arising in society is not observing the Paṅcasīla (five precepts).

All the problems of society are arising because of the Avījjā (ignorance), Micchā Diṭṭhi (wrong view), and Taṇha (Craving). Ignorance creates the wrong view. There are three characteristics of the Dhamma as Anicca (impermanence), Dukkha (suffering), and Anattā (No-self). But ignorance hides the nature of the things, it creates an illusion like Anicca perceives as Nicca (permanence), Dukkha perceives as Sukha (happiness), and Anattā perceives as Attā (soul/ self). The Miccha Diṭṭhi is not believing in the Kamma Niyāma (action and their result) and believes in it there is a soul in us. Believe in the existence of a creator or a god who created this world.

One major cause of inequality and suffering is the attachment toward the Paṅcakhanda (Five Aggregates). In First Ariya Sacca mentioned that ‘Saṅkhitena Paṅcūppāda khand Dukkha’. The Five

aggregate is the formation of the Nāma (mind) and Rūpa (matter). It is Paramattha Lakhaṇa is Anicca, Dukkha, and Anattā. Because of ignorance man, beings attached to his body and complexion prides himself on his body and humiliates others.

According to the teachings of the Buddha, liberation is the higher stage, which belongs to Lokuttara (Supramundane) means beyond these five aggregates of clinging. The Nibbāna is defined in the Abhidhammatha Saṅgo as

"Nibbānaṁ pana lokuttara saṅkhātaṁ catumaggañāṇena sacchikātabbaṁ magga phalānam ālambanbanabhūtaṁ vānasakhātāya taṇhāya nikkhantattā nibbānan ti pavuccati.[7]"

Nibbāna is termed Supramundane and is to be realized by the wisdom of the four paths and fruits. It becomes an object to the paths and fruits and is called Nibbāna because it departs from craving, which is entangled.

It is the stage, there is no inequality, no discrimination, no injustice. Nibbāna is derived from ni+√vān, Ni means devoid and Vān stands for cravings. Detachment or Devoid from craving is knowns as the Nibbāna.

Theragathā of Sunīta expressed I was born in a lowly family, Poor, without food. My work was outrageous, I collected the bad, flowers withered from shrines and threw them away, people found me disgusting, hated me, despised me. lowering my heart, I showed reverence to many. Then I saw a self-awakening with arrayed monks. I approached him to pay reverence and requested to become part of the Saṅgha. With Compassion, he allowed me and ordained me as a monk. I stayed in wiled and followed Supreme one whatever he taught me. I recollected my past lives in the first watch, in the middle watch, and purified the divine eyes. In the last watch, destroyed the deep root of Avijjā (Ignorance). Then, the night began to end and the sun began to rise. The Inrdra and Bramhā to me and they pay homage to me.[8]
To see me, arrayed with a squadron of devas, the Teacher smiled & said:

> "Through austerity, celibacy,
> restraint, & self-control:
> That's how one is a brahman.
> He is a brahman supreme."[9]

The Mettā (loving-kindness), Karūnā (compassion), and Muditā are the Bramha Vihāra (Sublime States). Metta is the state of true friendship. It is also a Kammaṭṭhāna of meditation. When we practice the Metta, sharing of loving kinds with all visible and invisible beings that time Citta is associated with Adosa root. It is the opposite of the hatred, ill will, and, aversion state. Buddha preached Karniymetta Sutta, Khanda Sutta, Metta Sutta, and so on. It is defined as the do wish for welfare and happiness for all beings without any expectation. The Karunā is a state of the mind, whenever you see the suffering of a being your heart quiver. You also feel his pain in your heart. Muditā is joy and happiness to seeing the success of a person, you can't feel jealousy to see other's success.

Conclusion- The teaching of the Buddha is applied in all eras. The Buddha taught in the Salla Suttaṁ, the impermanence of the life of a being. Life is too short and, in this period, man creates suffering in

7 Comprehensive manual of the Abhidhamma, page no.258.
8 Poems of the Elders: An Anthology from the *Theragāthā* and *Therīgāthā*, page no.72.
9 Poems of the Elders: An Anthology from the *Theragāthā* and *Therīgāthā*, page no.73.

others' life for self-happiness. He is attached to himself and performs unwholesomely without any remorse. The Kalaha Sutta explained that 'Discord, controversy, lamentation, grief, pride, and slander arise from dear things. Human beings develop an attachment to dear things, and people and continue to be unhappy.

"Animittamaññātaṁ, maccānaṁ idha jīvitaṁ.
Kairaṁ ca parittaṁ ca, taṁ ca dukkhena saññuttaṁ"[10]

Here man's life purpose is inferior, unknown, difficult, erratic, and too full of misery.

Yathā'pi kumbhakārassa, kata mattikabhājnā.
Sabbe bhedanapariyantā, evaṁ maccāna jīvitaṁ.[11]

Just as all the earthen pots made by potter are about to explode, in the same way, is the life of human beings.

We should apply the teaching of the Buddha in our daily life to overcome all mental and physical suffering. The Anicca, Dukkha, and Anattā are the Ultimate reality of all things, and Avijjā (Ignorance) causes of inequality, stupidity, injustice, conceit, etc. We should practice of the Sīla (morality), Samādhi, Vipassanā, charity, loving-kindness, and so on.

References

1. Walshe Maurice, The Long Discourses of the Buddha, Boston: Wisdom Publication, 2012
2. Kausalyayan Anand, Dhammapadaṁ, Nagpur: Buddha Bhoomi Prakashan, 1993.
3. Śhastrī Swami Dvārikādas, Dighanikāyapāli, Varanasi: Baudha Bharti, 19
4. Dhammaratna, Suttanipāta, Delhi: Gotama Buddha Center,2012.
5. A Comprehensive Manual of Abhidhamma, Ed. Nārada & Bodhi, BPS Pariyatti Edition, Pdf, 2012
6. Ñāṇamoli, The Path of Purification, Colombo: Buddhist Publication Society, 2010.
7. Kumārabhivaṁsa, Essential Factors for Meditation Practice, Indonesia: Viharav Dhammadāyāda, 2019
8. Nārada, Buddha His Teachings, Mumbai: Jaico Publishing House, 2006.
9. Sīlānanda U, Handbook of Abhidhamma Studies, Vol.I, Selangor: Buddhis
10. Sayadaw Mahāsī, A Discourses on Dependent Origination, Burma: Buddhasāsana Nuggaha Organisation, 2008.
11. Thynn, Living Meditation, Living Insight, Taiwan: The Corporate Body of the Buddha Educational Foundation, 1995.
12. Jing Yin, Buddhism Key stage II, UK: Buddhist Education Foundation, 2002

10 Suttanipāta, page no.126

11 Suttanipāta, page no.126

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

उच्च–शिक्षा के क्षेत्र में गुणवत्ता–संवर्धन और नयी शिक्षा नीति : सम्भावनाएँ और चुनौतियाँ

डॉ. विशाल श्रीवास्तव
प्राध्यापक–हिन्दी विभाग, राजकीय महाविद्यालय, पचवस, बस्ती, उत्तर प्रदेश।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 47-51

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

शोध–संक्षेप– भारत में नयी शिक्षा नीति–2020 का लागू होना एक महत्वपूर्ण परिघटना है। ऐसा इसलिए है कि इस बार किये जा रहे परिवर्तन शिक्षा–व्यवस्था के आधारभूत ढाँचे को पूर्णतया परिवर्तित करने के उद्देश्य से किये गये हैं। प्राथमिक से लेकर उच्च–शिक्षा के क्षेत्र में बड़े स्तर पर नवोन्मेष का प्रयास इस नीति में किया गया है। विशेषतः, उच्च शिक्षा में स्नातक पाठ्यक्रमों में विद्यार्थियों को एक लचीला वातावरण प्रदान करने का लक्ष्य रखा गया है, जिसमें न केवल अन्तर–आनुशासनिकता है, व्यावसायिक अन्तर्दृष्टि है बल्कि विभिन्न स्तरों पर निकास एवं प्रवेश का विकल्प भी समाहित है। शोध–पाठ्यक्रम हेतु नये प्रारूप एवं शैक्षणिक संस्थानों के मध्य अकादमिक आवाजाही के विविध आयाम भी इस नीति में समाहित किये गये हैं। भाषा शिक्षण एवं स्थानीयता जैसे महत्वपूर्ण प्रश्नों का उत्तर भी यह नीति ढूँढने का प्रयास करती है। इस शोध–पत्र के माध्यम से जो अध्ययन प्रस्तावित है, उसके माध्यम से इन सभी स्तरों पर नयी शिक्षा नीति को विश्लेषित करते हुए इन परिवर्तनों के प्रभाव और नये प्रस्तावों के समक्ष उपस्थित चुनौतियों को रेखांकित करने का प्रयास किया जायेगा

बीज–शब्द : नयी शिक्षा नीति, उच्च–शिक्षा, भाषा–शिक्षण, बहुविषयकता, अन्तर–आनुशासनिकता, कौशल–विकास, समग्र–विकास, स्वायत्तता

भारत की नयी शिक्षा नीति 2020 का प्रारूप हम सभी के सामने है। इसकी प्रस्तावना में समानता, समावेशन और सामाजिक–आर्थिक गतिशीलता की बात कही गयी है। भारत की जातीय, भाषिक, भौगोलिक, सांस्कृतिक, धार्मिक और सांस्कृतिक विविधताओं के बीच एक सर्वसमावेशी और समांग शिक्षा के ढाँचे की आवश्यकता से इंकार नहीं किया जा सकता है। जिस समग्र विकास और गतिशीलता का स्वप्न भारत के सन्दर्भ में देखा जाता है, उसको पूरा करने के लिए शिक्षा के क्षेत्र में समानता का क्रियान्वयन अत्यंत आवश्यक है।

भारत की जिन विविधताओं की बात ऊपर की गयी है, वे इस क्रियान्वयन के समक्ष एक बड़ी चुनौती हैं। इनमें से हर विविधता हमारे सामने एक अलग तरह की चुनौती लेकर सामने आती है। भाषा का प्रश्न इनमें से एक बड़ा प्रश्न है। बच्चों को उनकी मातृभाषा में शिक्षित किया जाय, यह सवाल लम्बे अरसे से शिक्षा नीति के विमर्श के केन्द्र में रहा है। उपनिवेशवाद के प्रभाव में बड़े पैमाने पर भारतीय शिक्षा पद्धति का अंग्रेजीकरण हो चुका है। यह प्रभाव इतना गहरा है कि बच्चों को अच्छी अंग्रेजी आना और मातृभाषा या

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

हिन्दी कमज़ोर होना आज एक अतिरिक्त गर्व का विषय है। इस सन्दर्भ में हमें अपने आस–पास के उदाहरणों को देखना चाहिए कि एशिया के ही देश जैसे जापान और चीन अपनी मातृभाषा में ही बच्चों को शिक्षित करते हैं और वे विज्ञान या तकनीक के क्षेत्र में हमसे कहीं आगे हैं। प्रो. यशपाल कमिटी के सुझावों में भी कहा गया है कि मातृभाषा में ही शिक्षण अधिक प्रभावी होता है। नयी शिक्षा नीति में यह प्रावधान है कि 'जहाँ तक सम्भव हो' प्राथमिक स्तर पर बच्चों को उनकी मातृभाषा में शिक्षित किया जाय। यह प्रावधान अपने आप में विभाजनकारी है क्योंकि जब आप अंग्रेजी में अध्यापन का विकल्प खुला रखते हैं तो स्पष्ट रूप से समाज दो हिस्सों में बँट जायेगा। सरकारी स्कूल का बच्चा हिन्दी पढ़ेगा और निजी स्कूलों का अंग्रेजी, इससे ग्रामीण और शहरी बच्चों में अंतर और ज्यादा बढ़ेगा। यह तथ्य भी ध्यान देने योग्य है कि इस वर्ष आठ लाख, पिछले वर्ष 10 लाख और 2018 में 11 लाख विद्यार्थी उत्तर प्रदेश में हिन्दी की परीक्षा में असफल रहे। यह आंकड़े बताते हैं कि हम अपनी मातृभाषा और खासकर हिन्दी के शिक्षण के प्रति कितने लापरवाह हैं। राष्ट्रीय और प्रान्तीय स्तर की प्रतियोगी परीक्षाओं में हालिया सालों में बड़े स्तर पर स्वरूप परिवर्तन किया गया है। सी–सैट के समावेश के कारण इनमें अंग्रेजी का बोलबाला बढ़ गया है। यह अनायास नहीं है कि प्राथमिक कक्षाओं से ही हिन्दी के प्रति अरुचि और अंग्रेजी के प्रति आकर्षण बढ़ता जा रहा है। इस दोहरी नीति को बदले जाने की जरूरत है, जिसमें एक ओर तो अंग्रेजी को निरंतर मुख्यधारा की भाषा बनाया जा रहा है और दूसरी ओर मातृभाषा के संरक्षण की बात कह दी जा रही है।

नयी शिक्षा नीति की प्रस्तावना में ही यह भी कहा गया है कि ज्ञान क्षेत्रों के बीच असम्बद्धता को समाप्त करना भी इसका एक उद्देश्य है। इसके लिए बहुविषयक मल्टीडिसिप्लनरी एवं समग्र शिक्षा का विकास किये जाने की बात कही गयी है। इसे ऐसे समझा जा सकता है कि कला और विज्ञान के विद्यार्थियों के बीच के अंतर को कम करने और उन्हें मिश्रित विकल्प देने की बात है। उदाहरण के लिए मानविकी के विद्यार्थी को कोई तकनीक आधारित विषय भी साथ में पढ़ने दिया जा सकता है और विज्ञान का विद्यार्थी साथ में कोई भाषा या सामाजिक विज्ञान का विषय पढ़ सकता है। यह एक अच्छा प्रस्ताव है, जिससे वर्षों से रूढ़ हो चुके पाठ्यक्रमों में लचीलापन आयेगा और विद्यार्थियों में रुचि के अनुसार पाठ्यक्रम चुनने की क्षमता का विकास होगा।

नयी शिक्षा नीति में तकनीक पर ज़ोर दिया गया है। तकनीक और विशेषतः संचार इधर के समय में महत्वपूर्ण प्रत्यय के रूप में हमारे बीच मौजूद हुए हैं, जिसका कोई विकल्प अब सम्भव नहीं है। हमारा समाज अब पूरी तरह इनपर निर्भर है और चाहते न चाहते हमें इनको सीखना ही पड़ता है। शिक्षा में तकनीक का प्रयोग हालिया आपदा के समय में अधिक प्रभावी ढंग से रेखांकित हुआ है। विद्यार्थियों को बिना परिसर में बुलाये उनके साथ संवाद करते हुए उनके अध्ययन कार्य को चलाए रखने में तकनीक की मदद को विस्मृत नहीं किया जा सकता है। यद्यपि इसकी सीमाएँ भी रही हैं और भारत में एक बड़े वर्ग के संसाधन सम्पन्न न होने के कारण इसकी उपयोगिता पर प्रश्नचिह्न भी लगा है, तथापि इससे इंकार नहीं किया जा सकता है विपरीत परिस्थितियों में यह प्रविधि अत्यंत प्रभावशाली रही है। प्राथमिक कक्षाओं से लेकर उच्च शिक्षा तक ई–कन्टेंट के निर्माण से विद्यार्थियों के लिए काफी आसानी हुई और उनकी पहुँच गुणवत्तापूर्ण सामग्री तक बढ़ गयी है।

नयी शिक्षा नीति में संस्थानों को लेकर स्वायत्तता, सुशासन एवं सशक्तीकरण की बात कही गयी है। प्रस्ताव है कि चुनिंदा संस्थानों को स्वायत्तता दी जाय, जिससे वे संसाधन जुटाने से लेकर पाठ्यक्रम निर्धारण तक के स्तरों पर पूरी तरह स्वतंत्र हो सकें। मुख्यतः उच्च शिक्षण संस्थानों को इस दायरे में रखते

हुए उनकी तीन श्रेणियाँ बनाये जाने की बात है। उच्चतर शिक्षा के विखण्डन को समाप्त किया जाना। प्रस्ताव है कि बड़े और बहुविषयक विश्वविद्यालयों, कॉलेजों और एचईआई क्लस्टर की स्थापना की जाय जिनमें न्यूनतम 3000 या उससे अधिक विद्यार्थियों का उत्थान होगा। विश्वविद्यालय और स्नातक कॉलेज के बीच स्पष्ट विभेद के साथ शिक्षण संस्थानों का वर्गीकरण भी इस प्रस्ताव में सम्मिलित है। यह भी प्रावधान किया गया है कि सम्बद्ध महाविद्यालय की अवधारणा समाप्त कर या तो स्नातक डिग्री देने वाले स्वायत्त महाविद्यालय या विश्वविद्यालयों के घटक महाविद्यालय के रूप में उनको स्तरीकृत किया जाय। इस प्रस्ताव से पहली श्रेणी के संस्थानों को तो लाभ हो सकता है लेकिन यह ध्यान दिया जाना चाहिए कि भारत में बड़ी संख्या में जो संस्थान ग्रामीण क्षेत्रों में अवस्थित हैं और जहाँ अपेक्षाकृत रूप से विद्यार्थियों की संख्या भी कम होती है, ऐसे संस्थानों की स्थिति अच्छी नहीं रह जायेगी। इसी शिक्षा नीति में सकल नामांकन अनुपात को बढ़ाने की बात कही गयी है। यदि कम छात्रसंख्या वाले संस्थान बंद होते हैं तो इसका सीधा असर नामांकन पर पड़ेगा क्योंकि आज भी बड़ी संख्या में विद्यार्थी भौगोलिक दूरी के कारण भी उच्च शिक्षा से वंचित रह जाते हैं।

एकेडमिक क्रेडिट का प्रावधान इस नयी शिक्षा नीति में एक महत्वपूर्ण कदम है। तीन या चार साल के स्नातक पाठ्यक्रम की बात कही जा रही है, जिसमें मल्टीपल एन्ट्री/एग्जिट सम्भव होगी। एक साल के बाद सर्टिफिकेट, दो साल के बाद डिप्लोमा, तीन साल के बाद डिग्री और चार साल पर शोध सहित स्नातक का प्रावधान किया गया है। स्नातकोत्तर पाठ्यक्रम दो साल का, एक साल का या पांच साल का एकीकृत रूप में होगा। पीएचडी हेतु स्नातकोत्तर या चार साल के स्नातक कार्यक्रम को मंजूरी दी गयी है और अब तक चले आर रहे एम.फिल. पाठ्यक्रम को समाप्त कर दिया गया है। ये प्रस्ताव निश्चित रूप से प्रशंसा के योग्य हैं और लम्बे अरसे से इसकी मांग की जा रही थी। इन विकल्पों से उन छात्रों को फायदा होगा जो किन्हीं कारणों से पढ़ाई बीच में छोड़ देते हैं या रोजगार के दूसरे अवसरों की ओर जाना चाहते हैं। पहले उनकी डिग्री अधूरी रह जाया करती थी, किन्तु अब ऐसा न होकर उन्हें अवधि के अनुरूप उपाधि प्राप्त हो जायेगी। इसके साथ ही विद्यार्थियों के रुझान को देखते हुए शोध के इच्छुक विद्यार्थी अपनी दिशा पहले से ही तय कर सकेंगे। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग के नये प्रावधान आ जाने के कारण एम.फिल. पाठ्यक्रम पहले ही अपनी उपादेयता खो चुका था, उसे समाप्त कर देना ही उचित था।

उच्च शिक्षा के क्षेत्र में अब अन्तर्राष्ट्रीय विश्वविद्यालयों को अपने परिसर खोलने की मंजूरी दी गयी है एवं एसईडीजी को अकादमिक एवं आर्थिक सहायता पर ज़ोर दिया गया है। यहाँ कुछ लाभकारी बातों के साथ चिंता का विषय यह है कि अन्तर्राष्ट्रीय विश्वविद्यालयों के आने से शिक्षा के कारपोरेट स्वरूप में और अधिक वृद्धि होगी, जिससे निम्न आय वर्ग के वंचित तबके के लिए गुणवत्तापूर्ण शिक्षा पाना मुश्किल होगा। यह भी विचार का विषय है कि हाल के वर्षों में प्राविधिक और तकनीकी शिक्षा में जिस तरह बेतहाशा शुल्क की वृद्धि की गयी है, उससे मध्यवर्ग के सामने बड़ी चुनौतियाँ देखने को मिलेंगी।

इसी प्रकार ग्रेड 6 से 8 तक के बच्चों को कौशल सीखने पर जोर, बढ़ई, माली, कुम्हार के साथ प्रशिक्षु के रूप में काम करने का अनुभव की बात कही गयी है। यह एक उत्साहवर्द्धक कदम है। महज किताबी शिक्षा ने बच्चों को प्रकृति और समाज से लगातार दूर किया है। इस प्रावधान से न सिर्फ वे कौशल में पारंगत होंगे बल्कि समाज से उनका जुड़ाव भी बढ़ेगा। साथ ही, स्कूली शिक्षा में एनसीईआरटी की पुस्तकों का प्रयोग तथा एक शिक्षण वर्ष में दो बोर्ड परीक्षाएँ, मुख्य और सुधार कराये जाने का प्रावधान है जो स्वागतयोग्य है।

नयी शिक्षा नीति में शिक्षकों के लिए भी कई नये प्रावधान हैं। ग्रामीण क्षेत्र के युवा शिक्षण में आएं उसके लिए चार साल के एकीकृत बीएड कार्यक्रम में अध्ययन हेतु मेरिट आधारित छात्रवृत्ति की व्यवस्था की गयी है। ग्रामीण क्षेत्रों में पढ़ाने के लिए स्कूल परिसर के पास आवास या ग्रामीण क्षेत्रों में आवास भत्ते की वृद्धि की बात कही गयी है। साथ ही, कुछ विशेष शिक्षकों की नियुक्ति का प्रस्ताव है, जो लर्निंग डिसएबिलिटी वाले बच्चों को शिक्षित कर सकें। एसईडीजी – सामाजिक आर्थिक वंचित समूह के कम नामांकन एवं ड्रापआउट, लिंग, सामाजिक आर्थिक स्थिति, भौगोलिक स्थिति, अल्पसंख्यक वर्ग आदि पर विशेष ध्यान दिया गया है। इन वर्गों हेतु लक्षित छात्रवृत्ति, साइकिल एवं नकद हस्तांतरण का प्रस्ताव किया गया है। ग्रामीण क्षेत्र में निःशुल्क छात्रावासों का निर्माण की बात कही गयी है और वंचित क्षेत्रों में नवोदय व केन्द्रीय विद्यालय के निर्माण का प्रावधान किया गया है। शिक्षा नीति में ग्रामीण पुस्तकालयों एवं पठन कक्षों की स्थापना का भी प्रस्ताव किया गया है। जनजातीय बहुल क्षेत्रों के महाविद्यालयों में एनसीसी विंग खोले जाने का लक्ष्य रखा गया है, जिससे इस क्षेत्र के बच्चों को रक्षा सेवा में शामिल किया जा सके। ग्रामीण क्षेत्रों के कम छात्र संख्या के विद्यालयों हेतु स्कूल कॉम्प्लेक्स/क्लस्टर की व्यवस्था करते हुए राज्य विद्यालय मानक प्राधिकरण की स्थापना का प्रस्ताव रखा गया है। ये सभी प्रस्ताव स्वागतयोग्य हैं किन्तु यह ध्यान रखा जाना चाहिए कि कॉम्प्लेक्स/क्लस्टर के निर्माण से असेवित क्षेत्रों में स्कूलों की संख्या में कमी न आए और नामांकन में गिरावट न हो।

इस शिक्षा नीति से जुड़े हुए कुछ प्रश्न भी हमारे सम्मुख उपस्थित होते हैं। यह एक ध्यान दिये जाने लायक तथ्य है कि भारत में वर्तमान समय में अनुसंधान एवं नवाचार निवेश जीडीपी का 0.69 प्रतिशत है। सरकारी उच्चतर संस्थानों के वित्त पोषण एवं स्वायत्तता की स्थिति पर अभी भी पुनर्विचार की आवश्यकता है। नयी शिक्षा नीति में निजी विश्वविद्यालयों और संस्थानों में प्रवेश में आरक्षण की स्थिति को और स्पष्ट होना चाहिए। यह भी प्रतीत होता है कि लैंगिक या सांस्कृतिक पहचान के आधार पर एसईडीजी की कम हिस्सेदारी का प्रश्न है, लेकिन उसके लिए पर्याप्त प्रावधान नहीं हैं। यह भी एक खतरनाक तथ्य है कि एआईसीटीई के अनुसार विगत वर्षों में 762 सरकारी संस्थान बन्द किये जा चुके हैं, 69000 सीटें कम की गयीं और नये प्राइवेट संस्थानों में 39000 नयी सीटें बढ़ीं। हम सभी यह जानते हैं कि ग्रामीण क्षेत्र की अधिकतम निर्भरता सरकारी सिस्टम पर है, ऐसे में यह आवश्यक है कि नये प्रावधानों के साथ नयी शिक्षा नीति इन प्रश्नों के उत्तर भी तलाशे, जिससे भारत की प्रगति और शिक्षा के क्षेत्र में उन्नति निर्बाध रूप से जारी रह सके।

सन्दर्भ–सूची :

1. नयी शिक्षा नीति प्रारूप
   https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_final_HINDI_0.pdf
2. दैनिक हिन्दुस्तान, समाचार–पत्र
3. द हिन्दू, समाचार–पत्र
4. Inclusive and Qualitative Expansion of Higher Education :Compilation Based on the
5. Deliberations of the Working Group for Higher Education in the 12th Five-Year Plan (2012-17), University Grants Commission, New Delhi, November 2011.
6. Higher Education in India: Issues, Concerns and New Directions, U.G.C. New Delhi, December 2003.

7. Justice J.S. Verma, Significance of Ethics in Education, UGC Golden Jubilee Lecture Series, UGC, December 2003.
8. Prof. Yash Pal, Reinventing Education For An Inclusive World, Golden Jubilee Lecture Series, UGC, December 2003.
9. Kali Charan Pandey, "Is Higher Education a Profession in Crisis?"

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

Impact of Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act on Rural Employment (A Case Study of Deegh Block, Bhadohi , Uttar Pradesh)

Vivek Kumar Mishra[1], Prof. Raghvendra Kumar Pandey[2]
[1]Research Scholar, Department of Geography, Kutir P.G. College, Veer Bahadur Singh Purvanchal, Univeristy, Uttar Pradesh, India
[2]Department Of Geography, Kutir P.G. College, Veer Bahadur Singh Purvanchal, Univeristy, Uttar Pradesh, India

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 52-57

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

ABSTRACT - The National Rural Employment Guarantee Act 2005 (NREGA) is a RIGHT BASED wage employment scheme that attempts to provide employment and livelihood to all eligible , desired and semiskilled rural laborers in the country. Considering the number of poor in India (1/3rd) of world, in situ employment generation was the need of hour, fulfilled by this program. MGNREGA since its inception becoming the vital key to the distribution of economic resources and paving the way for sustained social mobility through regular employment opportunities in rural regions (where more than 70 percent of India resides. The study was conducted purposively in DEEGH block of BHADOHI DISTRICT in Uttar Pradesh some random villages have been selected purposively within Deegh block and from each villages respondents were selected randomly thus the sample size of this study finally constitutes about 774 members who have responded to the study . In this study Ex post facto research design was followed and the data was collected mainly through primary sources Highlighting the socio economic impact of MGNREGA on rural India. The collected data was tabulated analyzed and interpreted with the appropriate statistical tools.

Keywords : Rural Population, Job Cards, Rural Employment and Unemployment Allowance.

INTRODUCTION- Since it is said that real India resides in the Indian villages The development of rural areas and rural people has always been the main concern in the economic planning and development process of our country as unless we are able to uplift the rural marginalized and backward section of the society, India faces a dark future. Therefore, rural development and poverty reduction should be of the utmost importance for the nation like India. To fulfill these goals, the Government of India since independence has framed number of policies, schemes and rural development initiatives to meet the aforesaid outcomes . These schemes can be broadly classified under five types or categories viz, (1) the Government sponsored schemes (2) schemes supported by banks (3) Labs to land schemes (4) Social welfare schemes ; and (5) Insurance schemes. It is worth noting that there are various anti-poverty and employment generation schemes sponsored by Government of India like.

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

- Crash Scheme of Rural Development (1971)
- Pilot Intensive Rural Employment Project (1972)
- National Food for Work Program (1976-77)
- National Rural Employment Program (1980-81)
- Training of Rural Youth for Self-Employment (1979)
- Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA 2005)

Among them The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (MGNREGA) is the world largest and most ambitious anti-poverty, demand driven job guarantee scheme from Government of India enacted by parliamentary legislation on August 25, 2005. MGNREGA provides employment opportunities to rural labors as a matter of right. This program is a law whereby any adult, registered and is willing to work at the prescribed minimum wages is entitled to being employed on public works within 15 days from the date of application is received. If work is not provided within the stipulated time, he/she is entitled to an unemployment allowance. The act came in to force with effect from February 2006 initially in 200 most backward rural districts and later extended to all rural districts of India from the financial year 2008-09. Jean dreze was a pioneer analyst and torchbearer of this scheme. The act provides a legal guarantee for at least 100 days of employment in every financial year. The work is provided within the radius of 5kms from the applicant's residence. If work is not provided within the said distance, then also the applicant is entitled to travel allowance of 10%. Moreover, Some facilities are also provided to labors such as clean drinking water, first aid and childcare. MGNREGA is a complex program with many actors; the main actors are the central government (concerned ministry) state counsel, the district coordinator, the program officer, the gram Panchayat. The gram Panchayat has the responsibility for the creation of work for those who demand it or for those who are willing to do the manual semiskilled works either male or female , issuing job cards and to supervise worksites. The process of achieving work under this act is very simple. The first step is to register within the gram Panchayat and the second step is to apply for work. The registration is required only once for five years but applications have to be submitted each time work is required. The act has entitled to both men and women the same wages in fact any gender discrimination is prohibited in fact this is one of some rarest schemes of the world having gender equality at its core . Wages are to be paid every week or if not weekly then in any case not later than a fortnight after the date on which work has been done.

REVIEW OF LITERATURE -A plethora of research work has been carried out on the rural development programs like MGNREGA in India Therefore, enough literature is available to find a research gap and understand the impact of MGNREGA on rural employment. In order to find the appropriate result, the researcher has sighted the following material. Anindita Adhikari and Kartika Bhatia (2012) have analyzed the switch from cash to bank payment of wages under the act. They had put in efforts to whether the switch really served as an effective cheek against the embezzlement of MGNREGA wages. Ian Mac Auslan (2007) studied that MGNREGA is closely bound with nations of entitlement and citizenship. Besides, John Dreze (2009) argued that the chief beneficiaries of MGNREGA are rural and marginal communities. He has also suggested and pressed over the right implication of the scheme so that it can provide a social security to the vulnerable sections of society. All above, Rohtagi V.D (2009) has studied almost the entire aspects of

MGNREGA in a very comprehensive way including its legal and other aspects with case studies. Edwin, Tina (2020) argued for inclusivity of the schemes. Kanungo M (2012) stated about the comparative condition of women in the scheme and demands for comprehensive action to improve the same .There is no denying the fact that through the literature available on MGNREGA we have gathered lot of suggestions and recommendations related to the implementation and impact of MGNREGA. But so far as the promise of the act is concern, there is still a gap between MGNREGA on documents and MGNREGA in reality.

RESEARCH METHODOLOGY USED IN THE STUDY -In order to study the socio-economic impact of MGNREGA on rural employment, DEEGH block of BHADOHI district has been choosen.5160 total registered applicants or employees were under MGNREGA as on date 9/2/2022. Among which 525 are Male workers and 249 are Female workers thus total of 774 workers were taken into consideration for research study. Descriptive research design and primary data has been adopted for this study in keeping view the following objectives.

- To access the socio-economic impact of the Act.
- To analyze the availability of work under MGNREGA.
- To find out the possible ways out to make the impact positive and plug the case of deviation if any from the prescribed norms of the producer.
- To suggest the possible policy to improve the MGNREGA implementation and its performance in terms of achieving the ultimate objectives.
- The researcher has questioned 1200 workers out of which 774 had responded ,so sample size of 774 (64.5) percent has been taken of respondent out of the total registered workers with the help of convenience sampling method. The responses of respondent are collected with the help of interview schedule and observation techniques and one to one questioner

AREA OF RESEARCH -DEEGH BLOCK AT A GLANCE

According to Census 2011 information,

Block/Tehsil	**Deegh**
TOTAL VILLAGES	234
POPULATION	2 lakhs 79 thousand
STATE	Uttar Pradesh
District	Bhadohi
Households	33900
Registered applicants under MGNREGA	5160
Job card issued	4209
Job Cards not issued	655

Source (Indian Village Directory)

ANALYSIS AND INTERPRETATION OF THE DATA COLLECTED -The collected data has been classified, analyzed and tabulated. Then simple percentage method has been used to measure the association between respondents and the employment provide by MGNREGA.

Table 1: Socio Economic Background of the Respondents

Gender	No. of the Respondents	Percentage
Male	525	67.82%
Female	249	32.17%
Total	774	100%
Monthly income	**No. of the Respondents**	**Percentage**
3000-4000	390	50.38%
4000-5000	268	34.62%
5000-6000	116	15.00%

Source (Field survey)

From the field survey and the data presented in the table, it is clear that the total number and percentage of male workers is more than the of female workers. The reason behind the low participation of females in the job opportunities provided by MGNREGA has been found that in the study area male members are usually working for their family while as females are mostly doing house hold works despite the fact there is major of the respondents whose monthly income is below four thousand rupees. It was also observed from the field survey that there is less number of respondents whose monthly income is around six thousand rupees. Moreover, it

has also been analyzed that there are needy people who want to get the job opportunities provided by MGNREGA, but as per the sources available on the website of Ministry of Rural Development there is a high mismatch between the issuance of job card and number of actual employees

Table 2: Gender Wise Respondents View on economic Satisfaction of Employment Provided by MGNREGA

Gender	Satisfied	Unsatisfied	Total
Male	276 (52.38%)	249(47.61%)	525(67.82%)
Female	103(41.36%)	146(58.63%)	249(32.17)
Total	379(48.96%)	395(51.03%)	774(100%)

Source (Field survey)

This table depicts the gender wise satisfaction of respondents by the employment provided under MGNREGA scheme. It is obvious from the presented data that majority (52.38) of male respondents are satisfied and only 47.61% are unsatisfied. On the other hand only 41.36% female respondents are satisfied and 58.63% are unsatisfied. So far as the total ratio is concern, (48.96%) of the respondents have shared satisfied view on the employment provided under the scheme. While interacting with the respondents, the researcher came to know that 100 days employment in a year is not sufficient to meet the basic needs of their family also the type of work provided is also an area of concern.

Table 3: Gender Wise relation to their increase in per capita income.

Gender	Increase	Decrease	Total

Male	384(73.14%)	141(26.86%)	525(67.82%)
Female	139(55.82%)	110(44.18%)	249 (32.17%)
Total	523(67.57%)	251(32.42%)	774(100%)

Source (Field survey)

Table 3 illustrates the gender wise view of the respondents on the increase in there per capita through MGNREGA. The data depicts that 73% of male, 56% female and 67% of total respondents believe that there per capita income has increased and 27% of male , 44% of female and 32% of total respondent (774) registered decline in there per capita income Although, Government of India has enhanced MGNREGA wages up about 13%; yet at least 36% lower than minimum wages. (The Hindu report dated March 29, 2021).

IMPORTANT FINDINGS AND SUGGESTIONS -From the above discussion on impact of MGNREGA on rural employment, MGNREGA is proving its worth for being the largest wage employment program of the world besides some challenges it is facing , it has been observed that majority of the workers are males and the number of female is less of the rural . Also 50% of people have monthly income below 4000 rupees and still are not participating in the scheme. Moreover, it has been analyzed that there are many other reasons behind the lackadaisical attitude of females towards the scheme. The first reason as discussed above is that in the study area females are generally performing house hold duties and males are generally doing outdoor work for their family. The second reason is the non availability of work within the area of 5kms which is inconvenient for the rural female counterparts to participate in the scheme. Another reason for the less participation of female respondents in the MGNREGA scheme is the daily wages which are less than the wages provided for work in agricultural sector which is the primary source of income in the area additionally the issue of corruption is also prevalent at Panchayat levels Above all, it is the season based allotted works and the wages which are not provided on time as mentioned in the scheme are the prime concerns for the people of the area to work under MGNREGA scheme. After discussing pros and cons of the Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act (2005) and its impact on the rural employment of DEEGH BLOCK OF BHADOHI DISTRICT,STATE UTTAR PRADSEH . The researcher has following suggestions to improve the MGNREGA implementation and its performance in terms of achieving the ultimate objectives of the scheme in the area.

1. Work should be provided to the registered applicant within the stipulated time frame
2. Job cards should be issued to all the registered applicants on priority basis to avoid corruption, hustle and miscalculation in the practice.
3. To promote female participation work must be provided within radius of 5 km from residence.
4. Working days and the wages provided under the scheme should be increased in order to maximize the participation of the applicants and collective income thereof.

CONCLUSION -In the conclusion we may say that Government of India since independence has tried to provide employment to the rural areas in order to overcome the issue of poverty and unemployment which

are the prime concerns of the nation. Although, many programs and schemes have been framed by the Ministry of Rural Development Government of India, but still seems far from achieving the goal. Undoubtedly, The Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act 2005 commonly known as (MGNREGA) is one of the largest and most ambitious anti-poverty, demand driven job guarantee scheme from Government of India, but still lacks to meet out the requirement, because there is still a gap between the promises of the scheme and MGNREGA in practice which needed to be overcome.

BIBLIOGRAPHY

1. Adhikari, A. and Bhatia, K. (2012), "NREGA Wages Payments: Can We Bank on Banks", Economic an Political Weekly, January 05.
2. MacAuslan, Ian. (2007), "India's Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act: from Povertyto Power", United Kingdom: Oxfam international publication.
3. Dreze, J. (2009). "Entitlement under NREGA Violated", The Hindu, August 11.
4. Rohtagi, V.D. (2009), "Introduction to National
5. Edwin, Tina. (2020), "The Business Line", The Hindu, March 1
6. Kanungo M (2012) , Rural Development Through Microfinance ,MGNREGA and Women Odisha Review.

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

कोरोना काल में महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी योजना का समाजशास्त्रीय अध्ययन (सतना जिले के विशेष संदर्भ में)

डॉ. रचना श्रीवास्तव
विभागाध्यक्ष (समाजशास्त्र विभाग), शा.कन्या महाविद्यालय, रीवा, मध्य प्रदेश।
श्रीमती विनीता सिंह
शोध छात्रा, समाजशास्त्र विभाग, शा.कन्या महाविद्यालय, रीवा, मध्य प्रदेश।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 58-65

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

सारांश– कोरोना महामारी के वैश्विक संकटकाल में पूरा विश्व स्वास्थ्य के साथ–साथ आर्थिक संकट से जूझ रहा था। लोगों के रोजगार समाप्त हो रहे थे, बेरोजगारी व आर्थिक तंगी में आम जनमानस के पारिवारिक एवं सामाजिक प्रस्थिति को नकारात्मक रूप से प्रभावित किया था। ऐसी परिस्थिति में एक तरफ जहां स्वास्थ्य सुविधाओं की आवश्यकता थी वहीं दूसरी तरफ रोजी–रोटी की भी समस्या घर कर गयी थी। शहरों में रोजगार समाप्त हो गये थे। ऐसी परिस्थिति में शहरों में रोजगार से निकाले गये श्रमिक अपने मूल निवास स्थानों (गॉवों) की और गये। अपने गांवों मं पहुँच कर प्रवासी मजदूरों को पंचायतों में रोजगार प्राप्त कर अपनी रोजी–रोटी की व्यवस्था करने में महात्मा गांधी राष्ट्रीय रोजगार गांरटी योजना जो कि भारत सरकार के महात्वाकांक्षी योजना है, महत्वपूर्ण भूमिका में रही। मनरेगा के तहत ग्रामीणों को एक वित्तियवर्ष में 100 दिवस का रोजगार प्राप्त करने की गारंटी सरकार द्वारा प्रदान की गई है एवं यदि रोजगार की मांग करने के पश्चात भी रोजगार प्राप्त नहीं होता है तो बेरोजगारी भत्ता प्राप्त करने का भी प्रावधान अधिनियम में है, इस प्रकार यह योजना विश्व की पहली ऐसी योजना है जो रोजगार की गारंटी प्रदान करती है। इस प्रकार कोरोना काल में सतना जिले के प्रवासी मजदूर जो अन्य शहरों में रोजगार की तलाश में अपने गांव से पलायन कर गये थे, वे जब अपने गांव वापस लोटे तो उस समयावधि में ग्रामीणों के साथ–साथ प्रवासी मजदूरों को मनरेगा के तहत इस प्रकार से लाभ मिला। किस प्रकार प्रवासी मजदूरों की मानसिक, स्वास्थ्य, शारीरिक आर्थिक स्थिति में मनरेगा ने सहायता प्रदान की है, इसी का समाजशास्त्रीय अध्ययन प्रस्तुत शोध पत्र में करने का प्रयास किया गया है।

पारिभाषिक शब्दः– कोरोना, मनरेगा, रोजगार, प्रवासी मजदूर, ग्रामीण, बेरोजगारी, वैश्विक संकट, पलायन, रोजगार गारंटी।

प्रस्तावनाः– कोरोना महामारी का दौर जनवरी 2020 से प्रारंभ हो गया था, किन्तु इसकी भयावतः मार्च 2020 से दृष्टिगोचर होने लगा एवं 22 मार्च 2020 को माननीय प्रधान मंत्री द्वारा जनता कर्फ्यू का आह्वान किया

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

गया जिसकी अपार सफलता के बाद देश व्यापी लॉक डाउन का दौर प्रारंभ हुआ इस लॉक डाउन में लोगो की नौकरियां चली गई आर्थिक तंगी आ गई उत्पादन कम होने से महगाई बढ़ गई। जो लोग शहरों मे किराए के मकान मे रहकर दैनिक मजदूरी से अपना जीवन जीवन निर्वाह कर रहे थे ऐसे प्रवासी मजदूरों की स्थिति ज्यादा खराब हुई क्योंकि इनके पास मकान का किराया दने एवं अपना घर चलाने के लिए वित्त की कमी हो गई ऐसे में ये मजदूर अपने–अपने मूल गांवो की तरफ वापस आने लगे और गांव मे आकर भी दैनिक जीवन निर्वाहन के लिए इन्हें रोजगार की आवश्यकता महसूस हुई। तथा ऐसी परिस्थिति में गांवों में ग्रामीण रोजगार उपलब्ध कराने वाली मनरेगा योजना राम बाण सिद्ध हुई।

कोरोना काल में वैश्विक महामारी के दौर में जब पूरी वैश्विक अर्थव्यवस्था मंदी की कगार पर आ गई थी पूरे विश्व में बेरोजगारी की मार पढ़ रही थी ऐसे समय में भारत भी अछूता नहीं था। चूँकी भारत एक ग्राम प्रधान देश हैं, जहाँ कि 68 प्रतिशत जनसंख्या गाँवों में निवास करती है और मध्यप्रदेश जो देश का हृदय प्रदेश है मध्यप्रदेश का सतना जिला भी ग्रामीण आबादी वाला जिला है। साथ ही सतना जिले में अकुशल एवं अर्द्धकुशल श्रमिकों की संख्या भी बहुमत में है। सिंचाई के साधन पर्याप्त उपलब्ध न होने के कारण कृषि क्षेत्र में अदृश्य बेरोजगारी है, जिस कारण सतना जिले में श्रमिक देश एवं प्रदेश के अन्य स्थानों में जाकर काम करके अपनी रोजी रोटी की व्यवस्था करते हैं। ऐसे में मार्च 2020 में कोरोना महामारी के कारण ऐसे प्रवासी मजदूरों को घर वापस आना पड़ा। जब ये प्रवासी मजदूर वापस आये तो इनके पास आय के साधन नहीं थे। बेरोजगारी की मार ने इन्हें मानसिक त्रास भी बहुत दिया। इस परिस्थिति में महात्मा गाँधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी योजना ने उम्मीद की किरण जगायी एवं निराश–हताश मन में आशा का संचार किया।

कोरोना महामारी का संक्षिप्त परिचय– कोरोना वायरस– एक ऐसी संक्रामक बीमारी है जिसे विश्व स्वास्थ्य संगठन ने महामारी घोषित कर दिया है। इस वायरस को सन 2019 ‘‘मैं चीन के ‘वुहान’ राज्य मे देखा गया जो धीरे–धीरे लगभग संपूर्ण विश्व मे फैल चुका हैं सन 2020 में यह वापरस भारत में व्यापक स्तर पर फैल गया और सरकार के लिए एक चुनौती बनकर उभरा है।

वर्ष 2021 में भी हालात ज्यादा नही सुधरे है लेकिन पहले से लोगो को थोड़ा राहत अवश्य मिली है अगर सावधानियां नहीं बरती जाती। है तो यह बिमारी और भी अधिक स्तर पर फैलने की संभावना रखती है अर्थात पहले से अधिक बढ़ सकती है यह एक ऐसा संक्रमण है जो एक मनुष्य से दूसरे मनुष्य में तेजी से फैलता है इस तरह से यह बीमारी विकराल रूप में फैलती जाती है। वर्तमान समय में ‘‘बुखार, सर्दी, सुगंधन’ आना, सांस लेने में तकलीफ होना आदि इस बीमारी के लक्षण विशेषज्ञो द्वारा बताए जा रहे जिसके आधार पर कोरोना– जाँच करवाया जा रहा है। पूरी दुनिया के विशेषज्ञों द्वारा इस वायरस पर शोध किया जा रहा है। इस वायरस का आकार अत्यंत सूक्ष्म होता है इन्हें देखने के लिए सूक्ष्मदर्शी की आवश्यकता होती है। लेकिन फिर भी दुनिया भर में बड़ी तेजी से फैल रहा है। क्योंकि वायरस केवल जीवित कोशिका मे ही अपने वंश की वृद्धि कर सकते है। शरीर के बाहर तो ये मृत समान होते है लेकिन शरीर में प्रवेश पाकर जीवित हो जाते है और यही कारण है कि मनुष्य दिन प्रतिदिन इस वायरस से होने वाली बीमारी से ग्रस्त होते जा रहे हैं।

कोरोना महामारी एवं रोजगार–इस महामारी ने न केवल लोगो की जान ली साथ ही साथ अधिकतर लोग बेरोजगार भी हुए हैं अनेक लोग अवसाद के शिकार हुए है, इस बीमारी ने लोगो को आर्थिक रूप से अधिक कमजोर बना दिया और सरकार की अर्थव्यवस्था को भी बहुत नुकसान हुआ है। अधिकतर शहर मे रहने

वाले लोग शहर से अपने –अपने गांव की और वापस चले गये। गांवो में भी कोरोना वायरस ने अनेक लोगो की जान ली और उनके आर्थिक स्थिति को पहले से और भी अधिक दयनीय बना दिया। सरकार को जल्द से जल्द इस महामारी को जड़ से समाप्त करने की दवा का इंतजाम करना होगा साथ ही देश के सभी नागरिकों को सावधानी बरतनी होगी।

मनरेगा का परिचय – देश में लाखों लोग गरीबी रेखा के नीचे जीवन–यापन कर रहे है। सैकड़ों परिवारों को जी–तोड़ मेहनत के बावजूद पूरे साल भरपेट रोटी नहीं मिलती। उस पर प्राकृतिक आपदाओं जैसे भूकंप, बाढ़, महामारी में उनकी हालत बद–से–बदतर हो जाती है। ऐसे लोगों में अधिकतर अकुशल मजदूर शामिल है। इन्हीं अकुशल मजदूरों के कल्याण के लिए केन्द्र सरकार ने राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम लागू किया। राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम हरेक राज्य सरकार को निर्देश देता है कि छह महीने के भीतर एक ग्रामीण रोजगार गारंटी योजना तैयार करे, जिससे कि रोजगार गारंटी का कार्यान्वयन किया जा सके। इस प्रकार, यह अधिनियम काम की गारंटी को कानूनी आधार प्रदान करता है और यही इस योजना का अर्थ है, जिसके माध्यम से यह गारंटी प्रभाव में आ जाती है। इसकी विशेषता है कि यह अधिनियम एक राष्ट्रीय अधिनियम है और योजना राज्य–विषयक है। इसे सन् 2006–07 में 200 जिलों में लागू किया गया और वर्ष 2007–08 में इसमें 130 और जिले शामिल कर लिये गए तथा वित्त वर्ष 2008–09 से देश के बाकी हिस्सों को भी इसमें शामिल कर लिया गया।

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम ग्रामीण गरीबों के जीवन से जुड़ा है और उनके जीवन स्तर को उठाने के लिए कृतसंकल्प है। इस अधिनियम का मुख्य उद्देश्य मजदूरी रोजगार को बढ़ाना है। इस अधिनियम के अंगर्तत प्राकृतिक संसाधनों को बढ़ाने, सूखा राहत–कार्य, वन–उन्मूलन और मिट्टी के कटाव को रोकने जैसे कार्यों द्वारा राष्ट्रीय विकास की ओर लोगों को प्रोत्साहित किया जाता है। मनरेगा संसार का पहला ऐसा अधिनियम है, जो मजदूरी रोजगार की गारंटी देता है। मनरेगा के अंतर्गत ग्रामीण क्षेत्रों में प्रत्येक परिवार एक वित्तीय वर्ष में 100 दिन की गारंटीयुक्त मजदूरी रोजगार प्राप्त कर सकता है। उसकी मजदूरी का भुगतान 15 दिन में हो जाता है। मनरेगा के अंतर्गत वित्तीय खर्च का 90 प्रतिशत हिस्सा केन्द्र सरकार वहन करती है। इसमें महिलाओं की 33 प्रतिशत भागीदारी सुनिश्चित की गई है। राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार गारंटी अधिनियम 7 सितंबर, 2005 को अधिसूचित हुआ था और वित्तीय वर्ष 2006–07 में लागू हुआ।

मुख्य उद्देश्य– मनरेगा का मुख्य उद्देश्य ग्रामीण क्षेत्रों के उन अकुशल मजदूरों के लिए प्रति वर्ष 100 दिन की मजदूरी की गारंटी देना है, जो मेहनत–मजदूरी करके अपने परिवार की रोजी–रोटी चलाते है।

लक्ष्य –

- निर्धन ग्रामीणों को रोजगार पाने के लिए कानूनन मजबूत करना।
- समाज के असुरक्षित समूहों के पास रोजगार के वैकल्पित स्रोत न होने की स्थिति में मनरेगा के अंतर्गत रोजगार उपलब्ध कराना।
- प्रजातंत्र को ग्राम–स्तर से ही मजबूत करना तथा शासन में पारदर्शिता एवं जवाबदेही सुनिश्चित करना।

- ऐसे कार्य करना, जिनके माध्यम से प्राकृतिक संसाधनों का प्रबंधन सुदृढ़ हो, जो कि सूखा, वनों की कटाई और मिट्टी के कटाव जैसे अवांछित कारणों को दूर करते हैं और सतत् विकास को प्रोत्साहन देते हैं।

कोरोना महामारी में लॉकडाउन की अवधि में ग्रामीण रोजगार एवं अर्थव्यवस्था में मनरेगा की भूमिका

प्रवासी मजदूर जो पुनः अपनी मातृभूमि की ओर प्रवासित हुए एवं ग्राम पंचायतों में जाकर मनरेगा के अंतर्गत अपना जॉब कार्ड बनाने हेतु आवेदन दिए तथा काम की मांग किए इस समस्या से निपटने के लिए मनरेगा कितना प्रभावी रहा इसका विश्लेषण करने के लिए हम निम्न तालिका का अध्ययन करेंगे।

तलिका क्र. 1

कोरोना महामारी में मनरेगा द्वारा प्रदान रोजगार का परीक्षण

क्र.	तथ्य	लाभार्थी		गैरलाभार्थी	
		आवृत्ति	प्रतिशत	आवृत्ति	प्रतिशत
1	वापस गांव लौटने पर जवाबदारो का व्यवहार संतोष जनक था	60	20	60	20
2	मनरेगा के बारे मे जानकारी पूर्व से थी	33	11	18	6
3	ग्राम पंचायत द्वारा रोजगार प्रदान करने की पहल की गई	9	3	27	9
4	स्वंय से मनरेगा के तहत जॉब कार्ड का आवेदन दिया	30	10	00	00
5	आवदेन के 15 दिवस के अंदर रोजगार प्राप्त हुआ	6	2	00	00
6	रोजगार न होने की स्थिति में बेरोजगारी भत्ता प्राप्त हुआ	27	9	39	13
7	मनरेगा ने कोरोना में आर्थिक परेशानी हल की,	27	9	42	14
8	मनरेगा के तहत लॉकडाउन में समय पर मजदूरी भुगतान हुआ	48	16	48	16
9	मनरेगा महामारी में उपयोगी सिद्ध हुई	60	20	66	22
	कुल	300	100	300	100

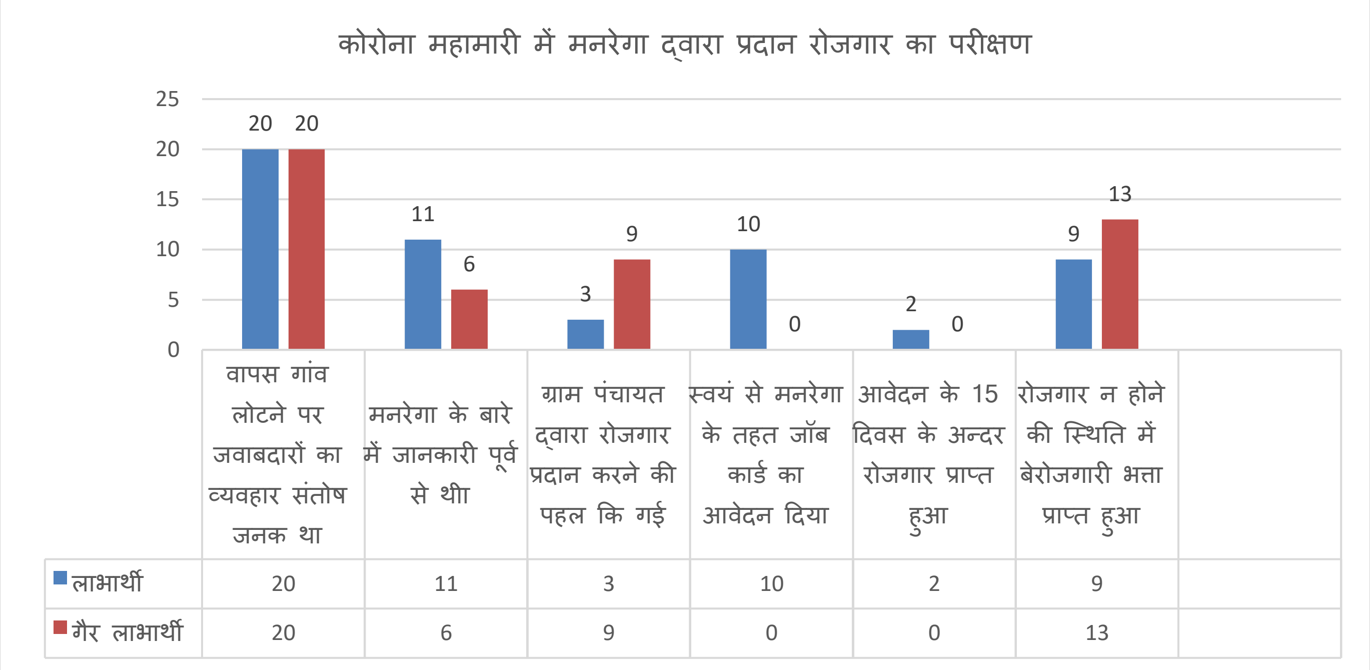

ग्राफ क्र. 1 : कोरोना महामारी में मनरेगा द्वारा प्रदान रोजगार का परीक्षण—उपरोक्त तालिका से यह विश्लेषित होता है कि कोरोना महामारी के दौर में प्रवासी मजदूरो के घर वापसी की स्थिति में अकुशल रोजगार प्रदान कर मनरेगा योजना में ग्रामीण गरीबो को रोजगार प्रदान कर उनके जीवन यापन में सहयोगी भूमिका निभाई है एवं भूखे को संजीवनी की तरह रोटी दिलाई है।

कोरोना काल में मनरेगा का प्रवासी मजदूरों की आर्थिक स्थिति एवं रोजगार पर प्रभावः— कोरोना काल में मनरेगा का प्रावासी मजदूरों की आर्थिक स्थिति एवं रोजगार पर क्या प्रभाव पड़ा, इसके बारे में ग्रामीणों एवं प्रवासी मजदूरी से प्राप्त जानकारी का विश्लेषण निम्न तालिका में किया जा सकता है—

तालिका क्र. 2

मनरेगा का प्रवासी मजदूरों पर प्रभाव

क्र.	दृष्टिकोण	लाभार्थी		गैर–लाभार्थी	
		आवृत्ति	प्रतिशत	आवृत्ति	प्रतिशत
1	घर वापसी पर रोजगार प्राप्त हुआ	147	49	222	74
2	आर्थिक परेशानी से मुक्ति मिली	54	18	12	04
3	कोई लाभ नहीं मिला	27	9	9	03
4	कोरोना में निःशुल्क स्वास्थ्य लाभ मिला	72	24	57	19
	कुल	300	100	300	100

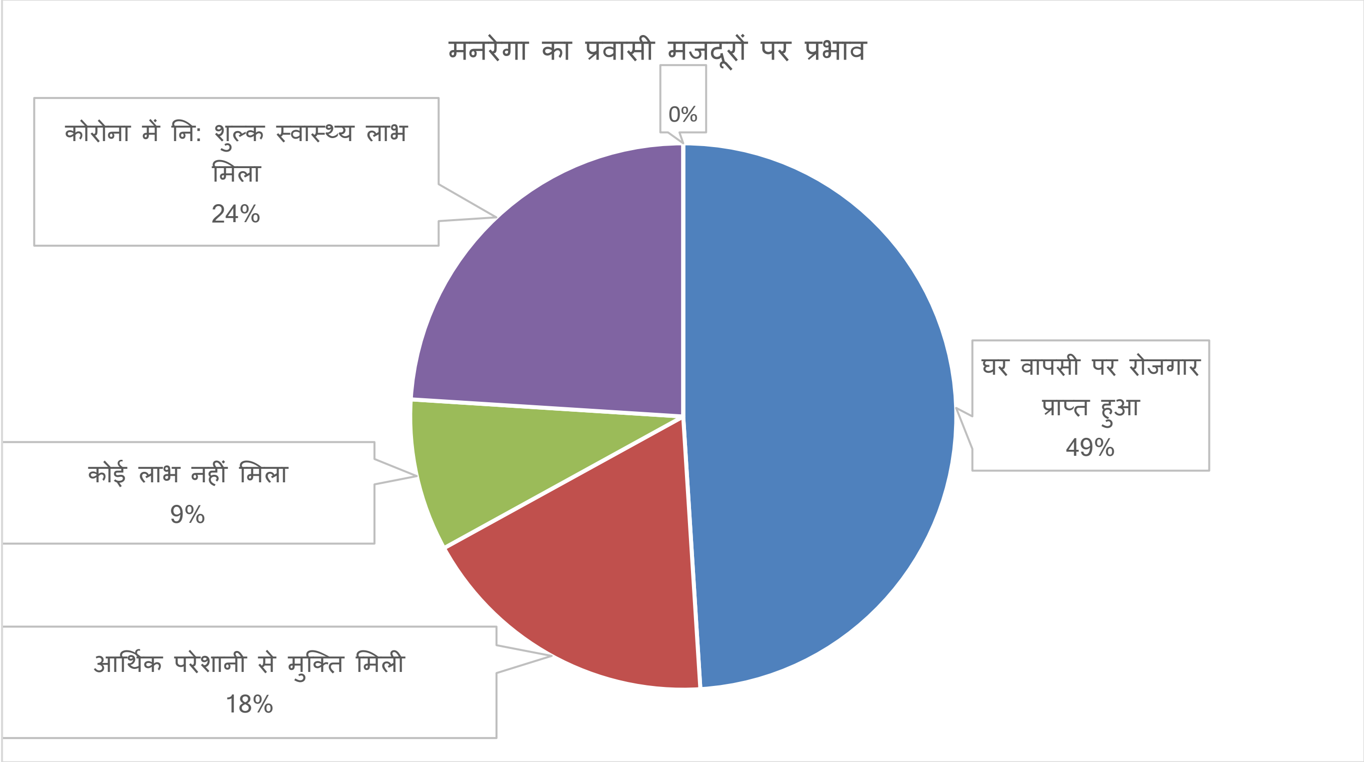

ग्राफ क्र. 2

उपरोक्त तालिका एवं ग्राफ से यह प्रदर्शित होता है, कि कोरोनाकाल में प्रवासी मजदूरों को अपने घर वापस आने पर मनरेगा के अंतर्गत रोजगार मिला, जिससे उनकी आर्थिक परेशानी में थोड़ी राहत मिली एवं साथ ही निःशुल्क स्वास्थ्य लाभ भी मिला। जो यह तथ्य उजागर करता है कि मनरेगा ने वैश्विक महामारी के दौर में भी ग्रामीण बेरोजगारी एवं आर्थिक परेशानी दूर करने में महत्वपूर्ण उपकरण के रूप में सिद्ध हुआ है।

सतना जिले में मनरेगा के तहत निर्मित रोजगार के अवसर– मनरेगा के अन्तर्गत किस तरह के कार्य किस ग्राम पंचायत में करवाना है, इसका निर्णय संबंधित ग्राम पंचायत के सरपंच की माँग के आधार पर किया जाता है, जिसे अनुमोदन हेतु जिला पंचायत कार्यालय के मुख्य कार्यपालन अधिकारी व कार्यक्रम समन्वयक के पास भेजा जाता है। जहाँ से अनुमोदित हो जाने के पश्चात उसे संबंधित जनपद पंचायत के पास भेज दिया जाता है एवं जनपद पंचायत उस मांग को ग्राम पंचायत के अनुसार उपयोजना में समाहित करती है, या भिन्न उपयोजना निर्मित करती है तथा स्थानीय मांग के अनुसार रोजगार के अवसर निर्मित किये जाते हैं। दूसरी ओर जब मनरेगा में निहित प्रावधानों के अनुसार कार्य प्रारम्भ करना होता है तो कार्य की प्रकृति के आधार पर ग्राम पंचायतों का चयन होता है। उदाहरणार्थ बाढ़ नियंत्रण से संबंधित कार्य से रोजगार देने की बात पर विचार किया जाये तो हम पाते हैं कि फिर भी कभी–कभार अतिवृष्टि हो जाने से सम्पूर्ण सतना जिला बाढ़ की चपेट में आ सकता है, क्योंकि सतना जिले में टमस नदी बहती है।सतना जिले में मनरेगा के अंतर्गत कोरोना पूर्व एवं कोरोना पश्चात रोजगार निर्माण के अवसरों का विश्लेषण करने हेतु निम्न तालिका का अध्ययन करेगें:–

तालिका क्र. 3
सतना जिले में मनरेगा के तहत निर्मित रोजगार के अवसर

क्र0	वित्तियवर्ष	उपलब्ध कराया गया रोजगार			जार्ब कार्ड जारी
		परिवार	व्यक्ति	व्यक्ति दिवस	
1	2017 – 18	71844	49007	3097726	148280
2	2018 – 19	82421	54300	4143740	161034
3	2019 – 20	74224	49184	3806055	162084
4	2020 – 21	112829	87755	6651578	178732
5	2021 – 22	124314	98388	7038100	197690
6	2022 – 23	83592	58303	3767734	203588

उपरोक्त तालिका से प्रदर्शित होता है वित्तियवर्ष 2017 –18 में 148280 जॉब कार्ड जारी हुए, इसमें से 71884 परिवारों को रोजगार उपलब्ध कराया गया। तथा 49007 महिलाओं को रोजगार उपलब्ध कराया गया एवं 3097726 व्यक्ति दिवस का रोजगार वित्तियवर्ष के अंतर्गत सृजित किया गया। वित्तीयवर्ष 2018 –19 में 161034 जॉब कार्ड जारी हुए, इसमें से 82421 परिवारों को रोजगार उपलब्ध कराया गया। तथा 54300 महिलाओं को रोजगार उपलब्ध कराया गया एवं 4143740 व्यक्ति दिवस का रोजगार वित्तियवर्ष के अंतर्गत सृजित किया गया। वित्तीयवर्ष 2019 –20 में 162084 जॉब कार्ड जारी हुए, इसमें से 74224 परिवारों को रोजगार उपलब्ध कराया गया। तथा 49184 महिलाओं को रोजगार उपलब्ध कराया गया एवं 3806055 व्यक्ति दिवस का रोजगार वित्तियवर्ष के अंतर्गत सृजित किया गया। वित्तीयवर्ष 2020 –21 में 178732 जॉब कार्ड जारी हुए, इसमें से 112829 परिवारों को रोजगार उपलब्ध कराया गया। तथा 87755 महिलाओं को रोजगार उपलब्ध कराया गया एवं 6651578 व्यक्ति दिवस का रोजगार वित्तियवर्ष के अंतर्गत सृजित किया गया। वित्तीयवर्ष 2021 –22 में 197690 जॉब कार्ड जारी हुए, इसमें से 124314 परिवारों को रोजगार उपलब्ध कराया गया। तथा 98388 महिलाओं को रोजगार उपलब्ध कराया गया एवं 7038100 व्यक्ति दिवस का रोजगार वित्तियवर्ष के अंतर्गत सृजित किया गया।

वित्तीयवर्ष 2022 –23 में 203588 जॉब कार्ड जारी हुए, इसमें से 83592 परिवारों को रोजगार उपलब्ध कराया गया। तथा 58303 महिलाओं को रोजगार उपलब्ध कराया गया एवं 3767734 व्यक्ति दिवस का रोजगार वित्तियवर्ष के अंतर्गत सृजित किया गया। समग्र विश्लेषण से यह तथ्य सामने आता है कि सतना जिले में कोरोना पूर्व एवं कोरोना पश्चात मनरेगा के क्रियान्वयन से मनरेगा लाभार्थियों के जीवन के प्रत्येक क्षेत्र में इसका प्रभाव पड़ा है। महामारी में लॉकडाउन में प्रवासी मजदूरों को पुनः प्रवास के दौरान अपने मातृभूमि में मनरेगा ने रोजगार प्रदान कर अकुशल श्रमिकों के लिए संजीवनी की तरह काम किया। इस तरह हम देखते है कि मनरेगा ने अपने क्रियान्वयन के साथ ही अपना प्रभाव छोड़ना प्रारम्भ कर दिया है।

संदर्भ सूची

1. सेल्जनिक एण्ड बूम, प्रिन्सीपल ऑफ सोशियोलॉजी।
2. पंथ डी0 सी0, भारत में ग्रामीण विकास, कालेज बुक, 2007।
3. ओझा सी0 एम0, सामान्य, समाजशास्त्र एवं भारत में समाज दीप्ती प्रकाशन, इलाहाबाद, 2007।
4. .गुप्ता, मोतीलाल, भारतीय समाज, राजस्थान हिंदी ग्रंथ एकादमी पब्लिकेशन, जयपुर 2005।
5. अबी हबीब, एस यासिर, भारत के कोरोनावायरस लॉकडाउन में बड़ी संख्या में फसे और भूखे है।
6. वी. बाबू एस सैनी वी स्वरूप,देशभर में प्रवासी अभी भी हजारों मील पैदल चलने को मजबूर है (8 मई 2020)
7. जे स्टेलर एवं एनमसीह, भारत में, दुनिया के सबसे बड़े लॉकडाउन ने प्रवासियों को सैकड़ों मील पैदल चलने के लिए मजबूर कर दिया, 28 मार्च 2020
8. ए. श्रीवास्तसन, कोविड़ 19 लॉकडाउन प्रभावः बेरोजगारी दर बढ़कर 23.4% हो गई 7 अप्रैल 2020
9. स्टैण्डड्र्स वर्कर्स एक्शन नेटवर्क 3 रिपोर्ट्स, जना है या नहीं जाना हैः लॉकडाउन, प्रभावी श्रमिक और उनकी घर यात्रा, 8 जून (2020)
10. ओ. राशिद, जे आनंद, ए महाले, भारत कोरोना वायरस लॉकडाउन प्रवासी श्रमिकों और अनिश्चितता के लिए उनका लंबा मार्च (2020)
11. एस ने गुप्ता, एम के झा, सामाजिक नीति 19 और गरीब प्रवासीः लॉकडॉउन इंडिया में चुनौतियॉ। एवं संभावनाएँ (2020)
12. एस. के. सि वी पटेल, ए. चौधरी औ एन. मिश्रा, Covid – 19 के बीच मजदूरों का रिवर्स माइग्रेशन (2020)
13. भारत सरकार (2020) Covid – 19, 19 डैशबोर्ड, https: // www. Mygov. In /covid -19
14. आर. कपूर, Covid- 19 और भारत के श्रम बाजार की स्थिति (2020)
15. Rozgar Guarantee Yojana Madhya Pradesh, Useful for Gram Sabha representatives, groups and members working for them, Samarthan, Centre for Development support, March 2006
16. http://www.nrega-mp.org
17. http://nrega.nic.in/draft_guidelines.pdf
18. Madhya Pradesh Gramin Rozgar Yojana-Salient Features, Samarthan, Centre for Development Support, 2005
19. Ministry of rural development 2007. National rural Employment Gurantee Act 2005, New Delhi, Ministry of Rural Employment.
20. Samvad, V. 2005, Status Report of MNREGA in Madhya Pradesh. Bhopal, India, State Advisor (Madhya Pradesh)

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

संस्कृतसाहित्ये ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानम्

Pradip Sing
Research Scholar, Department of Vyakarana, National Sanskrit University, Tirupati, Andhra Pradesh, India

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 66-75

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

सारांश: – संस्कृतसाहित्ये मानवसभ्यताया: सर्वाणि उपादेयोपादानानि सर्वाङ्गपरिपूर्णरीत्या अत्र सन्निवेशितानि। साहित्यं समाजस्य दर्पण:। समाजे यत् किमपि कार्यं क्रियते तत्साहित्ये प्रतिविम्बितं भवति। तस्मादेव कारणात् साहित्यिका: समाजे पूजिता:। अतएव– 'साहित्यसङ्गीतकलाविहीन: साक्षात्पशु: पुच्छविशाणहीन:' इत्युक्ति:। प्रपञ्चेऽस्मिन् संस्कृतसाहित्यस्य यावान् विकास: परिलक्ष्यते न तथा इतरसाहित्यानाम्। संस्कृतसाहित्यं वैदिक-लौकिकभेदेन द्विधा विभज्यते। वैदिकसाहित्ये वेद-उपनिषत्-ब्राह्मण-आरण्यक-वेदाङ्ग-सूत्र-स्मृतिग्रन्था: बहवो सन्ति। लौकिकसाहित्ये च रामायण-महाभारत-पुराण-काव्यादीनि अन्तर्भवन्ति। सर्वेषां महत्वं प्रासङ्गिकता च सर्वदा अस्माकं भारतीयसंस्कृतौ वर्तेते इत्यत्र नास्ति सन्देह। भारतवर्षे संस्कृतीनां महती परम्परा अस्तीति पौरस्त्य-पाश्चात्य-विपश्चितामपश्चितं मतम्। बङ्गदेशे संस्कृतसाहित्ये वेद:-व्याकरणं-साहित्यं-दर्शन:-काव्यं विविधविषये चर्चा परिलक्ष्यते। ऊनविंशशतके व्रिटिशशासनकाले संस्कृत-चर्चाया: प्रचारप्रसारे अस्माकं बङ्गदेशे नवजागरणस्य प्राग्काले प्रात: स्मरणीयस्य मनीषी पण्डितस्य ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानम् अविस्मरणीयम्। अत: संस्कृतसाहित्ये ईश्वचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानम् इति विषयमाधारीकृत्य मया लेखेऽस्मिन् विषय: विहित:।

विशेषशब्द: - बङ्गदेशे संस्कृतसाहित्यचर्च्चा:, ईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य परिचय:, कृतय:, उपक्रणिका, व्याकरणकौमुदी, ऋजुपाठ:, कथामाला, संस्कृतसाहित्यशास्त्रविषयकप्रस्ताव:, श्लोकमञ्जरी, भूगोलखगोलवर्णनम्, वासुदेव चरितम्, सीताया: वनवास:, रघुवंशम्, किराताज्र्जुनीयम्, शिशुपालवधम्, कुमारसम्भवम्, कादम्बरी, मेघदूतम्, उत्तररामचरितम्, हर्षचरितम्, सर्वदर्शनसंग्रह: इत्यादय:।

सभ्यता-संस्कृति-संस्काराणां-स्वरूपविशेष: एव संस्कृतम्। सभ्यता इत्यत्र सुप्राचीनवैदिकसभ्यता इति ज्ञेया। संस्कृतिरिति शब्दोऽयं सम्-पूर्वकात् कृ-धातो:, क्तिन् प्रत्यये निष्पद्यते, भारतीय संस्कृतिरेव बोध्या। संस्कार: इति शब्दोऽयं सम्-पूर्वकात्, कृ-धातो: घञ् प्रत्ययात् निष्पन्नो, यस्यार्थो भवति पूर्णत्वप्रदानं, सज्जीकरणं, क्षालनात् प्रस्फुटनं, शृङ्गारकरणञ्चेति। पुनश्च सम्-पूर्वकात्, कृ-धातो:, क्त-प्रत्ययात् संस्कृतशब्द: समुत्पन्न:, यस्यार्थ: शुद्धं, परिष्कृतं, परिमार्जितञ्चेति। एवं व्यवहारिकदृष्ट्या सभ्यता-संस्कृति-संस्कारानां-संस्कृतशब्दानाम् अन्योऽन्याभावसम्बन्ध:, येषां समान एव अर्थो युक्तिसङ्गतो भवति।

संस्कृति: मानवजाते: जीवनशक्ति:। संस्कृतिमाधारीकृत्य एव मानवजाते: अस्तित्वं परिकल्पयते। तत्र सम्-उपसर्गात् कृ-धातो: क्तिन-प्रत्ययेन निष्पन्नं संस्कृतिरिति पदं सम्यक् कृति: संस्कृतिरित्यर्थं व्युत्पत्त्या बोधयति। या कृति:

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

मानवसमाजस्य सर्वविधामभिवृद्धिं साधयति, यया च मानवजातिः विश्वे परिचिता भवति, सा खलु संस्कृतिपदेनाभिधीयते। अतः संस्कृतिर्नाम सामाजिकव्यवहारस्य समुन्नतेः काचित् निरविच्छिना प्रवाहपरम्परा। अथवा सामाजिकव्यवहारस्य परम्परा निरन्तरं प्रचलनमेव क्रमशः संस्कृतौ परिणमति ।

संस्कृतसाहित्यमत्यन्तं व्यापकम् । मानवसभ्यतायाः सर्वाणि उपादेयोपादानानि सर्वाङ्गपरिपूर्णरीत्या अत्र सन्निवेशितानि। मानवजीवनस्य सर्वमेव दैनन्दिनकार्यमनेन संस्कृतसाहित्येन एव नियन्त्रितं भवति।

विशिष्ठैतिहासिकः M.Winternitz महोदयः भारतीयसंस्कृतिसाहित्यस्य महत्त्वं वर्णयन् भाषते - If we wish to learn, to understand the beginnings of our own culture, if we understand the oldest Indo-European culture we must go to India, where the oldest literature of an Indo-European is preserved[1]. इति।

संस्कृतसाहित्यस्य नामलिङ्गानुशासने प्रसिद्धकोषे अमरसिंहेन उच्यते - "मोक्षे धीः ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः" इति। एतद् द्वयं संस्कृतसाहित्ये वर्तेते। यथा च महाभारतस्य प्रशंसायां समालोचकाः वदन्ति - 'यदिहास्ति न तत्क्वचित् यन्नेहास्ति न तत्क्वचित्' [2] इति। तथा च ज्ञान-विज्ञान-कला-साहित्य-शिल्प-शास्त्र-शास्त्रादयः सर्वेऽपि विषयाः संस्कृतभाण्डारगारे उपनिबद्धाः।

विदितमेव यति साहित्यं समाजस्य दर्पणः। समाजे यत् किमपि कार्यं क्रियते तत् साहित्ये प्रतिविम्बितं भवति । तस्मादेव कारणात् साहित्यिकाः समाजे पूजिताः। अतएव यत् - 'साहित्यसङ्गीतकलाविहीन साक्षात्पशुः पुच्छविशाणहीनः"।[3] इति ।।

साहित्यं विहाय संसारस्य, संसारं विहाय साहित्यस्य स्थितिः नास्त्येव। प्रपञ्चेऽस्मिन् संस्कृतसाहित्यस्य यावान् विकासः परिलक्ष्यते न तथा इतरसाहित्यानाम्। अपि च संस्कृतसाहित्ये विविधैरालङ्कारिकैः सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचाराः यावन्तः विरचिताः विद्यन्ते, न तथा संस्कृतेरसाहित्येषु अवलोक्यन्ते।

विविधलक्षणग्रन्थानाम् आर्विभाववशात् संस्कृतभाषा स्वतन्त्ररीत्या तार्किकशैल्या स्वाभिप्रायं प्रकट्य संस्कृतसाहित्यस्य महिमानं सम्बर्धयति। पुनश्च गद्यपद्यचम्पूनाटकनीतिकथासूक्ति-भाण्डारगारैः संयुक्तं संस्कृतसाहित्यं विश्वस्य सर्वाणि साहित्यानि अतिशेते। इदं साहित्यं वैदिक-लौकिकभेदेन द्विधा विभज्यते। वैदिकसाहित्ये वेद-उपनिषत्-ब्राह्मण-आरण्यक-वेदाङ्ग-सूत्र-स्मृतिग्रन्थाः बहवो सन्ति। लौकिकसाहित्ये च रामायण-महाभारत-पुराण-काव्यादिनि अन्तर्भवन्ति। सर्वेषां महत्त्वं प्रासङ्गिकता च सर्वदा अस्माकं भारतीयसंस्कृतौ वर्तते इत्यत्र नास्ति सन्देह।

वङ्गदेशे संस्कृतसाहित्य चर्च्चाः - बङ्गप्रदेशे कदा संस्कृतसाहित्यस्य चर्चायाः प्रारम्भः अभवत् इति निश्चेतुं काठिन्य तु वर्तते। गुप्तयुगे आनुमानिकः 350 खीष्टाब्दे विरचितात् एकस्मात् लेखमालातः एतस्य प्रमाणं प्राप्यते। खीष्टीयशप्तदशशतके वङ्गप्रदेशे संस्कृतचर्च्चायाः एकं परिपूर्णं चित्रं लक्ष्यते। वङ्गीयपण्डितानां सृष्टा रचनारीति आलङ्कारिकाः गौडी वा गौडीय रीतिनामेन परिचिता आसीत्। पालसेनयुगेऽपि संस्कृतचर्च्चायाः प्रसारोऽभवत्। ईसाई शासनकालस्य प्रारम्भे यद्यपि संस्कृतचर्च्चायाः प्रचार-प्रसारधाराः अवरूद्धाः तथापि परवर्तिकाले भृशं संस्कृतचर्च्चायाः प्रचारप्रसारस्य निदर्शनं परिलक्ष्यते। तत्र संस्कृतसाहित्ये वेदः - व्याकरणं - साहित्यं - दर्शनः - काव्य - विविधविषये चर्च्चाः परिलक्ष्यते। विशेषतः वङ्गे नवद्वीपे इत्यारजस्य स्थानकस्य न्यायशास्त्रस्य चर्च्चा स्मरणीया वन्दनीया च। पञ्चदशशतकतः सप्तदशशतकपर्यन्तं

---

[1] . A History of Indian Literature

[2] . म.भा. - 1/62/53

[3] . नीतिशतकम् - 12

वङ्गप्रदेशे नव्यन्यायचर्चा सुप्रसिद्धासीत्। ऊनविंशशतके ब्रिटिशशासनकालेऽपि संस्कृत-चर्च्चायाः प्रचारप्रसारे अस्माकं बङ्गदेशे नवजागरणस्य प्रागकाले प्रातः स्मरणीयः मनीषी पण्डितः ईश्वरचन्द्रविद्यासागरस्य योगदानम् अविस्मरणीयम्।

ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य परिचयः - भारतराष्ट्रस्य पूर्वभागः वङ्गप्रदेशः इत्युक्ते अधुना तेन पश्चिमबङ्गराज्यस्य मेदिनीपुरमण्डलस्य वीरसिंह नामेति ग्रामे एकः दरिद्रब्राह्मणः परिवारे 1820 ख्रिष्टीयाब्दस्य (1227 वङ्गाब्दे आश्विनमासस्य द्वादशदिनाङ्के) सेप्टेम्बरमासस्य षट्विंशविंशतितमे दिनाङ्के मङ्गलवासरे ईश्वरचन्द्रवन्दोपाध्यायः जन्म लब्धवान्। पितुर्नाम ठाकुरदास-वन्दोपाध्यायः माता च भगवतीदेवी। पञ्चमे वयसि ईश्वरचन्द्रस्य विद्यारम्भः ग्राम्यपाठशाला कालीकान्त-चट्टोपाध्यायमहोदयस्य समीपे अभूत्। ग्रामस्य पाठशालायां पाठं समाप्य, स नवमे वयसि पिता-ठाकुरदासवन्दोपाध्यायेन सह कलिकाताम् आगत्य 1829 ख्रीष्टाब्दे जूनमासस्य प्रथमे दिवसे (1236 वङ्गाब्दे जैष्ठमासस्य विंशतितमे दिवसे) सोमवासरे ईश्वरचन्द्रः अध्ययनार्थं संस्कृतमहाविद्यालये प्राविशत्। प्रवेशानन्तरं संस्कृतभाषा तथा संस्कृतशास्त्रविषये अध्ययनं कृतवान्। पञ्चमासाधीकद्वादशवत्सरं यावत् व्याकरणम्, साहित्यम्, अलङ्कारशास्त्रं, वेदान्तशास्त्रं, न्यायशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं, स्मृतिशास्त्रम् इत्यादिविषये अध्ययनं कृत्वा ज्ञानीजातः। तत्र परिश्रमेन मेधाबलेन च सर्वान् छात्रान् अतिक्राम्य स प्रतिवर्षं विद्यालये उन्नतस्थानमधिकृतवान्। क्रमेण ईश्वरचन्द्रः संस्कृतमहाविद्यालयस्य अन्तिमपरीक्षामुत्तीर्य पाठं समाप्य द्वाविंशतितमवयसि अर्थात् 1841 ख्रीष्टाब्दस्य डिसेम्बरमासस्य दशमदिवसे (1248 वङ्गाब्दस्य अग्रहायणमासस्य विंशतितं दिनाङ्के) संस्कृतमहाविद्यालयः पक्षतः महोदयस्य कृते 'विद्यासागरः' इत्युपाधिं प्रशंसापत्रं च प्रदत्तवान्[4]। विद्यासागरः 1841 तमे वर्षे फोर्टउइलियम् महाविद्यालये उद्योगं कुर्वन् सः पुनः सांख्यपुराणादिविषये अध्ययनं कृतवान्। पाठं समाप्य प्रथमोद्योगः फोर्टउइलियाम-महाविद्यालये सेरेस्तादारः हेडराइटाररूपेणश्च, अनन्तरं संस्कृतमहाविद्यालये प्रथमोद्योगः 'सहकारी सचिव' रूपेण, पुनः द्वितीवारं फोर्टउइलियाम-महाविद्यालये कोषाध्यक्षः हेडराइटाररूपेण च, अन्तिम उद्योगः 05-12-1850 तमे दिनाङ्के विद्यासागरमहोदयः संस्कृतमहाविद्यालयस्य साहित्यविषये अध्यापकः संजातः, ततः 1851 तमे वर्षे जानुयारीमासस्य द्वाविंशतितमे दिनाङ्के अध्यक्षपदं लब्धवान्। भारतभूमौ लब्धजन्मेषु सर्वेषु महापुरूषेषु ईश्वरचन्द्रः विद्यासागरः, यस्य पूर्वसंज्ञा आसीत् ईश्वरचन्द्रवन्दोपाध्यायः, यश्च युगपुरूषरूपेण सर्वैः स्मर्यते। महापुरूषोऽयम् आधुनिककालस्य शिक्षाविद्, स्मृतिशास्त्रमर्मज्ञः, दार्शनिकः, प्रकाशकः, मानवतावादी, युक्तिवादी विज्ञानमनस्कः, वास्तववादी, प्रयोजनवादी समाजसंस्कारकश्च आसीत्। बङ्गप्रदेशे बङ्गगद्यभाषायाः समृद्ध्यर्थं, संस्कृतभाषायाः संस्कृतसाहित्यस्य च विकाशे ईश्वरचन्द्र-विद्यासागरस्य योगदानं परिलक्ष्यते ।

कृतयः - ईश्वरचन्द्रविद्यासागरः न केवलं विशुद्धः साहित्यिकः आसीत्, अपि तु तस्य सर्वाः रचनाः प्रायेण संस्कृतविषयस्य शिक्षार्थम् अथवा समाजसंस्कारार्थं निर्दिष्टाः। सः संस्कृतविषयस्योपरि संस्कृतभाषायां बङ्गभाषायां च निम्नलिखितग्रन्थान् विरचयामास । सर्वे ग्रन्थाः प्रकाशिताः। विद्यासागरविरचितस्य संस्कृतसाहित्यसम्भारस्य विभाजनं कृतवान् साहित्यिकः आजाहारोद्दिनखानमहोदयः। यथा -

क) शिक्षामूलकरचनासमूहः - 'संस्कृतव्याकरणस्य उपक्रमणिका' (1851), 'ऋजुपाठः' (प्रथमखण्डः, द्वितीयखण्डः, तृतीयखण्डश्च)(1851, 1852, 1853), 'समग्र व्याकरणकौमुदी' (1853), 'कथामाला' (1856) ।

ख) मौलिकबङ्गरचनासमूहः - 'संस्कृतसाहित्यशास्त्रविषयकप्रस्तावः' (1856)।

ग) मौलिकसंस्कृतरचनासमूहः - 'वामनाख्यानम्' (1873), 'संस्कृतरचना' (1889), 'श्लोकमञ्जरी' (1890), 'भूगोलखगोलवर्णनम्' (1892) ।

---

[4] . मा.र.ई.वि. - पृ. 27

घ) अनुवादविषयमाश्रित्य अनुसृजनमूलकरचनासमूहः - 'वासुदेव चरितम्' (1847), 'सीतायाः वनवासः' (1860), महाभारतः (उपक्रमणिकाभागः)(1860)।

ङ) सम्पादितरचनासमूहः - 'रघुवंशम्' (1853), 'किराताज्जुनीयम्' (1853), सर्वदर्शनसग्रहः (1853), 'शिशुपालवधम्' (1857), 'कुमारसम्भवम्' (1861), 'कादम्बरी' (1862), 'मेघदूतम्' (1869), 'उत्तररामचरितम्' (1870), 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' (1871), 'हर्षचरितम्' (1883) इत्यादयः।

ईश्वरचन्द्रविद्यासागरः तथा संस्कृतभाषा संस्कृतसाहित्यञ्च -ईश्वरचन्द्रविद्यासागरमहोदयः संस्कृतभाषायाः साहित्यस्य च प्रचाराय प्रसाराय च बङ्गप्रदेशे पठितृणां निर्माणार्थं च नैकेषां ग्रन्थानां सम्पादनम् अनुवादं च कृतवान्। सः संस्कृतशास्त्रस्य मौलिकग्रन्थं पठित्वा सरलभावेन स्वयं विरचितग्रन्थे मौलिकग्रन्थस्य विषयः उपस्थापितवान्। । सः संस्कृतभाषायां ग्रन्थान्नपि लिलेख।

क) शिक्षामूलकरचनासमूहः -

i) **संस्कृतव्याकरणस्य उपक्रमणिका** - संस्कृतव्याकरणशास्त्रे पाणिनिप्रणीतः अष्टाध्यायी मूलव्याकरणग्रन्थम्। अष्टाध्यायी-ग्रन्थस्य नव्य-व्याकरणकौमुदी परम्परा नवीनशिक्षार्थिनः सूत्रवृत्ति-उदाहरणादिनां कण्ठस्थीकरणेन संस्कृतभाषायाः ज्ञानस्य लक्ष्यस्थलं न प्राप्नुवन्ति। तस्मादेव कारणात् संस्कृतशिक्षायाः प्रवेशद्वारस्य व्याकरणस्य सारल्यार्थं ईश्वरचन्द्रविद्यासागरमहोदयः पाणिनिव्याकरणम् अनुसृत्य नव्यव्याकरणशिक्षार्थीनां बङ्गभाषायां संस्कृतव्याकरणशिक्षणाय सरलोपायेन प्राथमिकज्ञानं सम्पादयितुम् एव सूत्रवृत्तिणां समावेशः अकृत्वा 'संस्कृत-व्याकरणस्य उपक्रमणिका'(1851) इति ग्रन्थं विरचयामास।

किमर्थं पाणिनीयसूत्रपरम्परां विहाय आचार्येन "उपक्रमणिका" विरचिता इति चेत् उच्यते यद्, तदानीं वैदेशिकाः अपि प्राच्यज्ञानं सम्पादयितुं संस्कृतशिक्षायाम् अनुरक्ता आसन्। तेषां कृते सुलभतया संस्कृतभाषाज्ञानम् उत्पादयितुं पण्डिताः संस्कृतव्याकरणस्य ग्रन्थानां संरचनं कृतवन्तः। तेषु ग्रन्थेषु सूत्रभाष्यवर्जिता इयम् उपक्रमणिका विशिष्ठं स्थानं लब्धम्।

अस्मिन् उपक्रमणिकाग्रन्थे प्रकरणानुसारेण व्याकरणस्य विषयाः वर्णिताः सन्ति। तत्र आदौ वर्णप्रकरणम्। अत्र देवनागरीवर्णमाला स्वराः व्यञ्जनानि वर्णसंयोगाः, वर्णविश्लेषादि, वर्णस्य उच्चारणस्थानं च वर्णितानि।

ततःपरं विद्यते सन्धिप्रकरणम्। वर्णद्वयस्य परस्परमेलनमेव सन्धिः इत्युच्यते। पाणिनीयव्याकरणे यच्च संहिता इति पदाख्यः। 'परः सन्निकर्षः संहिता'[5] इति सूत्रं विहितम्। उपक्रमणिकायां स्वरसन्धिः अपि च व्यञ्जनसन्धिः इति द्विधा विभज्य तद्विषये आलोचितम्।

एवं रूपेण णत्वविधानं, षत्वविधानं, सुवन्तप्रकरणे विभक्तेः आकृतिः, स्वरान्तशब्दाः, व्यञ्जनान्तशब्दाः, सर्व्वनामशब्दाः, संख्यावाचकशब्दाः, लिङ्गवचनादि भेदेन पदानां रूपानि, सर्वणां वैचित्रम्, अव्ययपदानि, क्रियापदानि च वर्णितानि। स्त्रीप्रत्ययः, कारकविभक्तिनिर्णयः, विशेष्य-विशेषणं तिङन्तशब्दाः, अकर्म्मकक्रिया, सकर्म्मकक्रिया, धातुरूपाणि, वाच्यपरिवर्तनं, कृदन्तशब्दाः, समासः, तद्धितप्रत्ययः इत्येते मुख्यविषयाः अस्मिन् ग्रन्थे समुपलभ्यन्ते। अस्य ग्रन्थस्य अध्ययनेन सामान्यमतिबालकाः नव्यसंस्कृतव्याकरणशिक्षार्थी च अनायासेन प्राथमिकं संस्कृतज्ञानं सम्पादयितुम् अर्हति।

ii) **समग्रव्याकरणकौमुदी** - संस्कृतव्याकरणशिक्षार्थं विद्यासागरविरचितः द्वितीयग्रन्थो भवति "समग्र व्याकरणकौमुदी"। ग्रन्थेऽस्मिन चत्वाराः भागः वर्तन्ते। विद्यासागरविरचितस्य व्याकरणग्रन्थद्वयस्य विषये समैक्यता दृश्यते। अस्मिन् ग्रन्थे उपक्रमणिकाग्रन्थस्य विषयाः प्रथमभागत्रये सूत्रविहीनव्याख्यारूपेण, अधिकं सरलोदाहरणेन एवञ्च अन्तिम् चतुर्थभागे

[5]. अष्टा. 1-4-109

विशेषरूपेण सूत्र-सहितोदाहरणेन विषया: विस्तृतरूपेण प्रतिपादितता:। ग्रन्थस्य मूलवैशिष्ट्यं छात्राणां संस्कृतव्याकरणशिक्षार्थिणां आशुबोधाय, सारल्येन उपायेन संस्कृतव्याकरणशिक्षणम्।

व्याकरणकौमुद्यां प्रथमभागत्रये सूत्रविहीन, व्याख्यारूपेण, बहु सरलोदाहरणेन वर्णनिर्णय:, सन्धिप्रकरणं, सुवन्तप्रकरणं, तिङन्तप्रकरणम्, अव्ययम्, कृत्यप्रकरणम् उपसर्गादिनां स्वरूपम् इत्यदया: विषया: वर्णिता: सन्ति।

व्याकरणकौमुद्यां चतुर्थभागस्य विशेषवैशिष्ट्यं सूत्रसहितव्याख्या, उदाहरणेन विषयस्य प्रतिपादनं परिलक्ष्यते। चतुर्थभागस्य विषयो भवति कारकविभक्तिनिर्णय:, तद्धितप्रत्ययप्रकरणम्, स्रीप्रत्ययनिर्णय:, समासप्रकरणम् इत्यादय:। अस्मिन् ग्रन्थे पाणिनिप्रणितसूत्रस्य ग्रहणेन सूत्रं किञ्चित् भिन्नतया परिलक्ष्यते। अस्मिन् भागे पाणिनिप्रणितदीर्घसूत्रस्य खण्डनं कृत्वा लघुसूत्रं एवञ्च कठिनसूत्रं सरलीकृतम्। प्राप्ते प्रयोजने स्वसूत्रं रचयित्वा विषय: प्रतिपादित:। यथा –

i) पाणिनिरचितस्य कठिन सूत्रस्य स्थाने सरलसूत्रं 'पञ्चमीविभक्ति'[6] स्थले 'निकृष्टादेकोत्कर्षे'[7], 'वोपसर्जनस्य'[8] स्थले 'सह: सो विभाषा'[9] इदं सूत्रद्वयम्। ii) दीर्घसूत्र: यथा – 'प्रातिपदिकार्थ-लिङ्गपरिमाण-वचनमात्रे प्रथमा'[10] इति सूत्रस्य स्थाने 'अभिधेयमात्रे प्रथमा' [11] 'कर्त्तरि' [12] इति सूत्रे। सर्व्वसमास-साधारणविधिनिर्णय: सूत्रं 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यऽन्यस्य दुगाशीराशास्थाऽऽस्थितोत् सुकोतिकारकरागच्छेषु'[13] इदं दीर्घसूत्रं विभज्य कृत्वा लघुकायं 'दुरन्यादाशीरादिषु[14], 'न तृतीया षष्ठ्यो:,[15] सूत्रद्वये दीर्घसूत्रस्य विषय: प्रतिपादितम्।

iii) संज्ञावोधकं स्व विरचितसूत्रं परिलक्ष्यते यथा – 'संख्याकारकादिबोधयित्री विभक्ति:'[16] 'क्रियान्वयि कारकम्'[17], 'एकपदीभावसमास:'[18] इत्यादीनि। एवं रूपेण आचार्यविद्यासागरस्य व्याकरणकौमुदीग्रन्थे वैशिष्ट्यं परिलक्ष्यते।

iii) ऋजुपाठ: (प्रथमखण्ड:) - ऋजुपाठ: इति नामकम् ग्रन्थस्य प्रथमखण्डे नारायणशर्मांविरचितस्य पञ्चतन्त्रस्य किञ्चिद् उपख्यानं, वेदव्यासविरचित: महाभारतश्च किञ्चिदंशम् उद्धतं विरचितम्। पञ्चतन्त्रस्य रचनांप्रणाली दृष्ट्वा बोध: जायते, पञ्चतन्त्र: अतीव प्राचीन: ग्रन्थम्। नव संस्कृतशिक्षार्थीनां वालानां च कृते सारल्येन विषयावगमनाय ईश्वरचन्द्रविद्यासागरमहोदय: ग्रन्थस्य दीर्घसमासवाक्ये अर्थबोध: तात्पर्यञ्च न जायते इति अवगम्य सर्वजनवोधनाय विषया: सरलाकृता:। महाभारतस्य विषयेऽपि नीतिगर्भ:प्रस्तावस्य मध्ये आदिपर्वन: तथा वनपर्वन: च विषयं उपस्थापितवान्।

---

[6] . अष्टा. 2-3-42

[7] . स.व्या.कौ. पृ. 474

[8] . अष्टा. 6-3-82

[9] . स.व्या.कौ. पृ. 636

[10] . अष्टा. 2-3-46

[11] . स.व्या.कौ. पृ. 465

[12] . स.व्या.कौ. पृ. 465

[13] . अष्टा. 6-3-99

[14] . स.व्या.कौ. पृ. 658

[15] . स.व्या.कौ. पृ. 659

[16] . स.व्या.कौ. पृ. 465

[17] . स.व्या.कौ. पृ. 487

[18] . स.व्या.कौ. पृ. 601

iv) **ऋजुपाठः (द्वितीयखण्डः)** - अस्य ग्रन्थस्य द्वितीयखण्डे महर्षि वाल्मीकि विरचतस्य प्रसिद्धआदिकाव्य रामायणस्य विषयः स्वीकृतः। संस्कृत-भाषाया प्राञ्जल:प्रसादगुणविशिष्टं काव्यं रामायणम् इति, सप्तकाण्डात्मकं रामायणमिति। अस्मिन् ग्रन्थे अयोध्याकाण्डस्य रचनावैशिष्ट्यं चमत्कारी एवं चित्तहारिणी, एतद् निमित्तर्थं ऋजुपाठः द्वितीयखण्डे अयोध्याकाण्डस्य कतिपय उत्कृष्टविषया संकलिताः।

v) **ऋजुपाठः (तृतीयखण्डः)** - अस्मिन् खण्डे हितोपदेशः, विष्णुपुराणं, भट्टिकाव्यं, ऋतुसंहारः इत्यादिना ग्रन्थानां विषयाः सङ्कलिताः। ग्रन्थसमूहस्य केचन विषयः परित्यज्य परिवर्तिनानि अभवत्।

हितोपदेशग्रन्थस्य ग्रन्थकर्ता विष्णुशर्मा वालकानां नीतिशिक्षाप्रदानार्थं पुस्तकं विरचयामास। चतुषु खण्डेषु विभक्तः ग्रन्थोऽयं, यथा - मित्रलाभः, सुहृदभेद, विग्रहः सन्धिश्च। तन्मध्ये मित्रलाभः प्रकरणस्य विषयः ऋजुपाठः तृतीयखण्डे परिगृहीतः।

vi) **कथामाला** – 'कथामाला' इति ग्रन्थे नीतिवाक्यमूलकं 74 संख्याकाः कथाः वर्णिताः सन्ति। यथा – सर्पः कृषकश्च, शशः कूर्मश्च, कुक्कुरः प्रतिविम्बश्च, बालकाः भेकाश्च इत्यादयः।

ख) मौलिकबङ्गरचनासमूहः -

i) **संस्कृतसाहित्यशास्त्रविषयकप्रस्तावः** – अस्मिन् पुस्तके संस्कृतभाषायाः महत्वं विद्यासागरमहोदयः संकलयामास। संस्कृतमहाकाव्यस्य, खण्डकाव्यस्य, गद्यकाव्यस्य, दृश्यकाव्यस्य च उपाख्यानानि वर्णितानि सन्ति।

ग) मौलिकसंस्कृतरचनासमूहः -

i) **भूगोलखगोलवर्णनम् –** विद्यासागरमहोदयः 1839 संवत्सरे मियरसाहेवस्य घोषित-पुरस्कार-प्रतियोगितार्थं भूगोलखगोलवर्णनात्मके शीर्षके 408 श्लोकाः रचिताः। काव्यवस्तु यथोक्तं ग्रन्थे एव –

पुराणसूर्यसिद्धान्ते युरोपीयमतानुगम्।
कर्तव्यं किल भूगोलखगोलपरिवर्तनम्।। 2।।
प्रथमं वर्णनीयं तु तत्र पौराणिकं मतम्।
कार्यं क्रमेणापरयोर्मतयोर्वर्णनं ततः।। 3।।

अत्र अंशद्वयं वर्तते। प्रथमं तावत् खगोलांशे 279 श्लोकाः सन्ति। शिष्टाः श्लोकाः भूगोलांशे वर्तन्ते। अत्र खण्डचतुष्टये एशिया-युरोप-आफ्रिका-अमेरिकादेशाः वर्णिताः। यथा –

अन्यः काश्मीरदेशोऽस्ति यत्र च्छगलरोमभिः।
शालसंज्ञानि वासांसि शिल्पिनो रचयन्त्यलम्।। 294।।
फ्रान्सस्य पश्चिमे भागे आट्लाण्टिकपयोनिधिः।
भूमध्यस्थोऽर्णवो याम्यो हलण्डो देश उत्तरे।। 324।।
अपरो मिशरो नाम देशोऽस्त्यत्रातिसुन्दरः।
प्रधाननगरं तस्य केरो नामकमीरितम्।। 390।।
व्राजिलो नाम कोऽप्यन्यः प्रदेशोऽस्त्यतिविस्तृतः।
मनोहराणां हीराणामकरस्तत्र वर्तते।। 408।।

ii) **श्लोकमञ्जरी** - अस्मिन् ग्रन्थे विद्यासागरेण 213 सङ्ख्यका: श्लोका: सङ्कलिता: सन्ति। मुख्यभागे 173 श्लोका: विविधविषयकास्तथा परिशिष्टे शृङ्गाररसभरिता: 40 श्लोका: सन्ति। दारिद्र्यवर्णनपरक: श्लोको यथा –

मद्गेहे मुषलीव मूषिकवधूर्मूषीव मार्जारिका

मार्जारीव शुनी शुनीव गृहिणी वाच्य किमन्यो जन:।

मूर्च्छापन्नशिशूनसून् विजहत: संवीक्ष्य झिल्लीरवै-

र्लूतातन्तुवितानसंवृतमुखी चुल्ली चिरं रोदिति।। 11।।

कानिचन स्फुटपद्यानि तस्य बाल्यकालरचितानि (1293 वङ्गाब्दे)। मेघं प्रति अन्योक्तिर्यथा –

त्वं हि स्वभावमलिनस्तव नाश्यमब्जं

त्वद्वर्जितं विरहिवर्गनिसर्गवैरि।

कस्त्वं स्तुवीत वद तोयद लोकसिद्धां

प्रेक्षामहे न यदि जीवनदायितां ते।।

विद्याया: स्तुति: केन पण्डितेन वा न क्रियते। तस्यैव वचनेन प्रशंसिता भवतु तत्र वरदा –

अज्ञानखण्डनकरी धनमानहेतु:

सौरव्यापवर्गफलमार्गनिदेशिनी च।

सा न: समस्तजगतामभिलाषभूमि-

र्विद्या निरस्य जडतां धियमादधातु।।

घ) अनुवादमूलक: अनुसृजनमूलकरचनासमूह: -

i) **वासुदेवचरितम्** – 'वासुदेवचरितम्' ग्रन्थे 'श्रीमद्भागवतगीताया:' उपदेशमूलका: संस्कृतसाहित्यविषयस्य च वङ्गानुवादं कृतवान्।

ii) **सीताया वनवास:** – विद्यासागरविरचितस्य 'सीताया: वनवास:' (1860) इत्याख्यस्य गद्यस्य प्रथमद्वितीयपरिच्छेदयो: अधिकांश: भवभूते: उत्तररामचरितनाटकात् प्रथमाङ्कात् परिगृहीत:, अवशिष्टषड्परिच्छेदा: रामायणस्य उत्तरकाण्डावलम्बनपूर्वकं संकलितवान्। विद्यासागर: 'सीताया: वनवास:' इत्यत्र समासवद्धदीर्घशब्दानां नातिपरिचित–संस्कृतशब्दानां प्रयोगञ्च कृतवान्। सीताया: वनवास: इत्यत्र करूणरस: एव प्रधान:। अत: विशेषरूपेण विद्यासागर: एतत्काव्यं "कान्नार जोलाप"[19] इति उक्तवान्। विद्यासागर: चिन्तयन्ति स्मa सीताया: वनवास: न भवति चेत् उत्तरचरितस्य महिमा किञ्च वैशिष्टवोधस्य मार्गान्विषने वङ्गीया: असमर्था: स्यु:। 'संस्कृतानुरागी भाषा' अपूर्वमहिमा तथा रससञ्चारणं कर्तुं शक्नोति तत् अद्यापि "एतदेव जनस्थानमध्यवर्ती प्रसवनगरि:"[20] इत्यादे: वर्णनापाठे वयं दृष्ट्यानन्दम् उपलब्धं शक्नुम:। भावेन भाषया च क्लासिकरीत्या शृङ्गाररीत्या च दृश्यते वर्णनस्थलम्।

iii) **महाभारत: (उपक्रमणिकाभाग:)** - विद्यासागरेण अनुदितग्रन्थेषु विशिष्टतया उल्लेखयोग्य: भवति महाभारतस्य उपक्रमणिका (जानुयारी, 1860) । महाभारते विद्यासागर: क्लासिकसंस्कृतस्य बङ्गानुवादस्य आदर्शं स्थापितवान्।

19 . वि.र.स. – तृ.ख. (भू) – पृ. 18

20 . वि.र.स. – तृ.ख. (भू) – पृ. 18

महाभारतनामकमूलग्रन्थस्य भावपरिवर्तनमकृत्वा विद्यासागरः क्लासिकगुणान्वितबङ्गभाषया एतदनुदितवान्। विद्यासागरस्य मते एतत्पुस्तकं पठित्वा पाठकाः यदि किञ्चिदपि प्रीतियुक्ताः भवन्ति तर्हि तस्य श्रमः सफलो भविष्यति इति स्वयं पत्रे उल्लिखितवान्।

ङ) सम्पादितरचनासमूहः -

i) **रघुवंशम्** – कालिदासरघुवंशमहाकाव्यं सर्वांशे उत्कृष्टम्। रघुवंशे सूर्यवंशीयनरपतिनां चरित्रं वर्णितमस्ति। अवशिष्टसर्गे रामस्य उत्तराधिकारिणां वृत्तान्तमुक्तमस्ति।

ii) **किरातार्जनुयीम्** – किरातार्ज्जुनीयकर्ता भारविः कालिदासस्य उत्तरकालस्य रचना। अस्य महाकाव्यस्य रचना अतिप्रगाढः परन्तु किञ्चित् दुरहोऽपि। कालिदासरचनावत् सरलतां न भजते। किरातार्ज्जुनीये युधिष्ठिरादिपञ्चपाण्डवानां द्वैतवने वासः, शिवः अर्जुनस्य वीरत्वं दृष्ट्वा मुग्धो भूत्वा अर्जुनेन इप्सितं पाशुपतनामकमस्त्रं प्रदत्तवान्। एवं क्रमेण एतत् सर्वं वर्णितमस्ति।

iii) **कुमारसम्भवम्** – कालिदासस्य द्वितीयं महाकाव्यं कुमारसम्भवं सप्तदशसर्गेषु विभक्तमस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये ब्राह्मणस्य वरप्राप्तिः तरकायाः स्वर्गराज्ये अधिकारः, हरपार्वत्योः परिणयः तथा कार्तिकस्य जन्म, दुर्वृत्ततारकासुकस्य प्राणसंहारः, तथा च देवतानां स्वाधिकारे पुनः स्थापिताकरणम् इत्यादिवृत्तान्ताः सुचारुरूपेण कुमारसम्भवे सविस्तरं वर्णिताः प्राप्यते। विद्यासागरः भङ्गपाठकानां कृते संस्कृतमहाकाव्यविषये कवीनां विषये च सुस्पष्टधारणाप्रदानार्थं प्रयासं कृतवान्।

iv) **कादम्बरी** – वङ्गगद्यस्य जनकः विद्यासागरमहोदयः वाणभट्टप्रणीत कादम्बरी इति नामकसंस्कृतगद्यकाव्यस्य चन्द्रापीडनामकराजकुमारस्य तथा गन्धर्वराजचित्ररथस्य कन्या कादम्बर्याः वृत्तान्तं बङ्गभाषया अनुवादं कृत्वा वङ्गीयसमाजस्य पाठकानां संस्कृतगद्यकाव्यविषये रुचिमुत्पादितवान्।

v) **मेघदूतम्** – संस्कृतखण्डकाव्येषु कालिदासप्रणीतस्य अष्टदशाधिकशतश्लोकात्मकमेघदूतं सर्वोत्कृष्टम्। कालिदासस्य काव्येऽस्मिन् नानागिरिनदी-उपवन-ग्राम-नगर-क्षेत्र-देवालय-राजधानी-हिमालय-अलका-यक्षालयादिविषये तथा यक्षस्य तत्पत्न्याः विरहावस्थादयाः वर्णितास्सन्ति। विद्यासागरमहोदयस्य मतेन मल्लिनाथः काव्यव्याख्याविषये अद्वितीयः। विद्यासागरः मेघदूतखण्डकाव्यं पठित्वा 110 श्लोकाः कालिदासप्रणीताः इति स्वीकृवान्। अवशिष्टाः 17 श्लोकाः तदीयलेखन्याः मुखात् विनिर्गतः नास्ति इति स्वीकृतवान्।

vi) **उत्तररामचरितम्** – भवभूतिविरचितम् उत्तरामचरितं करुणारसान्वितं नाटकम्। नाटकमिदं कारूण्ये मार्धुर्ये अर्थगाम्भीर्येपरिपूर्णमासीत् इत्यस्य उपलब्धिं कृतवान् विद्यासागरः। करूणरसविषये भवभूतेः उत्तररामचरितं संस्कृतभाषायाः सर्वोत्कृष्टकाव्यम्। विद्यासागरः चिन्तयन्ति स्म नाटकमिदं सहृदयजनान् बहुषु स्थलेषु मोहितं तथा अश्रुपातं जनयितुं शक्नोति। उत्तरचरितनाटकं कलिकाताविश्वविद्यालयस्य परीक्षापुस्तकं स्थिरीकृत्य विद्यासागरः अस्य नाटकस्य संस्करणे प्रवृत्तो अभवत्।

vii) **अभिज्ञानशकुन्तलम्** – कालिदासप्रणीतम् अभिज्ञानशकुन्तलं संस्कृतभाषायां सर्वोत्कृष्टं नाटकम्। विद्यासागरः अस्य नाटकस्य उपाख्यानभागस्य संकलनेन कालिदासस्य तथा अभिज्ञानशकुन्तलस्य अवमाननां कृतवान्। सः बङ्गीयपाठकानां प्रति प्रार्थनां कृतवान् यत् तत्संकलितशकुन्तलां पश्यन् कालिदासकृतस्य अभिज्ञानशकुन्तलस्य उत्कर्षपरीक्षणं न क्रियते।

viii) **हर्षचरितम्** – विद्यासागरः स्वस्य परममित्रात् प्रसिद्धचिकित्सकात् विद्यारत्नसमीपात् वाणभट्टप्रणीतहर्षचरितपुस्तकं प्राप्तवान्। बङ्गीयसमाजस्य विशिष्टानुरोधकारिणः महोदयाः विद्यासागरं नानाकारणं प्रदर्शयन्तः हर्षचरितपुस्तकस्य वङ्गीयमुद्रणकार्ये प्रवर्तितवन्तश्च।

ix) **सर्वदर्शनसंग्रहः** - माधवार्चार्यविरचितः सर्वदर्शनसंग्रहः इत्यस्य ग्रन्थस्य सम्पादनं कृत्वा आचार्यः विद्यासागरमहोदयः शिक्षार्थीनां कृते स्वयं स्थापितः संस्कृतयन्त्रः नामकः मुद्रनकेन्द्रतः प्रकाशितम्।

आधुनिकपाश्चात्यज्ञानविद्यया सह देशेऽस्मिन् संस्कृतविद्यायाः योगसूत्रस्थापनाय संस्कृतशिक्षायाः प्रचलनाय च विद्यासागरः महत्कीर्तेः अधिकारी आसीत्। संस्कृतमुद्रणयोग्यपाठ्यपुस्तकस्य रचनायां पथिकृत् आसीत् विद्यासागरः। पाठ्यपुस्तकरचनया सह तस्य मनोनिवेशः आसीत् मौलिकरचनासु अनुवादमूलकरचनासु च। संस्कृतभाषायाः विस्ताराय बङ्गप्रदेशे पठितृणां निर्माणार्थम् एकाधिकग्रन्थानां सम्पादनम् अनुवादञ्च कृतवान्। बङ्गदेशे संस्कृतसाहित्यविस्तारविषयेऽपि ईश्वरचन्द्रविद्यासागरमहोदयस्य अग्रगन्य-भूमिका आसीत्। शिक्षां विना देशस्य मनुष्यानां सम्पूर्णोन्नोतिः असम्भवः इति तस्य उपलब्धिरासीत्। अतः युगपोयोगीशिक्षाप्रसारार्थं पाठ्यविषयस्य संस्कारसाधने समृद्ध्यर्थं विद्यासागरस्य अवदानम् अविस्मरणीयम्।

- **सङ्केताक्षरसूची**

1 . म.भा. - महाभारतम्
2. नी.श. - नीतिशतकम्
3. मा.र.ई.वि. - मानवरत्न ईश्वरचन्द्र-विद्यासागर
4. अष्टा. - अष्टाध्यायी
5. स.व्या.कौ - समग्र व्याकरणकौमुदी
6. वि.र.स. - विद्यासागर रचनासमग्र

- **सहायकग्रन्थसूची**

1. अनन्य अद्वितीय विद्यासागर - अमलेश मिश्र, दे पावलिकेशन्स, कलिकाता - 2019
2. अष्टाध्यायी - डा. नरेश झा, चोखम्बा सुरभारती प्रकाशन्, वारानसी - 2006
3. नीतिशतकम् - डा. राजेश्वरशास्त्री मुसलगावकरः, चौखम्बा प्रकाशन्, वारानसी - 2003
4. विद्यासागर रचना समग्र (प्रथमखण्ड) - रञ्जन चक्रवर्ती, विद्यासागर विश्वविद्यलय, मेदिनीपुर - 2016
5. विद्यासागर रचना समग्र (द्वितीयखण्ड) - रञ्जन चक्रवर्ती, विद्यासागर विश्वविद्यालय,मिदिनीपुर - 2019
6. विद्यासागर रचना समग्र (तृतीयखण्ड) - सत्येन्द्रनाथ सेन, पश्चिमबङ्ग निरक्षरता दूरीकरन समिति,
1. कोलकाता - 12, साक्षरता प्रकाशन - 1972
7. महाभारतम् - सम्पा. उषा शर्म, मानसी प्रकाशन्, मीरट - 1990
8. मानवरत्न ईश्वरचन्द्र विद्यासागर - मौसम मजुमदार, तपती पाबलिकेशन, कोलकाता - 2019
9. संस्कृत व्याकरणस्य उपक्रमणिका - ईश्वरचन्द्र विद्यासागर, संस्कृतयन्त्रः, कलिकाता - 1908
10. समग्र व्याकरण-कौमुदी - श्रीयुक्त दुर्गाचरण सांख्य-वेदान्ततीर्थ, संस्कृत वुक डिपो, कलिकाता - 2010
2. संस्कृत व्याकरणशास्त्रेतिहासविमर्शः - डा. अशोकचन्द्र गौड शास्त्री, भारतीय विद्यासंस्थानम्, वाराणसी – 1977
11. संस्कृतसाहित्ये पश्चिमवङ्गस्यावदानम् - नारायणदाशः; कथाभारती, कलिकाता - 2013
12. संस्कृत साहित्येर इतिवृत्तः - ड. गोपेन्दु मुख्योपाध्याय, इउनाइटेड वुक एजेन्सी, कलिकाता – 1419
3. वङ्गाब्दः

4. संस्कृत साहित्ये बाङागीर दान - सुरेशचन्द्र वन्दोपाध्याय, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, कलिकाता- 1369
5. वङ्गाब्दः
13. A History of Indian Literature – Maurice Winternitz, University of Calcutta 1927
14. Sanskrit Culture of Bengal – Suresh Chandra Banerji, Sharada Publishing House, Delhi – 2004

- Websites
  1. www.google.com
  2. www.wikipedia.com

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

वैयाकरण न्यायमते धात्वर्थ प्रतिपादनम्

डॉ. छगन लाल महोलिया
सह आचार्य – संस्कृत, श्री आर एल सहरिया राजकीय, स्नात्तकोत्तर महाविद्यालय, कालाडेरा, जयपुर।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 77-86
Publication Issue :
September-October-2022
Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

शोधसारांशः– वैयाकरणानां मते तु व्यापारस्य प्राधान्याद् व्यापारमुख्यविशेषक: शाब्दबोधः भवति यथा "देवदत्त ओदनं पचति' इत्यादौ शाब्दबोधस्तु देवदत्ताभिन्नैककर्तृक ओदनाभिन्नैककर्मकविक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधो भवति। कर्तृप्रत्यय समभिव्याहारे व्यापारमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः फलञ्च व्यापारे विशेषणम्। एवमेव कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे 'यज्ञदतेन ग्रामो गम्यते' इत्यादौ फलविशेष्यकश्च शाब्दबोधः। यज्ञदत्ताभिन्नैककर्तृकगमनानुकूलव्यापारप्रयोज्य संयोगरूपफलाश्रयो ग्रामः।

मुख्यशब्दाः– वैयाकरणः न्यायः धात्वर्थ सूत्रम् भाष्यम् निपातः तत्पुरुषः।

धातुलक्षणम् - किं नाम धातुत्वम्? अत्र भगवान् पाणिनि: "भूवादयो धातवः" इति सूत्रं चकार । क्रियावाचिनो गणपठिता भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युरिति तदर्थः । उच्यते भवनं भू: क्रियासामान्यम् । वदन्तीति वादयः वदेरौणादिकइञ् इति भाष्यम् । यद्यपि 'वसिवपियजिराजिवजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्य इञ्' (उ. सू. ५६४) इत्यौणादिकसूत्रेण वर्ण्यन्तादि विहितस्तथापि बहुलग्रहणात् केवलादपि भविष्यतीति न्यासकारादयः । वस्तुतस्तु वदन्तीति वादयः इति भाष्यमर्थकनम् । "भुवो वादयः" इति विग्रह: तथा च क्रियावाचित्वं तावत्सूत्रारूढम्। निरनुबन्धानां शब्दिकरणानां भूप्रभृतीनां पाठसामर्थ्यात् पठितानामेव संज्ञेत्यनुमीयते। "सनाद्यन्ता धातव" इति सूत्रारम्भाच्च। अथवा भूरादिर्येषामिति विग्रहः। निपातनाद् वुगागमः महासंज्ञाकरणं तु दधति क्रियामिति धातव इत्यन्वर्थसंज्ञाविधानार्थम्। यद्वा भूश्च वाश्चेति द्वन्द्वः। आदिशब्दयोस्तु व्यवस्थाप्रकारतावाचिनोरेकशेषः। ततो भूवौ आदी येषामिति बहुव्रीहिः वा इत्यस्यादय इति तत्पुरूषः। तयोरेकशेषे स्वरभिन्नानामिति बहुव्रीहिशेषः। 'भुवो वादय' इति षष्ठीतत्पुरूषः। वाच्यवाचकभावश्च षष्ठ्यर्थः । सर्वथापि क्रियावाचिनो भ्वादय एव धातव इति स्थितम् ।

भूषणस्य प्रभाटीकाकाराः-"भूवादयो धातवः" इत्यत्र तु न क्रियासामान्यवाचकत्वं तस्यैव शक्तिग्राहकत्वेन तदर्थबोधात् प्राक् धातुपदवत्वेन भ्वादीनां बोधकत्वा संभवात्। अतस्तत्र क्रियावाचिन इत्यस्य क्रियात्वव्याप्यतत्तद्व्यापारत्वावच्छि न्नवाचिन इत्येवार्थः। तत्र धातुपदवत्त्वेन धातुपदशक्यतावच्छेदकतया क्रियात्वं जातिः। एवं क्रियानिरूपितशक्ततावच्छेदकतया क्रियात्वं जातिः। एवं क्रियानिरूपितशक्ततावच्छेदकतया पच्यादिनिष्ठं धातुत्वमपि जातिरूपमेव । तदुक्तम् -

जातिमन्ये क्रियामाहुरनेकव्यक्तिवर्तिनीम्।
असाध्या व्यक्तिरूपेण सा साध्येवोपलक्ष्यते॥[1] इति।

पचति इत्यादौ फूत्कारादेरेकस्यापि पूर्वापरीभूतावयवत्वेनैव क्रियात्वम् तत्र तदभावेऽपि तदध्यासेन तदक्षतेः । तदुक्तं वाक्यपदीये -

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः ।
स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः॥[2] इति।

फूत्कारादिनिरूपितं शक्ततावच्छेदकं तु पचित्वादिरूपतत्तदानुपूर्वीरूपमेव । पचादिरपि सङ्केतसम्बन्धेन धातुपदवत्वेन रूपेण क्रियात्वप्रकारकसामान्यक्रि योपस्थापक एव।

नागेशस्तु-धातुत्वन्तु न शक्ततावच्छेदकमतिप्रसक्तत्वात् धातुत्वाद्यजान तोऽपि बोधात् तादृशशक्तिग्रहस्य दृष्टफलाभावेनादृष्टमात्रार्थकत्वापत्तेश्चेत्याहुः ।

यद्वा फूत्काराद्यनेकव्यक्तिवृत्तिपचित्वादिजातिरेव क्रिया। व्यक्तिद्वारकञ्च तस्याः साध्यत्वम्। स्फोटवदस्याः क्रमवद्भिरपि क्रियाक्षणैरभिव्यक्तिः । फलस्यापि स्वजन व्यापारगतपौर्वापर्य्यारोपेण तथैव भानम्। अत एव तन्मात्रवाचकस्य धातुत्वसिद्धः । उक्तञ्च वाक्यपदीये -

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।
बुद्धया प्रकल्पिताऽभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥[3] इति।

क्रमजन्मनाम्-क्रमेण-पौर्वाप\णोत्यत्तिमतां फूत्कारादिव्यापाराणां समूहो बुद्धया सङ्कलनात्मैकत्वबुद्धया समूहालम्बनात्मिकया वा प्रतिपत्तोऽभेदो यत्र समूहे स बुद्धिप्रकल्पितसमूह एव किया। अभेदश्च क्रियाणाम्। स च समूहो गुण भूतस्ततद्रूपेण भासमानैः समूहप्रकारीभूतैर्वावयवैः फूत्कारादिभिर्युक्तः क्रियेतिव्यप दिश्यते व्यहियते इत्यर्थः।

एतेन क्षणनश्वराणामवयवानां युगपदवस्थानासम्भवेन समूहः क्रियेत्यसङ्ग तमित्यपास्तम् बुद्ध्या प्रकल्पने बाधकामावत्। समूहेऽवयवगतपौर्वापर्य्यस्यारोपः स्वत एकत्वञ्चेत्यदोषः।

एवञ्चैकैकावयवेऽपि समूहरूपारोपादधिश्रयणाच्चेकैकक्रियादशायामपि पच तीत्यादिव्यवहारो न विरुद्ध्यते। आरोपे च तादृशवृद्धव्यवहार एव मानम्। तदुक्तं वाक्यपदीये।

यावत् सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते।
आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते॥[4] इति।

सिद्ध-भूतकालावच्छिन्नम् "अपाक्षीत्" इत्यादौ। असिद्धमभूतकालानव च्छिन्नम्-वर्तमानकालानवच्छिन्नं भविष्यत्कालावच्छिन्नञ्च यथा "पचति पक्ष्यति" इत्यादि स्थले। यावत्साध्यत्वेनाभिधीयते सा आश्रितक्रमरूपत्वात्-आश्रित मधिश्रयणाद्यवयवानां क्रमरूपं पौवापर्यं यया सा आश्रितक्रमरूपा तत्त्वात्। क्रियतेऽवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या या सा क्रियेत्यन्वर्थसंज्ञेत्यर्थः। यत्र चास्त्यादि पौर्वापर्याभावस्तत्राप्यारोपेण रूढ्या व क्रियात्वं बोध्यम्। साध्यत्वनिरूपित प्रकारतावत् प्रतीति विशेष्यत्वं क्रियात्वं फलितम्। साध्यत्वम् निष्पाद्यत्वमेव तद्रूपेणैव बोधः। स्पष्टं चेदम् "उपपदमति" इत्यादौ भाष्ये। पचतीत्यादौ हि अधिश्रयणादिरधःश्रयणान्तो व्यापारकलापः क्रिया। अत एव तस्य युगपदसन्निकर्षान्न प्रत्यक्षता। किन्तु एकैकस्याधिश्रयणादिव्यापारस्य क्रमेणानुभवे सति मनसा सङ्कल्पना क्रियते तदुक्तं भाष्ये -

"क्रियाभेदाय कालस्तु सङ्ख्या सर्वस्य भेदिका'
"कालानुपाति यद्रूपन्तदस्तीति प्रतीयते। ॥[5] इति।

धातुभेदाः

धातूनां भेदविषये यथा शास्त्रेषु दृश्यन्ते गणान्तर्गताः केचन धातवः, केचन सूत्रेषुल्लिखिताः केचन प्रत्ययान्तोपात्ताश्च धातवः सन्ति। एतानेव भेदाना लक्ष्य जगदीशतर्कालङ्कारा अपि शब्दशक्तिप्रकाशिकायामाहुः

मूलधातुर्गणोक्तोऽसौ सूत्रैकदर्शितः।
योगलभ्यर्थको धातुः प्रत्यान्तः प्रकीर्तितः॥[6] इति।

तत्र गणोक्तो गणपठितः "गम्" "भू प्रभृतिः सौत्रम् सूत्रमात्रोपात्तः 'स्कन' जू प्रभृतिकः योगलभ्यार्थकः स्वावयवलभ्यार्थकस्य बोधकः पापि "पिपासादि" तितिक्षादिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावन यौगिक एव। हिन्दोलार्दैलौकिकस्यापि सत्वाच्चतुर्विध एव धातुरिति वोपदेवः। सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यतरपरमतो लौकिकस्य नाधिक्यमित्यन्ये।

सिद्धसाध्यभेदेन क्रिया द्विविधा। साध्यत्वम् क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकता ऽवच्छेदक रूपम्। तद्रूपवत्त्वमसत्वभूतत्वमिति भूषणकारः। एतदेवादाय वाक्यपदी येऽप्युक्तम् -

"असत्वभूतो भावश्च तिङपदैरभिधीयते ॥[7] इति।

तदभिन्नत्वम् सिद्धत्वम्। तदुक्तम्

आख्यातशब्दे भागाभ्यां साध्यसाधनरूपता।
प्रकल्पिता यथा शास्त्रे स घञादिष्वपि क्रमः॥[8] इति।

आख्यातशब्दे पश्य मृगो धावति इत्यादौ भागाभ्याम् तिङ्न्ताभ्याम्, प्रकृतिप्रत्ययः भागाभ्यामिति विवरणोक्तमपव्याख्यानम् पचतीत्यत्रापि भागद्वयसत्वात्। साध्य साधनरूपता यथाक्रमं ग्राह्या तदुक्तं नागेशेन परमलघुमञ्जूषायाम् "अत्र केचित् सिद्धत्वम्- क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकवैजात्यवत्त्वे सति कारकत्वेन क्रिया न्वयित्वे सति कारकान्तरान्वयायोग्यत्वम्। साध्यत्वं च क्रियान्तराकाङ्क्षानुन्त रान्वयायोग्यत्वम्। साध्यत्वं च क्रियान्तराकाक्षानुत्थापकतावच्छेदकं सत् कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपवत्वम्। तत्र सिद्धत्वं पाक इत्यादौ घञादिवाच्यम्। साध्यत्वम् तु सर्वत्रैव धातुप्रतिपाद्यम्।

पचति करोति इत्यादि तिङन्तस्थले "किम् कः क्व" इत्यादिसाधनाकाङ्क्षासत्वेऽपि अन्यक्रियाविषयिका आकाङ्क्षा नोदेति इति साध्यरूपत्वं क्रियायाः, पाकः, कृतिः इत्यादौ अस्ति भवति, "नक्ष्यति" इत्यादिक्रियान्तराकाङ्क्षा जायते। तदुक्तं कौण्ड भट्टेन -

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः॥[9] इति।

किञ्च साध्यस्यैव क्रियात्वे क्रिया द्विविधा-सिद्धरूपा साध्यरूपा चेति विभागानुपपत्तिः। एवञ्च द्विविधक्रियासाधारणं क्रियात्वं किमति चेत्तत्रेदं गृहाण गुणत्वानाश्रयत्वे सति विभागासमवायिकारणत्वं क्रियात्वम्। विभागजविभागस्य संयोगजसंयोगस्य चाङ्गीकारे विभागजनकविभागे संयोगजनकसंयोगे चातिव्या प्तिवारणाय गुणात्वानाश्रयत्वे सति इति। विभागसंयोगयोश्च गुणत्वाश्रयतवा न्नातिव्याप्तिः। एतच्च सिद्धसाध्योभयक्रियासाधारणम्। व्यापारपदशक्यतावच्छे कधर्मवत्वं वा क्रियात्वम्। तच्च स्पन्दयत्नोभयनिष्ठम्।

न च धातुतः क्रियान्तराकाङ्क्षानुत्थापकतावच्छेदकवैजात्येनोपस्थितौ कृष्णं नमेच्चत्सुखं यायादित्यादौ, आकाङ्क्षाभावेनान्वयो न स्यादिति वाच्यम् । चेच्छब्दसमभिव्याहाराहेणाकाङ्क्षोत्थानात्। वस्तुतस्तु ज्ञाने साध्याकाङ्क्षावत् पच्या द्यर्थे साध्यतयाऽवगते किमस्य साधनम् इत्याकाङ्क्षोदयेन साधनाकाङ्क्षोत्थाप कतावच्छेदकरूपवत्वमेव साध्यत्वम् । उक्तञ्च हरिणा -

प्रयोगार्हेषु सिद्धः सन् मन्तव्योऽर्थो विशेषणैः ।
प्राक् च साधनसम्बन्धात् क्रिया नैवोपजायते॥[10] इति।

साधनं हि क्रियां निर्वतयति इति “सुट् कात्” इति सूत्रस्थभाष्यमप्येतत् कल्पेऽनुगुणमित्यवधेयम्।

क्रियेयं सकर्मकाकर्मकभेदेनापि द्विधा। सकर्मकत्वञ्च फलव्यधिकरणव्यापार वाचकत्वम्, फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम्। क्वचिन्तु फलांशाभा वादकर्मकत्वम्। उत्पन्नस्य सत्वस्य स्वरूपधारणरूपां सत्तामाचष्टेऽस्त्यादिरिति निरुक्तेश्च । भूषणे तु -

फलव्यापारयोरेकनिष्ठायामकर्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः॥[11] इति ।

"तयोर्धर्मिभेदे” इत्यनेन स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम्, स्वार्थ व्यापार व्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वमुक्तम्।

स्वपदेन धातुर्ग्राह्यः। तथा च धातुवाच्यं यत्फलं तादृशफलव्यधिकरणो यो व्यापारस्तदवाचकत्वं धातोश्चेद् भवति तदा सोऽयं धातु: सकर्मक इत्युच्यते। भूप्रभृतावकर्मकेऽतिप्रसङ्गवारणाय स्वार्थफलव्यधिकरणेति व्यापारविशेषणम्। तथा च भूप्रभृतेरकर्मकधातोः स्वार्थफलसमानानिधकरणव्यापारवाचकत्वान्न सकर्मकत्वम्।

नागेशास्तु-शब्दशास्त्रीयकर्मकसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्। तदन न्वय्यर्थकत्वमकर्मकत्वम् इत्याहुः । तेन “अध्यासिताभूमय” इत्यादिसिद्धिः। अन्वयश्च पृथग् बुद्धेन संसर्गरूपः । अन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः । तेन जीवतीत्यादौ न दोषः । तत्र प्राणादिरूपकर्मणो धारणार्थधात्वर्थात् पृथगबोदिति "सुपः आत्मनःक्यच्” इतिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

"अधिशीथासां कर्म" इत्यनेन भूमय इत्याधारस्य कर्मत्वम्। अयमेव पक्षः फलावच्छिन्नव्यापारबोधकत्वं सकर्मकत्वमिति वदद्भिराश्रितः फलस्य कर्मतायाः सर्वैरेवापगमात् फलान्वयार्थकत्वमस्य सकर्मकेषु सत्वात्। यदि चैकोपस्थिति विषयत्वान्नोक्तप्रकारः सम्भवतीति विभाव्यते तदा पृथक् शक्तिवादिमते निर्दुष्टत्वमेव, अवच्छिन्नपदस्य सम्बन्धपरत्वेन कर्मीभूतफलसम्बन्धिव्यापारार्थकत्वस्य सुस्थत्वात् । अकर्मकाणां फलार्थत्वानङ्गीकारेणातिव्याप्त्यव्याप्त्योरनवका- शादित्यवधेयम् ।

न्यायमते धात्वर्थविवेचनम्- तार्किकास्तु फलव्यापारौ धात्वर्थः लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवात्। न तु कर्त्तरि, कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात्। प्रथमान्तपदेन तल्लाभाच्च । आख्यातार्थे धात्वर्थो विशेषणम् प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः सहार्थत्वे प्रत्ययार्थस्यैव प्रधान्यात्। प्रथमान्तार्थे आख्यातार्थे विशेषणम्। अनुकूलत्वमाश्रायत्वं संसर्गः। तथा च चैत्रः पचतीत्यादौ विक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः। “रथो गच्छति” इत्यादौ रथस्याचेतनत्वात् यत्नशून्यत्वेन व्यापारे आश्रयत्वे वा आख्यातार्थस्य लक्षणा। "लः कर्मणि" इति सूत्रे कर्तृकर्मपदे भावप्रधाने तथा च कर्तृत्वं कृतिः, कर्मत्वं,फलम्, तयोः शक्तौ सूत्रस्वरसः । कर्मप्रत्ययान्ते पच्यते ओदनो देवदत्तेनेत्यादौ देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यव्यापारजन्यविक्लितिमान् ओदन इति बोधः। "पश्य मृगो धावति” इत्यत्र अन्यदेशसंयोगानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकं प्रेरणाविषयीभूतं यदर्शनं तदनुकूलकृतिमाँस्त्वमिति बोधः। एवं प्रथमान्तकर्तृवाचकपदसमभिव्या हारे प्रायः प्रथमान्तार्थविशेष्यक एव क्वचित्तु पश्य मृगो धावतीत्याद्येक वाक्यताऽनुरोधात् तिङर्थभावनाविशेष्यकोऽपि सः।

नैयायिकास्तु कर्मतासम्बन्धेनतिर्थभावनाप्रकारकबोधे धातुजन्यभावनोप स्थितेस्तदिति सममेव।

तथाचोक्तस्थले आधेयतासम्बन्धेन मृगविशिष्टधावनाऽनुकूलकृतेः कर्मतया दृश्यर्थेऽन्वये मृगनिष्ठाधावनानुकूलाकृतिस्तत्कर्मदर्शनाश्रयस्त्वमिति वाक्यार्थबोधः । धावनविशिष्टकृतौ च बोधितकर्मत्वस्य, “सविशेषणे हि" इति न्यायाद्धावने पर्यवसानञ्च प्रतिपिपादयिषितार्थस्यापि लाभः। नापि मृगपदोत्तरं द्वितीयापत्तिः प्रथमान्तार्थकर्तृविशिष्टा पाककृतिवर्तमानभावनायिका इति बोधात् तत्राप्येक वाक्यत्वाक्षतिः। प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति न्यायाऽविरोधेनैव भाष्यकारोक्तपदैकवाक्यता न्यायनये सूपपादा।

वैयाकरणभूषणसारमते धात्वर्थ विमर्शः- वैयाकरणतन्त्रे वाक्यस्फोटस्यैव प्राधान्यम्। तदर्थं सिद्धान्तभूतवाक्यस्फोटान्तर्गतसकलशब्दकारणीभूतधात्वर्थस्य तिङर्थस्य च विचारं पूर्वं वितनुते।

सुप्तिङ्समूहरूपे वाक्ये धात्वर्थस्य प्राधान्यमवलोक्यते, इत्यादि वाक्यश्रवणेनापि धातोः प्राधान्यं तदर्थस्य च प्राधान्यमङ्गीक्रियते। अत एव वैयाकरणभूषणसारे कौण्डभट्टेन सर्वप्रधानं धात्वर्थं निरूपयन्नाह -

“फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्।।[12]

तिङन्तस्थले पचति इत्यादौ धातोः पचादेः फलव्यापारौ अर्थौ भवतः । तिप्रत्ययानामर्थः आश्रयः। अत एव कर्तृकर्मसंख्याकाला इत्यस्ति तदर्थः । फलव्यापारयोर्थयोर्व्यापाररूपार्थः प्रधानो भवति। तिङर्थः कर्तृ-कर्म-संख्या-काला व्यापारे विशेषणतां गच्छन्ति इति कारिकायाः संक्षिप्तः सरलार्थः । व्यापारः भावना नामिका साध्यत्वेन अभिधीयमाना क्रियेत्युच्यते। फलञ्च विक्लित्यादि भवति। आश्रये तु तिङ्ः स्मृताः इत्यस्यायमाशयः तप्तोदकप्रस्वेदन कृतप्रशिथिलावयवकत्वात्मकं मृदुविशदत्वं विक्लित्तिः, तदनुकूलव्यापारः अधिश्रय णोदकासेचनैधोपर्षणप्रज्वलनादिरूप इति 'कारके' इत्यादि सूत्रभाष्ये स्पष्टम् ।

तिङर्थः फलाश्रयः कर्म भवति व्यापाराश्रयश्च कर्ता भवति। फलव्यापारयोरर्थयो र्धातुलभ्यत्वात् न तिङः फलव्यापारौ अर्थौ भवतः तिङर्थेषु कर्तृ-कर्म-संख्या-कालेषु कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोः विशेषणे भवतः। संख्या कर्तृप्रत्ययस्थले कर्तरि विशेषणं भवति कर्मप्रत्ययस्थले च कर्मणि विशेषणं भवति । इत्थमाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधं प्रति आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिः हेतुः भवतीति कार्यकारणभावः स्वीक्रियते।

वैयाकरणानां मते तु व्यापारस्य प्राधान्याद् व्यापारमुख्यविशेषकः शाब्दबोधः भवति यथा “देवदत्त ओदनं पचति' इत्यादौ शाब्दबोधस्तु देवदत्ताभिन्नैककर्तृक ओदनाभिन्नैककर्मकविक्लित्त्यनुकूलो व्यापार इति शाब्दबोधो भवति। कर्तृप्रत्यय समभिव्याहारे व्यापारमुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः फलञ्च व्यापारे विशेषणम्। एवमेव कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे 'यज्ञदतेन ग्रामो गम्यते' इत्यादौ फलविशेष्यकश्च शाब्दबोधः। यज्ञदत्ताभिन्नैककर्तृकगमनानुकूलव्यापारप्रयोज्य संयोगरूपफलाश्रयो ग्रामः।

अत्र मीमांसकेषु मण्डनमिश्रादयः कथयन्ति यत् धात्वर्थः केवलं फलमस्ति फलमात्रं धात्वर्थः अनुकूलव्यापारस्तु आख्यातार्थः । अन्ये मीमांसकास्तु- व्यापारमात्रं धात्वर्थः फलं च द्वितीयार्थ इति। नव्यमीमांसकाश्च फलव्यापारौ धात्वर्थः । उभयत्र खण्डश एका शक्तिः। तिङः प्रत्यार्थव्यापारः भवति। आश्रयस्य कर्तुः कर्मणः वा लक्षणयाक्षेपेण उपस्थितिर्भवति। शाब्दबोधे वैयाकरणमीमांसकयोः सिद्धान्ते न कोऽपि भेदः।

नैयायिकास्तु फलव्यापारौ धात्वर्थः इत्यङ्गीकुर्वन्ति। तिङर्थः कृतिरस्ति इति वदन्ति। शाब्दबोधे च प्रथमान्तपदस्य प्रधानता भवति। "देवदत्तः ओदनं पचति" इति वाक्यस्य ओदनकर्मकविक्लित्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमान् देवदत्त इति शाब्दबोधो भवति।

किन्तु वैयाकरणा मीमांसकाश्च नैयायिकोक्तमतं नाङ्गीकुर्वन्ति यतोहि व्यापारस्य तिङर्थत्वे “लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” इतिसूत्रात् विरोधो जायते। अस्मिन् सूत्रे ‘कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरि इत्यस्यानुवृत्तिरायाति। तेन लकारादिस्थाने आगतास्तिप्रत्ययाः कर्तरि कर्मणि चार्थे विधीयन्ते। अतस्तिङ् प्रत्ययार्थः कर्ता कर्म एवास्ति। यदि मीमांसकाः “लः कर्मणि' इति सूत्रे कर्तृकर्मपदयोः कर्तृत्वं चार्थं स्वीकुर्वन्ति कर्तृत्वं कृतिः कर्मत्वं च फलमेव अर्थः स्यादत एतन्मतं न समीचीनम्। यतो हि फलव्यापारयोः धातुलभ्यत्वेन पुनः लकारस्य तत्र शक्तिकल्पनमनुचितम्। यद्यत्र धात्वर्थो व्यापारो न स्वीक्रियेत तदा कृदन्तस्थले कृत्प्रत्ययानामपि कर्तृकर्माद्याः न सिद्धेरन्। यद्युच्येत कृतामिवा ख्यातानामपि कर्तृवाच्यत्वमस्तु भावनायैवाक्षेपेण कृदादिवत् प्रतीतिसम्भवे वाच्यत्वं मास्तु तथा सति प्राधान्यं भावनाया न स्यात्। अत आख्यातस्य अर्थो भावनैवास्ति इति चेन्न। 'घटमानयेत्यादौ' यथाक्षिप्तव्यक्तेः प्राधान्यं भवति तथैवाश्रयेऽपि स्यात् । 'पचति' इत्यादौ पाकं करोति इति भावनाया विवरणादाख्यातार्थो भावनैवास्ति इत्यपि कथनं न युक्तम् किञ्च 'पचति देवदत्तः' इत्यादावभेदान्वया बोधादाख्यातस्य कर्ता एवार्थोरस्तीति वक्तव्यम्। यदि समानविभक्तिकत्वाभावे अभेदबोधः। ‘पचति देवदत्तः' इत्यत्र न भविष्यतीति मीमांसकाः कथयेयुः। तदा 'सोमेन यजेत' इत्यादावपि मीमांसकैः प्रतिपादितो- ऽभेदान्वयबोधो न स्यात्। लक्षणया कर्तुरुक्तत्वात् समानाधिकरण्यमिति वाच्यं तथासति पिङ्गाक्षादिशब्दानां द्रव्यंवाचित्वं न सिद्धयेत्। एवञ्च 'अरुणया पिगक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणाति' इति वाक्ये द्रव्याऽनुक्तेरारुण्यस्य स्ववाक्योपात्तद्रव्ये एवाऽन्वयप्रतिपादकाऽरुणाधिकरणोच्छेदापत्तिः स्यात्।

नैयायिकाः आख्यातार्थसंख्यायाः प्रथमान्तार्थ एव स्वीकुर्वन्ति। तेन अन्वयादाख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधे प्रथमान्तपदजन्योपस्थितिर्हेतुरिति कार्यकारण भावो भवति। 'तेन चन्द्र इव मुखं दृश्यते', 'देवदत्तो भुक्त्वा व्रजति' इत्यादौ चन्द्रक्त्वाऽर्थयोराख्यातार्थानन्वयादितराऽविशेषणत्वघटित्वमिति विशेषणदानाद् गौरवं स्यात्।

इत्थं वैयाकरणा आख्यातार्थः कर्तृ-कर्म-संख्याकाला इति स्वमतं स्थापयन्ति एतेष्वर्थेषु कालरूपः अर्थः व्यापारे विशेषणं भवति। संख्यावत् कालस्य कर्तृकर्मणोरन्वयो भवितुं नार्हति यतोहि कर्तृकर्मणोरन्वये सति अतीतव्यापारकर्तरि पचतीति स्यात् 'अपाक्षीत्' इति न स्यात्।

पाकानारम्भदशायामन्वयो भवितुमर्हति। फलस्यानुत्पत्तौ व्यापारसत्वे 'पचति' इति न स्यात्। न चैवमपि फलेऽन्वयः कुतो नेति वाच्यम् फलानुत्पत्तिदशायां व्यापारसत्त्वे पचतीत्यनापत्तेः पश्यतीत्यापत्तेश्च।

व्यापारे आख्यातार्थकालाऽन्वये दूषणमाशङ्कय कथ्यते न च कालस्य व्यापारान्वये आमवातजडीकृतकलेवरस्य उत्थानानुकूलयत्नरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वेन विषयाबाधाद् 'उत्तिष्ठति' इति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्, परयत्नस्याज्ञानादप्रयोगात्, यत्किञ्चिच्छरीरावयवक्रियया यत्नानुमितौ तु 'अयमुत्ति ष्ठति शक्त्यभावात् फलन्तु न जायते' इति लोकप्रतीतेरिष्टत्वात्। एवञ्च तिर्थो विशेषणमेव, भावनैन प्रधानम्।

यद्यपि "प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमन्यत्र दृष्टं, तथाऽपि" "भावप्रधानमाख्यातं सत्वप्रधानानि नामानि" (नि.अ.१ ख.१) इति निरुक्तवचनाद् भूवादिसूत्रादिस्थक्रियाप्राधान्यबोधकभाष्याच्च शाब्दबोधे धात्वर्थभावनाप्राधान्यं स्वीक्रियते।

कर्तृकर्मणोराख्यातार्थबोधकत्वे अर्थात् वैयाकरणानां मते आख्यातस्य कर्तरि कर्मणि च शक्तिरङ्गीक्रियते तेन पचतीत्यत्रोभयबोधापत्तिः। ननु "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति" इति रीत्यात्र कर्तृमात्रस्यैव बोधो भवति न तु कर्मणि तत्र किं कारणमिति जिज्ञासायामुच्यते ग्रन्थकारेण

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यचिणादयः।
व्यापारे शपश्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम्।।[13] इति।

फलव्यापारयोरत्रेयं कारिकोद्धृतास्ति। अस्यारयमाशयः धातुरुपस्थाप्योः फलव्यापारयोरर्थयोः कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधो भवति । व्यापारस्तु प्रकारतया फले विशेषणम्। तङ्यचिणादयः कर्मवाचकाः प्रत्ययास्तेषामाश्रयतया फलेऽन्वयः। अतः तङ्यचिणादयः फलेऽन्वयद्योतकाः फलान्वयाश्रयस्य कर्मत्वात् कर्मद्योतकाः। द्योतकतारूपा या व्यञ्जनाशक्तिः तया कर्मप्रतिपादकाः। द्योतकत्वञ्च स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठशक्तिव्यञ्जकत्वम् इति। एवमेव कर्तृप्रत्यया शप्श्नमाद्यास्तु व्यापारे आश्रयतयाऽन्वयद्योतकाः । व्यापारान्वयाश्रयस्य कर्तृत्वात् व्यापारान्वयद्योतकाः कर्तृद्योतकाः। अतस्तङादि कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्मार्थस्यैव, शप्रश्नमादि कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्बर्थस्यैव बोधः, तत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे आश्रयतया तत्तदर्थस्यैव द्योतकत्वात्।

अतः शबादयः प्रत्ययाः कर्तुः द्योतकाः भवन्ति। इत्थं क्वापि कर्मणोरर्थस्य प्राधान्येन प्रतीतिः कथञ्चित् कर्तुः अर्थस्य प्राधान्येन प्रतीतिः भवतीति प्रतिपादितम् । यदि कारिकोक्तमर्थं वयं स्वीकुर्मः तदा "क्रमादमुं नारद इत्यबाधि सः" इत्यादौ फलान्वयाश्रयद्योतकस्य चिण: समभिव्याहारे कर्मद्योतकत्वमस्तु। 'पच्यते ओदनः स्वयमेव' इत्यत्रापि तङ्यक्समभिव्याहारे कर्मद्योतकत्वमस्तु तेन इत्यादौ व्यभिचारो भवेत्। यतोहि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे सति, "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा. सू. ३/१/८७) इत्यतिदेशेन यगात्मनेपदचिण चिण्वदिटामतिदेशाद्यगादिसत्वेऽपि कर्तुरेव बोधाद् व्यापारे एवाऽऽश्रयान्वयाच्च । कारणं यत् अबोध इत्यत्र 'बुध' ज्ञाने धातोः कर्तरि लुङ्लकारे, क्तप्रत्यये कृते सति "च्लि लुङि" इतिसूत्रेण लुङि परे धातोः च्लिप्रत्यये "दीपजनबुधपूरि तायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्" इति शास्त्रेण च्लेः स्थाने चिणादेशे कृते "चिणो लुक इत्यनेन तकारस्य लोपो भवति। अत्रापि नाऽऽश्रयस्य फलेऽन्वयः। किन्तु व्यापार एवेत्यत आह -

उत्सर्गोऽयं कर्मकर्तृविषयादौ विपर्ययात्
तस्माद्यथोचितं ज्ञेयं द्योतकत्वं यथागमम्।।[14]

कर्मकर्तृविषयादौ पच्यत ओदनः स्वयमेवेत्यादौ, आदिपदात्क्रमादमुं नारद इत्यबोधि स इत्यादौ च विपर्ययात् तङादिः कर्मद्योतकः शबादिश्च कर्तृद्योतक इत्येवं रूपः पूर्वोक्तोऽर्थः, उत्सर्गः उत्सृज्यते क्वचित्त्यज्यते इति व्युत्पत्या सामान्यभूतो बहुषूदाहरणेषु तथा सत्त्वात्प्रायिको नतु सार्वत्रिक इत्यर्थः। तस्मात् पूर्वोक्तार्थस्यासार्वत्रिकत्वात् अननुगतमपि व्युत्पत्त्यनुसारित्वादुचितमिति यावत्। यथागम-शास्त्रानुसारेणैव द्योतकत्वं स्वीकर्त्तव्यमिति भावः । एतदेव शाब्दबोधवर्णनेन स्पष्टयितुं शक्यते। अत्र ह्येकौदनाभिन्नाश्रयकपाकानुकूलो व्यापार इति बोधः । क्रमादित्यादिपदग्राह्यम् । नारद इत्यबोधीत्यस्य शाब्दबोधः प्रादर्शि। सामान्य विशेषज्ञानपूर्वकज्ञानम् अर्थात् पूर्वं त्विषां चय इति, ततः शरीरीति, ततः पुमानिति ततो नारद इति क्रमिकज्ञानमध्ये पूर्वं पूर्व सामान्यज्ञानमुत्तरोत्तरं च विशेषज्ञानमिति बोध्यम्। एकनारदविषयकज्ञानानुकूलः कृष्णाभिन्नाश्रयकोऽतीतो व्यापार इति बोधः । अत्र निपातेनेति शब्देन कर्मणोऽभिहितत्वान्न नारदशब्दोत्तरं द्वितीया। भट्टनागेशमते तु 'नारदः' इत्याकरकं यज्ज्ञानं तदनुकूल इत्यादिर्बोधोऽवगन्तव्यः । तत्र नारद इति प्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वान्न द्वितीयाप्राप्तिरपि। क्वचिन्निपातेनेति तु ते नानुमन्यते। यथोचितमिति। सकर्मकधातुसमभिव्याहृतभावसाधारणविसेधिविधे यचिण्यगादि कर्मद्योतकमर्थात् व्यापारव्यधिकरणफलवाचको यो धातुस्तत्स मभिव्याहृतं भावकर्तृसाधारणभावकर्मणोः "सार्वधातुके यगि" त्यादिसूत्रविहितं यच्चिण्यगादिकं तद्द्योतकमिति भावः ।

व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया।
कृञोऽकर्मकतापत्ते हि यत्नोऽर्थ इष्यते।।[15] इति।

ननु भावना धातुवाच्या तस्या धातुवाच्यत्वे प्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायेना प्राधान्यापत्तेरिति प्राभाकाराः । अत्रोच्यते-पचति पाकमुत्पादयति, पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादनेति विवरणदर्शनात् विक्रियमाणस्य धातोर्वाचकता युक्ता। व्यापारपदं च फूत्कारादीनामयत्नानामपि फूत्कारत्वादिरूपेण वाच्यतां ध्वनयितुमुक्तम् । अत एव पचतीत्यत्र अधःसन्पापनत्वफुत्कारत्वचूल्ल्युपरिधारणत्वयत्नत्वादिभिर्बोधः सर्वसिद्धः । यद्यपि फलानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इति नैयायिका मन्यन्ते तथाऽपि नासौ तन्मते भावनाशब्दव्यवहार्यः । 'व्यापारो भावना सैव' इत्यादिपूर्वार्द्धस्य यो गुणभूतैरवयवैः' इत्याद्युक्तलक्षणलक्षितोऽर्थः, तद्वाचकव्यापारपदं भावनादिपदैर्विक्रि यते। विक्रियमाणस्य विवरणसमानार्थकत्वेन धातो वनावाचकत्वसिद्धिरित्यर्थः । तत्रोद्देश्यविधेययोरैक्यमापादयतः सर्वनाम्नः पर्यायेणान्यतरलिङ्गकत्वस्य 'शैत्यं हि यत् सा प्रकृतिर्जलस्य इत्यादिबहुषु स्थलेषु दर्शनात्तत्र सा' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुपपत्तिः। पुल्लिंगत्वेऽपि, सोऽचि लोपे चेत् (पा.सू.६/१/१३४) इति लोपेन साधुत्वाच्च।

न च पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना विवरणाद् यत्न एवाऽऽख्यातार्थ इति वाच्यम्। रथो गमनं करोति, बीजादिना अङ्कुरः कृत इति दर्शनात्कृञो यत्नार्थकताया असिद्धेः। अत्रेदमवधेयम्-वैयाकरणमतेऽपि पचत्यादेः फूत्कारादिव्यापारे व्यापारत्वेनैव शक्तिः, व्यापारसामान्यर्थककृञा विवरणात्। एव ञ्च व्यापारत्वेन कृतेरपि सङ्ग्रहात् 'मत्तो भूतं न तु मया कृतम्' इति उपपद्यते इति तत्र तत्रोक्तं सङ्गच्छते। तत्तद्रूपेण क्वचिद् बोधस्तु पचत्यादीनां तत्तद्रूपावच्छिन्नो लक्षणयोपपाद्यः। शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा इत्यभियुक्तोक्तेः। अत एव वाक्यार्थप्रदर्शनाऽवसरे विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः, ज्ञानाऽनुकूलो व्यापार इति व्यापारसामान्यार्थकव्यापारपदेन स्वोत्कीर्त्तितस्य सङ्गतिरिति।

कृञोऽकर्मकतापत्तेरिति कारिकोत्तरार्धमवतारयितुं भूमिकामारचयति। किञ्च भावनाया निरूपितवाच्यत्वाभावे तिनिरूपितवाच्यत्वाभावे ततश्च फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे पर्यवसन्ने स्वजनकव्यापारव्यधिकरणधात्वर्थफलाश्रयत्वं, धात्वर्थ फलाश्रयत्वमेव वा कर्मत्वं वक्तव्यम्। अत्र स्वपदेन फलं ग्राह्यम्। एवं च उत्पत्त्यर्थकाद् भूधातोस्तदनुकूलव्यापारवाचके णिच्प्रत्यये कृते घटं भावयतीत्यत्र उत्पत्तिरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वाद्यथा घटपदोत्तरं द्वितीया भवति तद्वद् घटो भवतीत्यत्रापि उत्पत्तिरूपधात्वर्थफलाश्रयत्वेन कर्मत्वाद् घटपदोत्तरं द्वितीयापत्तिः स्यात्। अत्रेदं बोध्यम्। णिजन्तस्थले स्वजनकेत्यादिप्रथमं कर्मलक्षणं, द्वितीयं तु शुद्धे णिजन्ते चेति। घटो भवतीत्यत्र घटपदोत्तरं द्वितीयापत्तिं वारयितुं शङ्कते। किन्तु घटो भवतीत्यत्र घटस्य कर्तृत्वेन प्रतीतेर्घटस्योत्पत्तिरूपफलाश्रयत्वेऽपि परया कर्तृसंज्ञया कर्मसंज्ञाया बाधान्न द्वितीयापत्तिः। यदुक्तं घटस्य कर्तृत्वं तन्न संभवति अतः उच्यते चेतनाचेतनैतदुभयवृतिकर्तृत्वलक्षणस्य त्वया वक्तुमशक्यतया घटस्य कर्तृत्वाभावादुर्निवारा द्वितीया। यदि तत्तद्धात्वर्थफलानुकूलकृत्याश्रयत्वं कर्तृत्वमुच्यते तर्हि प्रयत्नापरपर्यायायाः कृतेश्चेतनमात्रनिष्ठधर्मत्वेनाचेतने तदभावेन घटोऽस्तीत्यादावव्याप्तिः। प्रकृतधातूपात्तक्रियान्वययोग्यकारकसमुदायप्रवर्तकत्वं तदिति चेत् स्थाली पचति असिश्छिनत्तीत्यादौ स्थाल्यादेरचेतनस्य कारकचक्रप्रवर्तकत्वाभावेनाव्याप्तिरेव। घटस्याचेतनत्वात्कृत्याश्रयत्वस्य कारक चक्रप्रयोक्तृत्वस्य चाभाव इतिभावः। तथा च कृत्यादिमत एव कर्तृसंज्ञाया उक्तत्वात्कृत्याद्यभावे कर्तृसंज्ञाप्राप्त्यभावेन कर्मसंज्ञाया अनपवादत्वाद्द्वितीयापत्तिर्दु वारा। मम मते धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वान्न द्वितीया किन्तु प्रथमैवेति न दोषः। एवं धातोर्व्यापारावाचकत्ववादिनैयायिकमतं निराकृत्य फलं धात्वर्थः, व्यापारः प्रत्ययार्थ इति वादिनं मीमांसकं प्रत्याचष्टे धात्वर्थानुकूलव्यापाराश्रयत्वस्य च कारकमात्रातिव्यापकत्वात्।

घटनिष्ठधात्वर्थफलानुकूलव्यापारस्यैव स्वातन्त्र्यविवक्षणेन कर्तृसंज्ञाया अपरि हार्यत्वादुच्यते अपि च भावनाया अवाच्यत्वे घातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्व विभाग उच्छिन्नः स्यात्। अर्थात् यदि व्यापाररूपा भावना धातुवाच्या न स्यात्तर्हि सकर्मकोऽयं धातुरयं चाकर्मक इत्येवंभागः सर्वथा दुरुपपाद इत्यर्थः । स्वार्थफल व्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं, स्वार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वं वा सकर्मकत्वं भावनाया वाच्यत्वमन्तरेणासम्भवि। अन्यमत्वं सकर्मकत्वमित्यपि न, एकस्यैवार्थभेदेन सकर्मकत्वाकर्मकत्वदर्शनात्। एवञ्च फलमात्रस्य धात्वार्थत्वे यतीप्रयत्ने इतिवत् सर्वेषामकर्मकतापत्तिर्दुवारेति भावः । अथवा 'व्यापारो भावना इत्यर्धेन व्यापारस्य धातुवाच्यत्वं संसाध्य जानाति करोतीत्यादेः केवलज्ञानयत्नादिक्रियामात्रवाचित्वं तार्किकाभ्युगतं करोति-कृञ इति। कृञादेर्व्यापारमात्रवाचकत्वे पूर्वोक्तरीत्या सकर्मकत्वव्यवहारोच्छेदापत्तिः। न च लक्षणया सकर्मकत्वव्यवहारो भविष्यतीति वाच्यम् गङ्गापदस्य तीरे भाक्तत्वेऽपि तत्र स्नानादिकार्याभाववबत् मुख्यसकर्मकत्वमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्ये गौणे तद्व्यापारे मानाभावेन कर्मणि लकारासम्भवात् । अत एवाह -

किन्तूत्पादनमेवातः कर्मवत् स्याद् यगाद्यपि।
कर्मकर्त्तर्यन्यथा तु न भवेत् तद् दृशेरिव॥[16] इति।

यतः कृञो यत्नमात्रमर्थो नेष्यते, अतः कर्मवत् स्यादिति पदेन "कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः" (पा.सू.३/१/८७) इति सूत्रं लक्ष्यते। अयमर्थः यत एवास्योत्पादनार्थकता, अतः पच्यते ओदनः स्वयमेवेतिवत् क्रियते घट: स्वयमेवेति यगादयोऽप्युपपद्यन्ते। अन्यथा यत्नस्य कर्मनिष्ठत्वाऽभावात् तन्न स्यात् दृशिवत् । यथा दृश्यते घटः स्वयमेवेति न दर्शनस्य घटावृतित्वात् तथा यत्नस्यापि इति तथा प्रयोगपत्तेरिति।

कृञादेरिव जानातीत्यादेरपि विषयावच्छिन्नावरणभङ्गादिफलवाचित्वात् 'क्रियते घटः स्वयमेवे' तिवत् 'ज्ञायते घट: स्वयमेव' 'ग्रामो गम्यते स्वयमेव' कथन्नेति तदुत्तरन्नाह –

निर्वर्धै च विकार्ये च कर्मवद्भाव इष्यते।
न तु प्राप्ये कर्मणीति सिद्धान्तोऽत्र व्यवस्थितः॥[17] इति।

त्रिविधं हीप्सितकर्म-निवर्त्य, विकार्य, प्राप्यञ्च। तत्राद्ययोः निर्वेर्त्ये विकार्ये च कर्मवद्भावो भवति नान्त्ये प्राप्ये । प्राप्ये-क्रिया कृतविशेषानुपलभ्यमानत्वात्।

निर्वेर्त्ये- 'क्रियते घटः स्वयमेवे' त्यत्र घटस्योत्पत्तिरूपफलाश्रयत्ववदावरणभ ङ्गरूपफलाश्रयत्वस्य सत्त्वात् । 'अयं घटः केनचिद् दृष्टः, अयं ग्रामः केनचिद् गत इति कर्मदर्शनेनावगन्तुं न शक्यते। 'घटं करोति' इति निर्व] 'सोमं सुनोति' इति विकार्ये च तत्तत्कर्मदर्शनेनापि क्रियाकृतवैलक्षण्यं दृश्यते। अत्र मानं हि- 'कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः' इति सूत्रभाष्यम्। तत्र हि 'धातोरेकाच' इति सूत्रादनुवर्त्तमानधातुग्रहणेन धातुवाच्यक्रियया इत्यर्थलाभेन 'साध्वसिश्छिनत्ति' 'स्थाली पचति' इत्यादौ करणाधिकरणाभ्यां तुल्यक्रिये कर्तरि वस्तुतः सतोऽपि व्यापारस्य धातुवाच्यत्वाभावादेवानतिप्रसङ्गे कर्मग्रहणमतिरिच्यमानं कर्मस्थक्रियां लक्षयतीति सिद्धान्तः। कर्मस्थक्रियात्वञ्च प्राप्यभिन्नकर्मण्येव सम्भवतीत्याहनिर्व] च विकार्ये च इति।

धातूनां फलावाचकत्वे त्यजिगम्योः प-यतापत्तिः। क्रियावाचकत्वाविशेषात् । फलस्योपलक्षणत्वेऽप्येकक्रियाया एव पूर्वदेशविभागोत्तरदेश संयोगजनकत्वादुक्त दोषतादवस्थ्यमित्यपि वदन्ति। तस्मादावश्यकं सकर्मकाणां फलवाचकत्वम् । अकर्मकाणां तु तन्निर्विवादमेव। “भूसत्तायाम्” (भ्वा.ग.) इत्याद्यनुशासनाच्च । अत एव– “द्व्यर्थः पचिः” इति भाष्यं सङ्गच्छते इति।

ननु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति न्यायबलात् यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमित्यर्थकस्तदागमे हि दृश्यते इति न्यायाच्च तिङ्वाच्यैव भावना। नापि सकर्मकत्वव्यवहारानुपपत्तिः, स्वयुक्ताख्यातार्थव्यापारव्यधिकरणफलवाचकत्वमिति स्वीकारात्। आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वञ्च कर्तृत्वं वाच्यम् इत्यादि वदन्तं मीमांसकम्मन्यं प्रत्याह तस्मात् करोतिर्धातोः स्याद्व्याख्यानं न त्वसौ तिङाम् । पक्ववान् कृतवान् पाकं किं कृतं पक्वमित्यपि।

'घटो भवती' त्यत्र न घटपदाद् द्वितीयापत्तिः। आख्यातार्थव्यापाराश्रयत्वेन घटस्य कर्तृत्वादिति मीमांसकोक्तं युक्तमिति चेन्न, गमनपदार्थसंयोगात्मकफलस्य ग्रामे सत्त्वात् 'ग्रामः संयोगवानि' तिवद् 'ग्रामो गमवानि' ति प्रयोगस्य प्रामाण्यापत्तेः। फलानुत्पाददशायां व्यापारसत्वे पाको भवति इति प्रयोगानुपपत्तेश्च विक्लित्तेरवर्तमानत्वात्। न च भावविहितल्युड्घञाद्यर्थव्यापारस्य ग्रामादौ बाधान्नोक्त दोष इति वाच्यम्, लः कर्मणी ति विहितकाख्यातस्य त्वन्मते व्यापारार्थकत्ववत् 'कर्त्तरि कृदिति विहितघञादीनामपि व्यापारार्थकत्वसम्भवाद् भावे' इति सूत्रवैयापत्तेः। पचतीत्यस्य पाकं करोतीति व्याख्यानमपि धातोरेव। किञ्च प्रक त्यर्थप्रकारकशाब्दबोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन तदुत्तरप्रत्ययज- न्योपस्थिति हेतुरिति कार्यकारणभावमूलकप्रकृतिप्रत्ययाविति न्यायस्य पक्वानित्यत्र पाकः कर्मकारकं, क्तवतु प्रत्ययार्थः कर्तृकारक, तयोश्चारूणाधिकरणोक्तरीत्या क्रियात्वमेव नहि कारकान्वयितावच्देदकमति सिद्धान्तेन चान्वयाभावाद् व्यभिचारः।

न च सम्बन्धमात्रमुक्तञ्च श्रुत्या धात्वर्थभावयोः तदेकांशनिवेशे तु व्यापारोऽस्या न विद्यते इति भट्टपादोक्तदिशा पाकसम्बन्धि कर्तेति बोधस्वीकारान्न व्यभिचार इति वाच्यम्, क्रियात्वाभावेन योग्यताविरहात्। अपि च यः प्रधानं स प्रत्ययार्थः यः प्रत्ययार्थः स प्रधानमेवेति नार्थः अजा, अश्वा, छागी इत्यत्र स्त्रीप्रत्ययार्थस्त्रीत्वस्यैव प्राधान्यापत्तेश्छाग्यादेरनापत्तेश्चा किन्तूत्सर्गोऽयम्। विशेष्यत्वादिना बोधस्तु तथा व्युत्पत्त्यनुरोधात्।

अत एव नैयायिकानां प्रथमान्तविशेष्यक एव बोधः । लक्षणायामालङ्कारिकाणां शक्यतावच्छेदकप्रकारक एव बोधो, न नैयायिकादीनाम्। घटः कर्मत्वमानयनं कृ तिरित्यादौ विपर्ययेणापि व्युत्पन्नानां नैयायिकनव्यादीनां बोधो, न तु तद्व्युत्पत्तिरहितानाम् । अन्येषां तन्निराकाङ्क्षमेवेत्यादिकं सङ्गच्छते।

अत एव 'प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वाद्' (पा.सू. १/२/५४) इत्याह भगवान् पाणिनिः। प्रधानं प्रत्ययार्थ इति वचनं न इत्यनुवर्त्य न कार्य्यम्, अर्थस्य–अर्थावबोधस्यान्यप्रमाणत्वाद् व्युत्यत्पत्त्यनुसारित्वादिति हि तदर्थः ।

एवं सत्यपि नियामकापेक्षणे च “भावप्रधानमाख्यातम्” इति वचनमेव गृह्यतामिति सुधीभिरूह्यम्।

शब्दशक्ति प्रकाशिका कारमतेन धात्वर्थ विवेचनम् - शब्दशक्तिप्रकाशिकायां धातुलक्षणं प्रतिपादयन् ग्रन्थकारः नामधातुभेदात् धातुं निरूपयति -

यो यत्स्वार्थस्योत्तरस्थतृजर्थे बोधनक्षमः ।
स तादृशार्थकः शब्दो धातुस्त्रिविध ईरितः॥[18] इति।

अस्याशयः-यः शब्दः स्वार्थप्रकारकस्वोत्तरतृजाद्यर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधे हेतुः स धातुर्मूलधातुसौत्रप्रत्ययान्तेतिभेदास्त्रिविध इति कारिकार्थः। यः शब्दः स्वोत्तरतृचः शक्याऽर्थे स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्यान्वयबोधं प्रति समर्थः स तादृशार्थे धातुरुच्यते। 'पच–पिपक्षा' दयो हि शब्दाः 'पक्तृ पिपक्षित्रा' दिनामनिविष्टाः स्वोत्तरतृजर्थे कादौ स्वोपस्थाप्यानां 'पचन-पाकेच्छा' दीनामन्वयधियं प्रतिप्रभवो, न त्वन्ये घटाद्याः।

स चायं मूलधातुः सौत्र प्रत्ययान्तश्चेति त्रिविध इति। प्राचीनमतमुत्थापयन् सुबर्थेऽपि धात्वर्थस्यान्वयवादिनां मते धातुं लक्षयति -

यः सुबर्थे निजार्थस्य स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना।
यादृशस्यान्वयाहेतुः स वा धातुस्तदर्थकः॥[19] इति।

यः शब्दः स्वान्ते कृच्चिन्तनं विना सुबर्थे यादृशस्य निजार्थस्यान्वयधियं प्रत्यसमर्थः स एव तादृशार्थको धातुः। 'पाकं कुरु, सम्पदं पश्ये' त्यादौ हि पचादिको धातुः स्वोत्तरस्य भावकृतः प्रतिसन्धानदशायामेव सुबर्थकर्मत्वादौ स्वार्थस्य पचनादेरन्वयबोधमाधत्ते न त्वन्यथा, स्वरूपस्य घञाद्यशक्यत्वेन तत्र धात्वर्थस्यान्वयायोगादिति प्राञ्चः।

धातोर्विधात्रयलक्षणं प्रतिपादयन् कथयति ग्रन्थकारः -

मूलधातुर्गणोक्तोऽसौ, सौत्रः सूत्रैकदर्शितः।
योगलभ्यार्थको धातुः प्रत्ययान्तः प्रकीर्तितः॥[20] इति। ट

गणोक्तो गणपठितः 'भू' प्रभृतिः, सौत्रः सूत्रमात्रोपात्तः 'स्कन्-जु प्रभृतिकः, योगलभ्यार्थकः स्वावयलभ्यार्थस्य बोधकः 'पचि-पिपक्षादिः तितिक्षा' दिरपि सनर्थस्वरूपाद्यन्तर्भावण यौगिक एव। 'हिन्दोलान्दोलादेलौकिकस्यापि सत्त्वाच्चतुर्विध एव धातुरिति वोपदेव। सौत्रपदं यौगिकगणोक्ताभ्यामन्यतरपरमतो लौकिकस्य नाधिकयमित्यन्ये।

व्युत्पत्तिवैशद्याय धातोरन्यविधविधात्रयं दर्शयितुं परस्मैपदित्वादिभेदेनापि त्रैविध्यं सम्भवति अतस्तदपि निर्वक्ति

यो यत्पदार्थकर्तृत्वे यादृस्वार्थस्य बोधकः ।
स तत्पदीभवेद्धातुस्तादृशः स्वार्थबोधने॥[21] इति।

यो धातुः स्वोपस्थाप्यस्य यादृशार्थस्य यत्पदोपस्थाप्ये कर्तृतवेऽन्वयबोधं प्रति समर्थः स धातुस्तत्पदी।

'गम भू' प्रभृतयः स्वार्थस्य गत्युत्पत्तिप्रभृतेर्मुख्ये गौणे वा परस्मैपदार्थे एव कर्तृत्वेऽन्वयधियं प्रतिप्रभवः । सत्यपि योग्यतादिग्रहे 'चैत्रो गच्छति, भवति' इत्यादित इव गच्छते भवते' प्रभृतिभ्यो गतिकर्तृतवाद्यप्रतीतेः। 'सङ्गच्छते, भवते' इत्यादितः सङ्गति प्राप्त्यादिकर्तृतवावगमात्तादृशार्थे आत्मनेपदिन एव ते। 'यजति' करोतीत्यादित इव 'यजते, कुरुते' इत्यादितोऽपि यागादिकर्तृतवस्यावगतेर्यागाद्यर्थे यजिकृञादिरुभयपदी। तदुक्तमभियुक्तैः -

पदद्वयेन साकाङ्क्षाः स्वरिञिण्ण्यन्तधातवः |
टसनन्ताः प्रायशो मूलधातुवत्पदिनो मताः॥
क्यङ्-यङन्ता ङानुबन्धा रुचाद्याश्चात्मनेपदैः ।

परे परस्मैपदिनो नित्यं कर्तरि धातवः ॥इति॥

स्वरितः समाहारस्वरानुबन्धा 'यज-पचाद्याः, जितोञ्यनुबन्धाः 'कृञसुञा' दयो, ण्यन्ताश्च भावि' प्रभृतयः कर्तृत्ववाचिना पदद्वयेन समं साकाङ्क्षाः। सनान्तास्तु स्वप्रकृतिपदभाजस्तेन 'बुभूषते, विवर्द्धिषति' इत्यादिको न प्रयोगः। 'स्मृदृशोः परस्मैपदित्वेऽपि सनन्तयोस्तयोरात्मनेपदित्वमेव, अत उक्तं प्रायश इति । क्यङन्ता 'हंसाया' द्याः, यङन्ता 'बोभूया' द्याः ङानुबन्धाः 'शीङा' द्याः, "रुचा' दिगणश्च कर्तृत्ववाचिनात्मनेपदेनैव साकाङ्क्षाः। परे पुनर्धातवः परस्मैपदेनैवेत्यर्थः ।

प्रत्ययोऽसौ चतुर्विध इति यदुक्तं तस्य चतस्रो विधादर्शयतिविभक्तिश्चैव धात्वंश स्तद्धितं कृदिति क्रमात्। चतुर्धा प्रत्ययः प्रोक्तः, कादिभिः पञ्चधाऽथवा धात्वंशः 'सन् क्यजा' दिः। 'वत्सकोऽश्वक' इत्यादौ दयाकुत्साद्यर्थकस्य कादेः, 'अजा ब्राह्मणी श्वश्रूरि त्यादौ स्त्रीत्वाद्यर्थकटाबादेश्च तद्धितत्वोपगमे चतुर्विध एव प्रत्ययः, तदनुपगमे तु पञ्चविध एव। अत एव 'अवश्कभार्य' इत्यादौ पुंवद्भावस्तद्धितकृतोरेव कोपधस्य तन्निषेधात् एवं 'औपगव' इत्यादाविव 'पट्वी त्यादौ नौत्वादिरिति कालापाः ।

धात्वर्थ विचारसारः निरुपणम् – अस्मिन् प्रकरणे धातुलक्षणम्, धातुभेदः, क्रियालक्षणम्, क्रियाभेदः इत्यादयो विषयाः विमृष्टाः सन्ति। तत्र शब्दशक्तिप्रकाशिकाकारेण धातोर्लक्षणं व्याहरता प्रत्यपादि यत् यः स्वोत्तरप्रयुक्ततृजादिप्रत्ययानाम् अर्थबोधने सक्षमः स धातुः कथ्यते। एतेन इदं सिद्ध्यति यत्, केवलस्य तृजादिप्रत्ययस्यार्थबोधने सामर्थ्यं नास्ति मतस्यास्य परिपुष्टिस्तु भगवता पतञ्जलिवाक्येनापि भवति तथा हि उक्तं महाभाष्ये-कृत्तद्धितान्तञ्चैवार्थवन्न केवलाः कृतस्तद्धिता वा।[22]

धातुभेदविषयेऽपि शब्दशक्तिप्रकाशिकाकारः "धातुस्त्रिविधः ईरितः" इति प्रोक्तवान्। तत्र भ्वादिगणपठिता धातवः शुद्धधातवः, सनादिप्रत्ययान्ता प्रत्ययान्तधातवः, जृस्तम्भूप्रवृत्तय सौत्रधातवः कथ्यन्ते ।

भूषणसारकर्ता कौण्डभट्टस्तु भट्टोजिदीक्षितस्य शब्दकौस्तुभोक्तं मतं समुद्धृत्य भर्तृहरिवचनेन तन्मतं परिपुष्यन् धातोः अर्थं तदुत्तरवर्तिनः तिङः अर्थ, तयोः सम्बन्धं च सप्रमाणं सर्वं व्याख्याय भाष्यवचनेन समपुषत् । तथा हि उक्तं तेन वैयाकरणभूषणसारे

"फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्"।।[23]

अस्याः कारिकायाः अर्थ फलव्यापारोभयनिरूपितवाचकातावान् धातुः । फलाश्रय व्यापाराश्रयोभयनिरूपितवाचकतावतन्तस्तिङः। फलोत्पत्तौ व्यापारस्य प्राधान्यं तिङर्थस्तु फलव्यापारयोर्विशेषणीभूतम्। अस्याः कारिकायाः अनुसारं फलव्यापारौ धातुवाच्यौ आश्रयस्तिवाच्यः। तत्र फलाश्रयः फलस्य विशेषणीभूतः, व्यापाराश्रयश्च व्यापारस्य विशेषणीभूतः, तिङर्थः सङ्ख्याकर्तृप्रत्ययस्थले कर्तर्यन्वेति कर्मप्रत्ययस्थले च कर्मण्यन्वेति। प्राचीनवैयाकरणमते तिङन्तकृदन्तोभयस्थले धात्वर्थव्यापारस्यैव प्राधान्यम्। परञ्च नागेशमतेन कृदन्तस्थले कर्मप्रत्ययस्थले धात्वर्थफलस्यैव प्राधान्यमिति विशेषः। तिङर्थकालस्तु कर्तृकर्मोभयप्रत्ययस्थले धात्वर्थव्यापारस्यैव विशेषणीभूतम्। अन्यथा अतीतभावनाके विद्यमाने कर्तरि ‘पचति' इति प्रयोगापत्तिः। किञ्च पाकानारभ्य दशायामपि कर्तुर्विद्यमानत्वात 'पचति इति प्रयोगापत्तिः। इत्थं प्राचीनवैयाकरणमतानुसारं "चैत्रः तण्डुलं पचति' इत्यादिवाक्याद् एकत्वाभिन्नचैत्रकर्तृकतण्डुलकर्मकवर्तमानकालिक विक्लित्यनुकूलो व्यापारः इति शाब्दबोधो जायते। “चैत्रेण तण्डुलः पच्यते" इत्यादावपि एकत्वाभिन्नचैत्रकर्तृवृत्तितण्डुलकर्मकवर्तमानकालिकविक्लित्यनु कूल व्यापारजन्यतण्डुलश्रयिका विक्लित्तिः इति शाब्दबोधः। तथा च कृदन्तस्थले अपि 'रामेण बाणेन हतो बाली' इत्यत्र रामकर्तृवृत्तिबाणकरणकभूतकालिकप्राणावियोगाश्रयो बालीः इति शाब्दबोधः भवति। कर्तृकर्मणोराख्यातार्थत्वे मानं तु लः कर्मणि चः भावे चाऽकर्मकेभ्यः इति सूत्रमेव। सकर्मकेभ्यो धातुभ्यो लकाराः कर्तरि कर्मणि च विधीयन्ते, अकर्मकेभ्यो धातुभ्यो लकाराः कर्तरि भावे च विधीयन्ते इति सूत्रार्थः ।

नैयायिकमते यद्यपि धातोः अर्थः फलव्यापारावेव तथापि तिङर्थः कृतिः एव। ल कर्मणि- इत्यादिसूत्रे कर्तृपदं कर्तृत्वपरं कर्मपदञ्च कर्मत्वपदमिति । परञ्च वैयाकरणाः एतन्निराकुर्वन्ति यतो हि कर्तृत्वं तु कृतिरेव कृतिर्यत्नः। स च धातुवाच्यत्वेन उक्तत्वात् न तत्र तिर्थे शक्तिः अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः इति न्यायात्। किञ्च तिप्रत्ययस्य कर्तरि कर्मणि च शक्तिः । यतोहि "लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः" इति सूत्रे कर्तरि कृत् इत्यतः कर्तरि पदमनुकृष्यते। अतः ‘कर्तरि कृत' इत्यत्र प्रयुक्तस्य कर्तृपदस्य कर्तरि शक्तिः स्वीकृतत्वात्। तस्यैव पदस्य अनुकृष्यमानस्य ‘लः कर्मणी० ति सूत्रे कथं कर्तृत्वपरं स्वीकर्तुं शक्यते न हि 'गोधाः सर्पन्ति' सर्पणाच्च अहिर्भवति इति न्यायात्। किञ्च नैयायिकमते शाब्दबोधे प्रथमान्तार्थपदार्थस्यैव प्राधान्यात् "भुक्त्वा देवदत्तो व्रजति" इत्यादिवाक्ये 'क्त्वा' प्रत्ययान्तस्य प्राधान्यव्यावर्तनाय इतरविशेषणाघटितत्त्वं प्रथमान्तपदप्राधान्यमिति योजनीयं भवति इत्यपि गौरवम्।

मीमांसकमतेन फलमात्रं धात्वर्थः । तिर्थस्तु भावना कर्तुः बोधः आक्षेपात्। परञ्च एषां मतेन सकर्मकाकर्मकव्यवस्थायाः उच्छेदः स्यात् यतोहि फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्वमकर्मकत्वम् । फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वञ्च । एतस्य लक्षणस्य सङ्गतिस्धात्वर्थफलव्यापारोभयनिरूपितायां सम्भवति। अतः एतन्मतमपि वैयाकरणैः त्यज्यते। भूषणसारमतानुसारं क्रिया हि द्विधा भवति साध्या, सिद्धा च। तत्र क्रियान्तराकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकत्वं साध्यत्वम् । तदभिन्नत्वं सिद्धत्वं च।

तदुक्तं वैयाकरणभूषणसारे -

साध्यत्वेन क्रिया तत्र धातुरूपनिबन्धना।
सिद्धभावस्तु यस्तस्याः स घञादिनिबन्धनः ।।[24] **इति**

अर्थात् 'पचति' पक्ष्यति इत्यादौ पाकान्या क्रिया या आकाङ्क्षायाः अनुत्थापकतावच्छेदकत्वात् साध्यत्वम् । पाकः इत्यादौ पाकान्यास्ति क्रियायाः आकांक्षोदयात् सिध्यत्वम् । पाकः अस्ति भवति वा इति । यद्यपि पचति' इत्यत्र व्यापार: फूत्कारत्व अधः सन्तापनत्वादि अनेकविधस्तथापि तेषां सर्वेषामपि एकत्रानुस्यूतत्वादभेदत्वाच्च एकैव क्रियेति व्यवहारः। अतः नात्र नानार्थकतापत्तिः ।

सन्दर्भग्रन्था

1. वाक्यपदीयम् तृतीयकाण्डम् क्रियासमुद्देशः कारिका - २०
2. वाक्यपदीयम् तृतीयकाण्डम् साधनसमुद्देशः कारिका – ५८
3. वाक्यपदीयम तृतीयकाण्डम् क्रियासमुद्देशः कारिका – ४
4. वाक्यपदीयम तृतीयकाण्डम् क्रियासमुद्देशः कारिका - ०१
5. वाक्यपदीयम् कालसमुद्देशः कारिका
6. शब्दशक्तिप्रकाशिका धात्वर्थ- ५८
7. वाक्यपदीयम् कारिका
8. वैयाकरणभूषणसारः धात्वर्थनिर्णये कारिका - १४

9. वैयाकरणभूषणसारः धात्वारव्यातार्थनिर्णये कारिका - १५
10. वाक्यपदीयम द्वितीयकाण्डम् - १८३
11. वैयाकरणभूषणसार कारिका - १३
12. वैयाकरणभूषणसारः कारिका - ०१
13. वैयाकरणभूषणसारः कारिका - ३
14. वैयाकरणभूषणसार धात्वर्थ कारिका - ४
15. वैयाकरणभूषणसार धात्वर्थ कारिका -५
16. वैयाकरणभूषणसार कारिका - ०६
17. वैयाकरणभूषणसार कारिका - ०७
18. शब्दशक्तिप्रकाशिका कारिका - ५६
19. शब्दशक्तिप्रकाशिका कारिका - ५७
20. शब्दशक्तिप्रकाशिका कारिका -५८
21. शब्दशक्तिप्रकाशिका कारिका -५६
22. “कृत्तद्धितसमासाश्च' इति सूत्रमहाभाष्ये, लघुशब्देन्दुशेखरे च।
23. वैयाकरणभूषणसारधात्वर्थनिर्णयकारिका-2
24. वैयाकरणभूषणसारः कारिका सं. 15
25. वाक्यपदीयम् क्रियासमुदेशः कारिका-04

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

योग और राष्ट्र निर्माण

डॉ. रेखा अग्रवाल
अतिथि व्याख्याता, योग विभाग, बी. यू. भोपाल, मध्य प्रदेश।

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 87-88

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

सारांश - योग द्वारा आत्म विकास मानवीय व्यक्तित्व के संपूर्ण विकास पर केंद्रित है। नियमित योगाभ्यास व्यक्ति को ऊर्जा, उत्साह से भरपूर एक स्पंदित व्यक्तित्व में रूपांतरित कर उसका स्व प्रबंधन, आत्मविश्वास, जीवन वृति विकास, इच्छाशक्ति, कल्पना, चेतना, अंतर्दृष्टि विकास, सकारात्मकता आदि भाव उत्पन्न कर उसे आत्मिक विकास के मार्ग पर आरूढ़ करता है। योग द्वारा मन एवं शरीर की योग्यताओं के संवर्धन तथा संवेदनाओं, मनोभावों और कौशलों का विकास किया जा सकता हो। योग वह शक्ति है जिसमें आंतरिक क्षमताओं को पूर्णता प्रदान करने के साथ ही अपने जीवन के उद्देश्य को सफल बनाया जा सकता है। प्रस्तुत शोध पत्र में व्यक्तित्व की संपूर्ण क्षमताओं को योग द्वारा विकसित कर बेहतर तरीके से उपयोग में लाने के साथ ही शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, भावनात्मक एवं आध्यात्मिक रूप से स्वयं के विकास द्वारा अपनी क्षमताओं का उच्चतम उपयोग किया जा सकता है, यह बताने का प्रयास किया गया है। वस्तुत: योग का अंतिम लक्ष्य हमारी आत्मा का विकास है, हम सभी के भीतर ईश्वरी गुण विद्यमान है योग वह सीढ़ी है जिसके द्वारा हम आत्म उन्नति की ओर अग्रसर होते हैं।

मुख्य शब्द- योग, विकास, इच्छाशक्ति, कल्पना, चेतना, आत्मविश्वास।

प्रस्तावना:- भारतीय संस्कृति पर पाश्चात्य संस्कृति के अतिक्रमण के परिणामस्वरूप जबसे भारत वासियों ने एकमात्र भौतिक शरीर को ही अपने अस्तित्व के रूप में स्वीकार कर आत्मा को उपेक्षित कर दिया तब से वह अवसाद, तनाव एवं मानसिक खिन्नता का शिकार हो गया है। उसने भौतिक संपन्नता तो प्राप्त की किंतु जीवन से मधुरता रसमयता, संतोष एवं पूर्णता के भाव तिरोहित हो गए। वर्तमान समाज के मानसिक पतन का एकमात्र कारण भी यही है।

आनंद मनुष्य का मूल स्वभाव है अत: जाने अनजाने प्रत्येक मनुष्य हर समय आनंद की खोज में लगा रहता है । आज का मनुष्य आनंद प्राप्ति के लिए अधिक से अधिक भौतिक संसाधनों के अर्जन हेतु प्रयासरत है , फल स्वरुप संसार की भौतिक उन्नति अत्यधिक तीव्र गति से हुई है , मगर भौतिकता के शिखर पर पहुंचने के बाद भी व्यक्ति यह मानने के लिए बाध्य हो जाता है कि संसार की भौतिक उपलब्धियां आवश्यकताओं की पूर्ति तो करती है किंतु आनंद प्राप्ति के मार्ग में यह मृगतृष्णा के जल से अतिरिक्त कुछ भी नहीं है । आनंद की प्राप्ति संसाधनों एवं परिस्थितियों पर नहीं बल्कि व्यक्ति की मानसिक स्थिति पर निर्भर है ।

योग की प्रक्रियाओं यम नियम आसन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान और समाधि के द्वारा ही मानव अपने मन को साध कर स्वचेतना की उस उच्चतम अवस्था तक पहुंच सकता है जहां वह स्वयं ही आनंद का पर्याय है । विज्ञान भी सिद्ध कर चुका है कि ऊर्जा का प्रवाह उच्चतम स्तर से निम्नतम स्तर की ओर होता है । अत: योग की इन प्रक्रियाओं के द्वारा मानव मन सीधे परमात्मा से जुड़ जाने के कारण उस उच्चतम चेतना के स्वाभाविक सद्गुण प्रेम आनंद संभव दया करुणा आदि का सहज प्रवाह मानव मन की ओर होने लगता है, यद्यपि इसमें कोई शंका नहीं है कि स्वस्थ शरीर में ही एक स्वस्थ

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

मन निवास करता है किंतु उससे अधिक उच्चतम सत्य यह भी है कि मानसिक प्रसन्नता ही शरीर को स्वास्थ्य प्रदान करती है। इस प्रकार अपनी जीवन पद्धति में योग का समावेश कर मनुष्य अपने जीवन काल में ही पूर्णता एवं धन्यता का अनुभव कर सकता है ।

स्वस्थ व्यक्ति स्वस्थ समाज स्वस्थ राष्ट्र:- प्रत्येक व्यक्ति अपनी संवेदनाओं की अभिव्यक्ति तथा अपनेपन के एहसास के लिए एक परिवार का निर्माण करता है। परिवार के निर्माण के साथ-साथ व्यक्ति का भावनात्मक दायरा भी बढ़ जाता है, यहां व्यक्तिगत प्रसन्नता की जगह पारिवारिक प्रसन्नता के लिए प्रयास किए जाते हैं । अत: स्वाभाविक है कि एक स्वस्थ और प्रसन्न चित्त व्यक्ति भरसक प्रयत्न करेगा कि वह एक स्वस्थ एवं प्रसन्न चित्र परिवार का निर्माण करें। इस तरह यदि एक व्यक्ति प्रसन्न होगा तो उसका परिवार भी प्रसन्नता की दिशा में ही यात्रा करेगा। इसी तरह स्वस्थ परिवार से स्वस्थ समाज और एक स्वस्थ समाज से स्वस्थ राष्ट्र का ही निर्माण होगा। योग का अवलंबन कर व्यक्ति अपने व्यक्तित्व की सीमाओं का विस्तार कर सकता है । ध्यान की प्रौढ़ अवस्था में व्यक्ति जब स्वयं के अस्तित्व को सिर्फ एक चेतना के रूप में स्वीकार कर लेता है तब वह अपने दैहिक बंधन से मुक्त होकर पूरे विश्व को अपना ही रूप समझता है । तब उसके द्वारा होने वाले कर्म सिर्फ अपनी दैहिक आवश्यकताओं की पूर्ति के लिए नहीं वरन् परमात्मा रूपी इस संसार की आवश्यकता ओं की पूर्ति की दिशा में होता है, और इस तरह समाज के हित में कार्य करने पर भी कर्तापन के बोझ से रहित होने के कारण सफलता और असफलता के हर्ष और शोक से मुक्त हो सदैव आनंदित रहता हुआ अपने कर्तव्य का निर्वहन करता है। इस तरह के कर्म योगी पुरुष समाज एवं राष्ट्र की उस उपजाऊ मिट्टी के समान है जिससे रस ग्रहण कर मानव सभ्यता पुष्पित एवं पल्लवित होती है ।

उपसंहार:- आत्म विकास का अर्थ है, स्व का विकास। योग प्रत्येक मनुष्य को शारीरिक, मानसिक, संवेगात्मक एवं आध्यात्मिक रूप से उसके व्यक्तित्व को सकारात्मक रूप से प्रभावित करता है। योग मनुष्य के भीतर अच्छे संस्कारों को विकसित करता है, जो समाज में उसे अन्य व्यक्तियों की तुलना में अधिक प्रभावशाली बनाता है । योग मनुष्य के सामाजिक, आर्थिक, बौद्धिक एवं आध्यात्मिक पर्यावरण को सकारात्मक रूप में प्रभावित करता है एवं उसका चारित्रिक विकास करता है तथा उसमें संयम बौद्धिक क्षमता अनुशासन व प्रबंधन एवं नेतृत्व के गुणों को विकसित कर उसे प्रभावशाली व्यक्तित्व का मालिक बनाता है । जिससे हमारे भीतर विश्व बंधुत्व प्रेम भाईचारे की भावना एवं कार्यकुशलता के गुण आने लगते हैं, और हमारे व्यक्तित्व का विकास होता है।संक्षेप में कहा जा सकता है, योग रहित संसार प्रतिस्पर्धा युक्त वह बाजार है जहां दूसरों की सफलता स्वयं की असफलता से भी अधिक दुखदाई है जबकि योग युक्त संसार वसुधैव कुटुंबकम् के सिद्धांत पर आधारित वह परिवार है जहां सामूहिक प्रसन्नता ही जीवन की सफलता है।

संदर्भ सूची:-

1. स्वास्थ्य व योग चिकित्सा : डॉक्टर दत्तात्रेय रामचंद्र बझे, पुणे (2004)
2. व्यवहारिक योग : डॉक्टर कालिदास जोशी' मध्य प्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, भोपाल (2002)
3. शरीर विज्ञान और योगाभ्यास : डॉक्टर मकरंद मधुकर गोरे, काचन प्रकाशन लोनावाला (2004)
4. निरोगी जीवन के महत्वपूर्ण सूत्र : पंडित श्रीराम शर्मा आचार्य, अखंड ज्योति संस्थान, मथुरा (1998)
5. स्वास्थ्य वाटिका : अंजू ममतानी, जी प्रकाशन, नागपुर, (2008)
6. योग और स्वास्थ्य : डॉ. नवीन चंद्र भट्ट, किताब महल, दिल्ली
7. स्वस्थवृतविज्ञान : प्रोफ. रामहर्ष सिंह
8. आसन, प्राणायाम, मुद्राबंध : सरस्वती सत्यानंद स्वामी, बिहार योगभारती, मुंगेर, बिहार (1997)

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 5 | ISSN : 2582-0095

Equalisation (Google) Tax Levy on E-Commerce or Digital Economy

Dr. Neha Jaiswal
Assistant Professor, Commerce, Rajiv Gandhi South Campus, BHU, Uttar Pradesh, India

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 89-94

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

ABSTRACT - With expansions of information and communication technology, the supply and procurement of digital goods and services has undergone exponential expansion everywhere, including India. The Equalization Levy (EL) enacted by India was one of options in the BEPS Action 1 Report to deal with the tax challenges arising from the digitalization of the economy. India was the first country to introduce EL in 2016. At first, EL 2016 was only introduced in respect to specific advertising services. However, in 2020, the scope of EL was expanded to cover e-commerce transactions as well. This paper explores the various constitutional provisions in India on implementation of Equalisation Levy. The study also examines the number of users in Digital Public Infrastructure and Platform in India. These papers explore the Digital Public Ecosystem in the field of Finance, Health and Commerce in India.

Keywords - Equalisation , Google, Tax levy, E-commerce, Digital, Economy.

INTRODUCTION- The Government of India's Finance Act 2016, in Chapter VIII, introduced an equalisation levy of 6 per cent applicable "…to consideration received or receivable for specified services provided on or after the commencement of this Chapter." 1 It applied only on business-to-business (B2B) transactions. The Finance Act clarified that 'specified service' means online advertisement and any provision for digital advertising space or any other facility or service for the purpose of online advertisement. It also provided that such specified services include any other service as may be notified by the Central Government in this regard.

The levy applies to specified services for more than Rs. 100,000 supplied by non-residents not having permanent establishments (PE) in India. The levy has to be deducted by a recipient, who is resident in India or has a PE in India, "from the amount paid or payable to a non-resident in respect of the specified service" and paid to the Central Government by the seventh day of the month immediately following the calendar month in which the sum has been deducted. The levy came into force from June 1, 2016. 2 The tax is administered by the Central Board of Direct Taxes. According to the Committee report that proposed the equalisation levy Equalisation levy also called *Google Tax* is tax levied globally on certain income earned digitally by the non-resident. It is proposed that a person making payment to non-resident

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

(where non-resident does not have a Permanent Establishment (PE) in India) for *specified services* and such payment exceeds the prescribed limit, then in such a case, a person is required to deduct the tax at the prescribed rate under equalisation levy.

OBJECTIVES OF THE STUDY

1. To find out the number of Users in Digital Public Infrastructure and Platforms (DPIPs) in Digital Economy (India).
2. To find out the Digital Public Ecosystem in Finance, Health and Commerce
3. in Digital Economy (India).
4. To find out the list of services taxable under Equalisation Levy.
5. To List out the Legal Provisions (Sections) applicable under Equalisation Levy.

RESEARCH METHODOLOGY

The secondary data has been used in this study for attaining the purpose. Data has been collected from various published documents virtually and physically both. Further the data has been arranged analysed as per the objective. The result has been presented in diagrammatic and tabular form

ANALYSIS AND INTERPRETATION:

- **To find out the number of Users in Digital Public Infrastructure and Platforms (DPIPs) in Digital Economy (India)**

As per the below figure No.1, More and more government services are being provided and accessed on digital platforms. With a large population of 1.4 billion, 1.3 billion telecom subscribers, 900 internet subscribers and nearly 500 million smart phone users, few countries in the world are experimenting with digital solutions that can match India’s scale. The country’s digital journey started in 2009 with Aadhaar, which is the world’s largest biometric digital identity system. It provides the foundation on which India’s digital ecosystem is being built. A range of digital goods, infrastructure, platforms and services are available within this ecosystem. Many of which have addedmore than a 100 million plus users already.

Figure 1: India has Digital Public Infrastructure and Platforms (DPIPs) alongwith an array of privately operated platforms (Number of users in million)

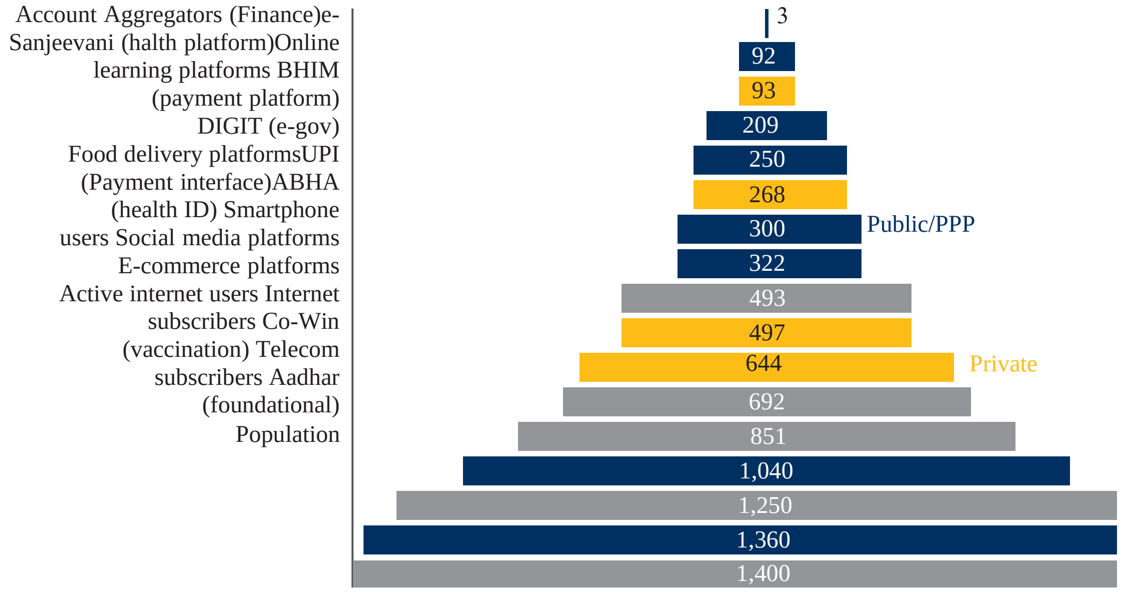

Source: Compiled by IPCIDE Team

Note: Blue bars are statistics for public or public-private partnership platforms, yellow are for private platforms, and grey are basic access related data for the digital economy.

- **To find out the Digital Public Ecosystem in Finance, Health and Commerce in Digital Economy (India)**

Many components of India's digital ecosystem are owned and managed through public-private partnerships or are fully private. What has set the Indian model apart is its championing of the development and deployment of digital public infrastructure and several digital public platforms (DPIPs). A prominent example being the *India Stack*: the trinity of Aadhaar, Unified Payments Interface (UPI) and the Data Empowerment and Protection Architecture (DEPA) set up to "unlock the economic primitives of identity, data, and payments at population scale and to establish a level playing field for members of a digital ecosystem". The Bharat Interface for Money (BHIM), a public sector mobile payment platform that was created as a reference app for UPI, directly competes with private players like PhonePe and Google Pay. There are numerous other DPIPs in operation, including health, commerce, urban governance, etc. (see Figure 2).

Figure 2: India's digital public ecosystem in selected sectors

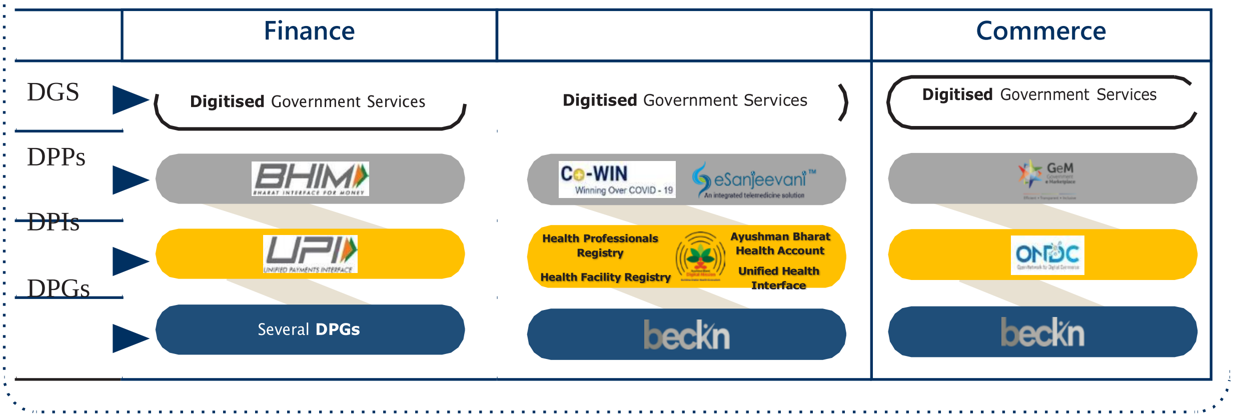

Source: IPCIDE Policy Brief 3 (2023)

Note: DGS - Digitised Government Services; DPPs - Digital Public Platforms; DPIs - Digital Public Infrastructure; DPGs - Digital
Public Goods

To find out the list of services taxable under Equalisation Levy

List of Items considered as chargeable income under Equalisation Levy: Any sum paid or payable or credited as a consideration for any of the following:

(i) Online advertising or any services, rights or use of software for online advertising, including advertising on radio & television.
(ii) Digital advertising space.
(iii) Designing, creating, hosting or maintenance of website.
(iv) Digital space for website, advertising, e-mails, online computing, blogs, online content, online data or any other online facility.
(v) Any provision, facility or service for uploading, storing or distribution of digital content.
(vi) Online collection or processing of data related to online users in India.
(vii) Any facility or service for online sale of goods or services or collecting online payments.
(viii) Development or maintenance of participative online networks.
(ix) Use or right to use or download online music, online movies, online games, online books or online software, without a right to make and distribute any copies thereof.
(x) Online news, online search, online maps or global positioning system applications.
(xi) Online software applications accessed or downloaded through internet or telecommunication networks.
(xii) Online software computing facility of any kind for any purpose.
(xiii) Reimbursement of expenses of a nature that are included in any of the above

To List out the Legal Provisions (Sections) applicable under Equalisation Levy

RELEVANT SECTIONS OF FINANCE ACT 2016	LEGAL PROVISIONS
SEC 163	Extent, commencement and application
SEC 164	Definitions
SEC 165 SEC 165 A	Charge of equalisation levy on specified services Charge of equalisation levy on e-commerce supply of services
SEC 166 SEC 166A	Collection and recovery of equalisation levy on specified services Collection and recovery of equalisation levy on e-commerce supply or services
SEC 167	Furnishing of statement
SEC 168	Processing of statement
SEC 169	Rectification of mistake
SEC 170	Interest on delayed payment of equalisation levy
SEC 171	Penalty for failure to deduct or pay equalisation levy
SEC 172	Penalty for failure to furnish statement
SEC 173	Penalty not to be imposed in certain cases
SEC 174	Appeal to Commissioner of Income-tax (Appeals)
SEC 175	Appeal to Appellate Tribunal
SEC 176	Punishment for false statement
SEC 177	Institution of prosecution
SEC 178	Application of certain provisions of Income-tax Act
SEC 179	Power to make rules
SEC 180	Power to remove difficulties

CHARGES OF EQUALISATION LEVY

On and from the 1st day of April, 2020 there shall be charged as Equalisation Levy at the rate of two per cent. of the amount of consideration received or receivable by an e-commerce operator from e-commerce supply or services made or provided or facilitated by it

(i) To a person resident in India; or
(ii) To a non-resident in the specified circumstances as referred to in sub-section (3);
(iii) To a person who buys such goods or services or both using internet protocol address located in India.

Therefore any non-resident e-commerce operator who is engaged in e-commerce supply or services is liable to pay 2% of the amount of consideration as equalisation levy to the Indian exchequer.

CONCLUSION

In today's world, with technology seeping into virtually every section of the economy, the 'digital economy' is becoming intertwined with the traditional economy such that making a clear delineation of the digital economy is getting harder and harder. Taxation is a very important aspect of any economy and is no different in a digital economy. The changing business environment from the traditional brick and mortar system to the modern "digital system" has fundamentally changed the way businesses carry out their global activities. Enterprises can now carry out business across different jurisdictions without maintaining and/ or having a physical presence in a particular jurisdiction. For businesses making cross border supplies, digitalisation can radically alter the 'tax take' of a particular country.

REFERNCES

1. Equalisation Levy – Provisions, Scope, Modifications (ey.com)
2. Dhruva-Equalisation-Levy-2020.pdf (dhruvaadvisors.com)
3. OECD/G20 Base Erosion and Profit Shifting Project (BEPS) Action Plan 1: 2015 Final Report - Addressing the Tax Challenges of the Digital Economy
4. Report of the Committee on Taxation of E-Commerce formed by CBDT, Ministry of Finance, India – February 2016
5. World Trade Organisation (WTO) - General Agreement on Trade and Tariffs (GATT)
6. World Trade Organisation (WTO) - General Agreement on Trade in Services (GATS)
7. World Trade Organisation (WTO) – India – Schedule of Specific Commitments to GATS
8. Finance Act 2016 & Memorandum to Finance Bill 2016
9. Finance Act 2020
10. Central Boards of Revenue Act, 1963.
11. Asen, E. (2021). What European OECD Countries Are Doing about Digital Services Taxes. Tax Foundation.
12. Basak, S. (2016). Equalization Levy: A New Perspective of E-Commerce Taxation. Intertax, Volume 44 (Issue 6/7).
13. Branimir, Markovic, Domagoj, Karacic, Mario, & Raic. (n.d.). THE DIGITAL TAX – WHY AND WHEN? ProQuest.
14. Bunn, D., Asen, E., & Enache, C. (n.d.). Digital Taxation Around the World. Tax Foundation.
15. Cui, W. (2019). The Superiority of the Digital Services Tax over Significant Digital Presence Proposals. SSRN.
16. Cui, W. (2020). The Digital Services Tax: A Conceptual Defense . Hein Online.
17. Kofler, G., & Sinnig, J. (2019). Equalization Taxes and the EU's 'Digital Services Tax. Volume 47 (Issue 2).
18. Lahiri, A. K., Ray, G., & Sengupta, D. P. (2017). EQUALISATION LEVY. Brookings India.
19. Li, J. (2018). Protecting the Tax Base in a Digital Economy. SSRN.
20. Lips, W. (2019). The EU Commission's digital tax proposals and its cross-platform impact in the EU and the OECD. Journal of European Integration, Volume 42 (Issue 7).
21. Naik, A., & Shah, R. (2020). Digital Economy Taxation - Deconstructing Equalization Levy and GST from an Indian tax standpoint. SSRN.

Gyanshauryam, International Scientific Refereed Research Journal
© 2022 GISRRJ | Volume 5 | Issue 6 | ISSN : 2582-0095

Role of Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry - (TICCI) in Developing Tribal Entrepreneurship in Jharkhand

Anirban Gupta
UGC-NET, M.Com, B.H.U.,Varanasi

Article Info
Volume 5, Issue 5
Page Number : 95-99

Publication Issue :
September-October-2022

Article History
Accepted : 01 Oct 2022
Published : 15 Oct 2022

Abstract :- In Jharkhand, tribal business offers a special chance to combine economic growth with cultural preservation and environmental sustainability. Tribal entrepreneurs can build companies that are not only commercially viable but also socially and environmentally responsible by utilizing the plethora of traditional knowledge, artistic abilities, and natural resources. Like Fedration of Indian Chamber of Commerce and Industry, FICCI (Established in 1927), Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry (TICCI) was established in 2012. TICCI is striving for the development of business, industry, and entrepreneurship in the tribal community across India. Jharkhand is a state in India where about 26 percent of the population belongs to the tribal community. In such a situation, understanding the role of TICCI in the development of tribal entrepreneurship in the state of Jharkhand can be very important. Therefore, this article presents an empirical study of TICCI's origin, objectives, and role from the perspective of Jharkhand's tribal enterprise.

Keywords : FICCI, TICCI, Tribal Entrepreneurship, Jharkhand.

Introduction :- All over the world, business, industry and entrepreneurship occupies a prominent place in the paradigm of modern economic development and now it is believed that the country which has made good progress in the field of business, industry and entrepreneurship, it will definitely be an economically developed in the near future. In fact it is due to the emerging prospects in the global economy that is based on globalization, privatization and liberalization. It is no exaggeration that after the establishment of FICCI in India, Indian business, and industry and entrepreneurship sector gowned up due to organizational initiatives taken for various business activities. It is also true that due to the privilege of certain communities in these emerging sectors of the economy, the economic disparity and challenges in front of inclusive development. To integrate marginalized communities with business, marketing, industry and entrepreneurship people all over the world, individually and organizationally, have made efforts to connect them. These efforts lead to the Foundation of organisation such as DICCI Dalit Indian Chamber of Commerce and Industry and (TICCI) Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry in India.

Copyright: © the author(s), publisher and licensee Technoscience Academy. This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Non-Commercial License, which permits unrestricted non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited

Establishment of TICCI and Its Function- Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry - (TICCI) was established in 2012. TICCI is the largest Tribal business organization in India. A Non-Government, Not-for-Profit Organization, Industry-led and Industry-managed Organization, playing a proactive role in India's Tribal Development Process. TICCI is the voice of India's Tribal Business and Industry. From influencing policy to encouraging debate, engaging with policymakers and civil society, TICCI articulates the views and concerns of Tribal Industry. It serves its members from the Indian private and public corporate sectors and multinational companies, drawing its strength from diverse regional chambers of commerce and industry across states.

The Tribal Indian Chamber of Commerce & Industry (TICCI) plays a crucial role in the empowerment of tribal youth by promoting entrepreneurship, providing skill development opportunities, and advocating for the economic and social development of tribal communities. TICCI, as a dedicated platform for tribal entrepreneurs and business owners, focuses on various initiatives that aim to uplift tribal youth and foster their socio-economic growth.

The primary objective of TICCI

- The primary objective of TICCI is to enable Tribal entrepreneurs to succeed in their start-ups or businesses by overcoming structural challenges.
- To organize, in coordination with all other tribal organizations, a database comprised of tribal business profiles into a national network.
- To develop a "**State of the Art**" computer-based communications service that will link the members of the association and their business into a national network.
- To formulate an action agenda for reservation based economic development and to advance this agenda through the combined efforts of our member tribes.

Role of Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry - (TICCI) in Developing Tribal Entrepreneurship in Jharkhand

The Tribal Indian Chamber of Commerce & Industry (TICCI) plays a vital role in empowering tribal youth by fostering entrepreneurship, facilitating skill development, and advocating for their economic and social advancement in Jharkhand. Through its various initiatives and support mechanisms, TICCI enables tribal youth to harness their potential, create sustainable livelihoods, and contribute to the overall growth and prosperity of tribal communities. For Example- TICCI encouraging and supporting tribal youth in venturing into entrepreneurship by providing guidance, mentorship, and resources to aspiring tribal entrepreneurs, helping them turn their business ideas into viable ventures and by promoting entrepreneurship, TICCI enables tribal youth to become self-reliant and create job opportunities for themselves and others in their communities.

TICCI also facilitates market linkages for tribal youth entrepreneurs. It helps them connect with potential buyers, suppliers, and investors, both nationally and internationally. By accessing larger markets, tribal youth can showcase their products and services, thereby expanding their customer base and increasing their business prospects. TICCI organizes skill development programs and training sessions for tribal youth. These initiatives equip them with essential business skills, knowledge about market trends, financial

management, and marketing strategies. By enhancing their capabilities, tribal youth are better prepared to navigate the challenges of entrepreneurship.

Similarly, TICCI provides a platform for tribal youth to network with other entrepreneurs, industry experts, and policymakers. Such interactions foster collaboration, idea exchange, and exposure to diverse perspectives, enhancing the business acumen and confidence of tribal youth. TICCI also assists tribal youth entrepreneurs in accessing financial resources and credit facilities. It collaborates with banks, financial institutions, and government agencies to secure loans and financial support for their business ventures. This access to finance is vital for launching and sustaining entrepreneurial endeavors. TICCI advocates for policies and initiatives that promote the economic development of tribal communities. By engaging with policymakers and government authorities, TICCI works towards creating a conducive business environment and ensuring that the interests of tribal youth are represented and protected.

TICCI emphasizes the preservation and promotion of tribal culture and heritage. It encourages tribal youth to integrate their traditional knowledge, artistry, and crafts into their business ventures. This not only preserves cultural identity but also adds value to their products and services in the market. TICCI conducts capacity-building programs and workshops to build the leadership and managerial skills of tribal youth. By honing their leadership abilities, tribal youth can take on influential roles in their communities and contribute to decision-making processes. TICCI develops specific initiatives targeted at empowering tribal youth, such as scholarships, training grants, and mentorship programs. These initiatives provide tangible support and encouragement to young tribal individuals, enabling them to overcome challenges and seize opportunities. TICCI serves as a repository of information and knowledge related to tribal entrepreneurship and socio-economic development. It disseminates relevant information, best practices, and success stories, inspiring and motivating tribal youth to pursue entrepreneurial endeavors.

Challenges to Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry - (TICCI) in Developing Tribal Entrepreneurship in Jharkhand

The Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry (TICCI) plays a crucial role in promoting and developing tribal entrepreneurship in Jharkhand. However, like any organization involved in socio-economic development, TICCI may face several challenges in fulfilling its mission. For example –One of the significant barriers to tribal entrepreneurship is the lack of access to financial resources. Many tribal entrepreneurs may not have the necessary collateral or credit history to secure loans from traditional financial institutions. TICCI may need to work on establishing microfinance or special loan programs to address this issue. In many tribal regions, there is inadequate physical infrastructure, including transportation, electricity, and communication networks. These limitations can hinder the establishment and growth of businesses. TICCI may need to collaborate with the government and other stakeholders to improve the infrastructural facilities in these areas. Education and skills play a vital role in the success of entrepreneurs. However, many tribal communities face limited access to quality education and skill development opportunities.

TICCI could focus on providing training and capacity-building programs to enhance the entrepreneurial capabilities of tribal individuals. Tribal entrepreneurs may struggle to access broader markets beyond their immediate surroundings. TICCI can work on establishing market linkages and networks to help tribal businesses reach a larger customer base. Certain cultural factors may discourage entrepreneurship or

restrict the types of businesses tribal individuals engage in. TICCI might need to conduct awareness campaigns and sensitivity training to overcome such barriers and promote a more conducive environment for entrepreneurship. Many tribal communities rely on traditional lands and resources for their livelihoods. However, there can be challenges concerning land ownership and resource rights, leading to disputes and uncertainties. TICCI can advocate for secure land rights and fair resource allocation for tribal entrepreneurs.

Tribal entrepreneurs may face competition from established mainstream businesses, which often have more resources and market reach. TICCI could support tribal entrepreneurs by facilitating collaborations and partnerships that help them access resources and expertise. In the era of digitalization, the adoption of modern technologies can significantly boost business productivity and efficiency. However, tribal entrepreneurs may face challenges in adopting and integrating technology into their operations. TICCI can play a role in providing technical assistance and training in this regard. Sometimes, government policies and regulations may not adequately consider the unique needs and challenges faced by tribal entrepreneurs. TICCI can advocate for policy changes and reforms that promote tribal entrepreneurship and address their specific concerns. In certain tribal communities, traditional social and gender norms might restrict the participation of women and certain social groups in entrepreneurial activities. TICCI can work towards empowering women and marginalized sections of the tribal population to participate more actively in business ventures.

Conclusion: The Tribal Indian Chamber of Commerce and Industry (TICCI) plays a pivotal role in promoting and developing tribal entrepreneurship in Jharkhand. Through its concerted efforts, TICCI has been striving to empower tribal communities by fostering a conducive environment for entrepreneurship, economic growth, and sustainable development. By addressing various challenges and leveraging opportunities, TICCI has been instrumental in creating pathways for tribal individuals to harness their potential and participate actively in the economic landscape.TICCI's role as a facilitator in providing access to finance, training, and market linkages has been crucial in overcoming some of the hurdles faced by tribal entrepreneurs. By recognizing and supporting their unique business models, TICCI has contributed to preserving indigenous knowledge and cultural heritage while encouraging innovation and diversification. However, the journey to uplift tribal entrepreneurship in Jharkhand is not without its challenges. The limited access to capital, infrastructural gaps, educational disparities, and cultural barriers are persistent obstacles that demand focused attention and collaborative efforts. TICCI needs to continue advocating for policy reforms, secure resource rights, and technological integration to enhance the overall ecosystem for tribal entrepreneurs. Moreover, addressing gender norms and social inequalities is essential to ensuring inclusive growth and empowering all members of tribal communities to participate in entrepreneurial endeavors fully. To surmount these challenges successfully, TICCI must strengthen its partnerships with the government, non-governmental organizations, private enterprises, and other stakeholders. By working together, they can create synergistic solutions and sustainable interventions that drive the growth and prosperity of tribal entrepreneurship in Jharkhand.

References and Bibliography

1. Lagatar News (2021).TICCI punches holes in Jharkhand government policy of awarding contracts to locals, https://lagatar24.com/ticci-punches-holes-in-jharkhand-government-policy-of-awarding-contracts-to-locals/72348/
2. Lagatar News (28.06.2022). TICCI asks Jharkhand govt to think beyond 'chicken-goat' for entrepreneurship development. https://lagatar24.com/ticci-asks-jharkhand-govt-to-think-beyond-chicken-goat-for-entrepreneurship-development/105080/.
3. Statesman News (2018). TICCI seminar to boost tribal entrepreneurship. https://www.thestatesman.com/cities/ticci-seminar-boost-tribal-entrepreneurship-1502582839.html

ज्ञानशौर्यम्

Publisher

Technoscience Academy

(The International open Access Publisher)

Website : www.technoscienceacademy.com